

Czirfusz Márton

A foglalkozási átrétegződés mint tudományos gondolat
a magyar társadalomföldrajzban

doktori értekezés

Témavezető:

Nemes Nagy József DSc, egyetemi tanár

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Földtudományi Doktori Iskola

Vezető: Gábris Gyula DSc, egyetemi tanár

Földrajz-Meteorológia Program

Vezető: Nemes Nagy József DSc, egyetemi tanár

Készült az ELTE Regionális Tudományi Tanszékén
és az MTA Regionális Kutatások Központjában

Budapest, 2011

TARTALOMJEGYZÉK

I. BEVEZETÉS	3
A dolgozat megközelítésmódja és szerkezete	5
II. KUTATÁSI ELŐZMÉNYEK MINT KONTEXTUS: A SZERKEZETVÁLTÁS ÉS A MUNKA FÖLDRAJZI VIZSGÁLATÁNAK VÁLTOZÓ HANGSÚLYAI NYUGATON	9
Osztályok és osztályozások a nyugati társadalom-földrajzi hagyományban	9
Ágazati földrajzok, ágazati szerkezetváltás	12
A munka földrajza – munkaföldrajz	20
III. A TÁRSADALOM, AZ IDŐ ÉS A TÉR FELDARABOLÁSA A FOGLALKOZÁSI ÁTRÉTEGZŐDÉSI GONDOLATBAN	26
Elméleti megközelítés: a realista szemlélet hasznossága	27
Hipotézis, modell vagy elmélet – avagy minek nevezzük Fourastié elképzelését?	28
Első, második, harmadik, ... szektor: a társadalom felosztása	34
Az idő feldarabolása a foglalkozási átrétegződési hipotézisben	44
<i>Mi az a priori?</i>	44
<i>A foglalkozási átrétegződés mint modernizációs diskurzus</i>	46
A tér feldarabolása a foglalkozási átrétegződési hipotézisben	50
Összegzés: a társadalmi-térbeli munkamegosztás	55
IV. A FOGLALKOZÁSI ÁTRÉTEGZŐDÉS A HAZAI SZOCIALISTA FÖLDRAJZBAN ÉS A LETTRICHI PROGRAM	59
Osztályok a hazai társadalom- (és gazdaság)földrajzi vizsgálatokban a második világháború előtt	60
Értelmezési keretek: a bourdieu-i tudományos mező	62
A foglalkozási átrétegződés szocialista földrajzi programja és Lettrich makroszintű vizsgálatai	64
<i>Településföldrajz, urbanizáció és foglalkozási átrétegződés: küzdelmek Lettrich Edit kandidátusi értekezésének védésén</i>	64
<i>Foglalkozási átrétegződés és urbanizáció: makroszintű vizsgálatok</i>	68
<i>A népességföldrajz színre lépése</i>	71
A foglalkozási átrétegződés, a településföldrajz és a szociálgeográfia: mikroszintű vizsgálatok	76
<i>A mendöli örökség mint legitimációs eszköz</i>	79
A szocializmus kísértetei	86
V. A POSZTSZOCIALIZMUS ÉS A FOGLALKOZÁSI ÁTRÉTEGZŐDÉS VIZSGÁLATI LEHETŐSÉGEI	90
Mi a posztszocializmus?	91
Folytonosságok és szakadások térben és időben: a megértés posztszocialista káosza?	98
<i>Elméleti bevezető</i>	98

<i>Folytonosságok és szakadások időben és térben</i>	101
Gazdasági átalakulások és a munka világa a poszt szocializmusban: létező és lehetséges kutatási irányok	110
<i>Változó gazdaság földrajz egy változóban lévő világ megértéséhez</i>	110
<i>Egy lehetséges válasz a változásokra: a relációs felfogás</i>	116
<i>A jéghegytől a háztartásokig: a munka mikroszintű világa és a poszt szocializmus</i>	121
<i>A jéghegy víz feletti részének egy szelete: a munkaerő-kölcsönző vállalatok földrajzi elemzése</i>	124
<i>A munka világa, a poszt szocializmus és a művészetek</i>	128
VI. ÖSSZEFOGLALÁS	136
IRODALOMJEGYZÉK	138
ÖSSZEFOGLALÓ	150
SUMMARY	151

I. BEVEZETÉS

Amikor négy évvel ezelőtt elkezdtem a disszertáció témáján dolgozni, egy olyan dolgozat megírását terveztem, amely a háromszektoros foglalkozási átrétegződési modell (amely a mezőgazdaság, az ipar és a szolgáltatások foglalkoztatottsági arányainak változását írja le) megvalósulását „teszteli” Magyarországon, elsősorban a népszámlálások területi bontású adatai alapján, földrajzos (regionalista?) szemmel. Ez a koncepció abból származott, hogy az ELTE Regionális Tudományi Tanszékén (doktori képzésre való jelentkezésemkor még Regionális Földrajzi Tanszék) való iskolázottságom következményeként viszonylagos biztonsággal mozogtam (és mozgok) a pozitivista ismeretelméleti hagyományban, valamint a kvantitatív elemzési módszertan alkalmazásában. Emellett úgy láttam, hogy a foglalkozási átrétegződés témája (legalábbis a hatvanas évekkel összevetve) viszszaeszközött a hazai gazdaságföldrajzi diskurzusban, így a folyamatok részletesebb megismerése érdekében lett volna létjogosultsága egy ilyenfajta vizsgálatnak.

Az, hogy ebből a koncepcióból szinte semmi sem maradt, és a disszertáció az eredeti témát meghagyva, de más megközelítésben készült, több dolognak köszönhető. Egyrészt témavezetőm jól látta a téma kritikus pontját, amikor azt javasolta, hogy az osztályozások kérdéskörével (Mit is tekinthetünk a három szektornak?) kezdjek el legelőször foglalkozni. Ennek során az általam már ismert szakirodalom vonatkozó részeinek (pl. Dusek 2004) újraolvasása mellett azzal a másfajta irányvonallal is találkoztam, amely az osztályozások társadalmilag (az állam, illetve a tudomány képviselői által) konstruált voltát elemzi,¹ ezáltal a dolgozat alapötlete másodlagossá (ha nem irrelevánssá) kezdett válni. Másrészt sokat tanultam néhány, a disszertáció témájában való irodalomgyűjtés során megismert angolszász társadalom-földrajzos munkásságából. Közülük itt Doreen Massey-t, különösen 1984-es (második kiadásban 1995-ben megjelent) művét, a *Spatial divisions of labour*-t (Massey 1995) emelem ki, amely éppen a tervezett disszertációm témájában, a kvantitatív és pozitivista ismeretelméleti hagyomány kritikájából vezeti le saját, alapvetően kritikai marxista (radikális földrajzi) elképzeléseit. Harmadrészt a dolgozat koncepciójának megváltoztatásában meghatározónak tartom azokat az élményeket (külföldi konferenciák, egy rövid vendégkutatói ösztöndíj Heidelbergben, néhány – sajnos csak néhány – doktori és Eötvös collegiumi kurzus), amelyek révén a kortárs nemzetközi társadalomföldrajz megközelítésmódjainak, ismeretelméleteinek sokszínűségével találkoztam. Ez utóbbiból (is) több felismerés és inspiráció következett: biztosan tudtam, hogy a (regional science értelemben vett) regionális tudomány magas színvonalú űzéséhez általam szükségesnek tartott matematikai ismeretek megszerzéséhez (például hogy részleteiben megértsem a *Regional Studies* vagy méginkább a *Spatial Economic Analysis* folyóirat cikkeinek empiriáját) hiányzik belőlem az ezirányú érdeklődés és a türelem; valamint roppantmód inspirálni kezdett a szövegek értelmezéséhez szükséges készségeim újrafelfedezése (amelyek a gimnáziumi irodalomórák után az egyetemi tanulmányaim alatt talán háttérbe szorultak, illetve nem igazán találták helyüket).

1 Talán az első, általam olvasott tanulmány ebből a körből Tóth Zoltán (1987) cikke volt, amelyet annak idején Győri Róbert ajánlott figyelmembe.

A disszertáció és a földrajztudományon belül saját magam pozíciójának keresése az előbbiekben leírtak eredményeképpen ahhoz a megközelítéshez vezetett a foglalkozási átrétegződés vizsgálatában, amelyet a dolgozat jelen formájának körvonalazódásától számított másfél év távlatából is megfelelő útnak találok. *A doktori értekezésem a foglalkozási átrétegződés gondolatából kiindulva tudományos diskurzusokat elemez a hazai társadalomföldrajzban, egyúttal ütközteti azokat a nemzetközi (elsősorban angolszász) földrajz és a társadalomtudományok az értelmezéshez általam alkalmasnak talált megközelítéseivel.*

Doktori értekezésem jellemzésekor és kontextusba helyezésekor további két dolgot szükségesnek tartok kiemelni. Az egyik, hogy a dolgozat az eredeti ötlettől való eltávolodás miatt témájában és megközelítésmódjában is szükségszerűen mozaikossá vált. Ennek oka legnagyobbbrészt az útkeresés, hogy miről érdemes szólnia egy ilyen felfogású értekezésnek, és hogyan lehetséges megírni azt, de a töredezettség valamennyire magának a vizsgált társadalom-földrajzi diskurzusnak a töredezettségéből is következik. A másik, hogy mivel disszertáció elméleti jellegű, elsősorban társadalom-földrajzi szövegek értelmezésével foglalkozik, ennek következtében egyáltalán nem létezhet önállóan, az elemzett szövegek nélkül. Amint az a dolgozathoz látszik, erősen kritikus vagyok egyes társadalom-földrajzi megközelítési módokkal, egyes geográfusokkal vagy azok egyes műveivel szemben, viszont ha ezeket a tudományból szándékoznék kiírni, egyúttal saját dolgozatomat semmisíteném meg. Ez a kiírás (már csak önös érdekből is) semmiképpen sem áll szándékomban. Sokkal inkább arra próbálok helyezni a hangsúlyt, hogy a társadalomföldrajzban elengedhetetlen a tudományos gyakorlatokról (szövegek és diskurzusok létrehozásáról, fenntartásáról) való gondolkodás és érdemi vita.

A dolgozat végül annak a lenyomata, hogy milyen témák és kérdések milyen módon foglalkoztattak az elmúlt másfél évben. Az értekezést természetesen számtalan egyéb módon, más hangsúlyokkal is meg lehetett volna írni, a végső változat – Donna Harawayt (1994) parafrázálva – a disszertációírás térben és időben egyaránt rögzített, egyedi szituációjába ágyazott tudásom megjelenési formája.

A bevezetés eddigi személyes hangvételű formáját leginkább talán Ian Cook (1998) írása inspirálta. Annak ellenére, hogy a disszertáció megközelítésén akkorát azért nem változtattam, mint ő: etnográfiaiból önéletrajziba átfordult PhD-értekezése arról szól, hogy az általa eredetileg választott témát miért nem lehetett megírni az egyetemi establishmentben. Emellett azt gondolom és remélem (és ebben az esetben azt hiszem, nem csak magam számára sikerülne valamit elérnem a dolgozattal), hogy disszertációm összeegyeztethető a Cook-szöveg egyik alfejezetcímével (valójában a szerző értekezéséről szóló megállapításával) – „Tudod, ez az egész értekezés egy nagyon destabilizáló/folyamatnak hangzik.” (Cook 1998, 21). Destabilizáló többek között abban az értelemben, hogy kibillent a domináns megközelítésmódokat, tudományos gondolatokat, személyek tudományos mezőben elfoglalt helyzeteket, valamint saját identitásomat. Destabilizált pedig annak következtében, hogy különböző nézőpontokat váltogat (köszönhetően az előbb említett identitáskeresésnek), illetve arra törekszik, hogy a szövegek destabilizált, nem rögzített értelmezéseit mutassa be.

A dolgozat megközelítésmódja és szerkezete

Előbbi gondolatsorban a disszertáció megközelítésmódjának egyik szeletét, a kutatói reflexivitás szükségességét – azaz amikor személyünket, a kutatás alanyát is hasonló kritikai vizsgálat alá vetjük, mint a kutatás tárgyát – bontottam ki. A bevezetőben emellett több fontos, a dolgozat egészének értelmezéséhez fontos szemléleti kérdést szeretnék kiemelni, amelyek a dolgozat szerkezetére is hatással vannak.

A disszertációban mindenekelőtt a foglalkozási átrétegződés változó diskurzusainak bemutatását, a foglalkozási átrétegződésről szóló földrajzos elképzelések szélesebb tudományos és interdiszciplináris közegben való elhelyezését, az álláspontok ütköztetését tűztem ki célul. A változások megragadására a dolgozatban végighúzódnó módon a tudományos szövegeket és kutatói gyakorlatokat három léptéken ütköztetem egymással. Egyrészt a hazai földrajz átalakulásait a nemzetközi (elsősorban angolszász és német) földrajz és a társadalomtudományok irányzataival összehasonlítva vizsgálom, hiszen véleményem szerint ahogyan a magyarországi folyamatokat feldolgozó empirikus, a „reálfolyamatokra” vonatkozó témák feldolgozásakor sokszor indokolt a hazai történéseket nemzetközi folyamatokkal összefüggésben elemezni, ugyanúgy nem függetlenítheti magát a hazai földrajztudomány a nemzetközitől (illetve egy ilyen szétválasztás provinciális, befelé forduló, számomra nehezen vállalható tudományos közeget eredményezne). Másrészt részletesen bemutatom azokat a hazai tudományon belüli küzdelmeket és harcokat, amelyek a foglalkozási átrétegződés témája körül zajlottak és zajlanak; itt hangsúlyosan, de nem kizárólagosan az országos tudományos élet léptékén mozogok. Harmadrészt a dolgozat az egyén léptékén a saját identitásommal való ütközés eredménye is: regionális tudományi iskolázottságomtól eltávolodva arra kerestem a választ, hogy hogyan lehet a foglalkozási átrétegződésről máshogyan, más ismeretelmélettel írni. Ez egyúttal a már említett reflexív kutatói gyakorlat felé való elmozdulást jelentette.

További, szintén fontos célom volt, hogy a foglalkozási átrétegződés témájából kiindulva a Magyarországon a rendszerváltás után a szocialista földrajzzal való azonosítás miatt érezhetően hitelét és súlyát veszített gazdaságföldrajz fontossága és érdekessége mellett érveljek. Természetesen ehhez a hazai közegben a szemléletmód megújítására, de legalábbis pluralizálására van szükség, a leíró és a marxista–leninista ideológiai hagyományokat követő gazdaságföldrajz véleményem szerint nagyon kis mértékben alkalmas a gazdasági folyamatok értelmezésére. Ehhez a megújuláshoz egyrészt a külföldi gazdaságföldrajzi szakirodalomból kaphatunk inspirációkat – hiszen gazdasági valóságainkban például a globalizáció hatásaként rengeteg közös pontot fedezhetünk fel –, másrészt a hazai társadalomföldrajzban a nyolcvanas évek óta folyamatosan szorgalmazott, ám csak szórványosan megvalósított módon építhetünk a társadalomtudományok kutatásaira. Így több helyen közgazdaságtani vagy szociológiai elméletekkel foglalkozom, de ezt kifejezetten földrajzos nézőpontból teszem, arra vagyok kíváncsi, hogy ezek az elképzelések mit mondhatnak a földrajztudomány számára.

A társadalomföldrajzot, ezen belül a gazdaságföldrajzot alkalmassá szükséges tennünk a társadalomtudományokkal való párbeszédre, amelynek egyik fontos eleme, hogy társadalomtudományi (illetve részben bölcsészettudományi) nyelvezetet használunk. A dolgozatban ennek megfelelően igyekeztem eljárni; fogalomkészletében, megfogalmazásmódjában a disszertáció

megközelítésmódjából következően közelebb áll a társadalomtudományokhoz, mint a földrajz természettudományi hagyományaihoz.

A tudományos megismeréshez kapcsolódó útkeresés során számos elméleti megközelítést ötvözök, amelyek közül hármat tartok dominánsnak. A realista szemléletből átveszem a körülötünk lévő világ és az arról szóló tudás viszonyára vonatkozó álláspontot, amely szerint a világ attól függetlenül létezik, hogy mi arról tudással rendelkezünk, de a kettőt együttesen érdemes vizsgálni. Másodsorban építkezem a kritikai földrajz osztályokat és osztályozásokat mint társadalmi konstrukciókat a vizsgálat tárgyává tevő szemléletére, ezen belül is elsősorban a nyugati kritikai marxizmushoz kapcsolható gondolatokra. Ezt nemcsak a dolgozat tárgya, a társadalmi struktúrákban gondolkodó foglalkozási átrétegződés indokolja, hanem az is, hogy a hazai társadalomföldrajzban a szocialista földrajz marxi(sta–leninista) gondolatai bizonyos szempontból a mai napig jelen lévő hagyományokat képezi, így a nyugati kritikai marxizmussal összefüggésben való értelmezés új nézőpontokat kínálhat a múlt és a jelen értelmezéséhez. Harmadrészt a tudományos diskurzusok elemzésében merítkezem a posztstrukturalista szemléletmódból, amely a jelentések létrehozására, a jelentések megalkotásához köthető hatalmi viszonyok feltárására, valamint többek között a tudományos fogalmak (mint például a foglalkozási átrétegződés) antiesszencialista olvasatára összpontosít. Ezáltal korábban rögzítettnek gondolt tudományos gondolatokat tudok kibillenteni és újragondolni.

A dolgozatban általam felhasznált szakirodalom az előbbieknél megfogalmazott szemléletmóddal összhangban sem nem teljes, sem nem törekedett teljességre. Az idézett hazai és külföldi szakirodalom feldolgozásakor egyrészt igyekeztem a foglalkozási átrétegződés témájához kapcsolható főbb szereplőkről legalább említést tenni. Számos esetben viszont inkább csak példákat emeltem ki, amelyek kisebb-nagyobb mértékben reprezentálják a domináns, illetve általam dominánsnak tartott hazai és külföldi megközelítéseket. Természetesen emiatt is a dolgozat egésze csupán egyetlen, másokéval egyenrangú olvasata annak, hogy hogyan gondolkozhatunk a foglalkozási átrétegződés témájából kiindulva a hazai társadalomföldrajz állapotáról.

A bevezető után a dolgozat II. fejezetében a disszertáció kontextusát kívánom megteremtetni a kutatási előzmények bemutatásával. A foglalkozási átrétegződés témájának három elemét vizsgálom részletesen: először rövidebben az osztályok és osztályozások szerepét a nemzetközi társadalom–földrajzi hagyományban; ezután az ágazati földrajzok és ezekben az ágazati szerkezetváltás változó hangúlyait mutatom be, ahol lehetséges, a foglalkoztatottakra–munkásokra is összpontosítva; végül pedig a munkások és a munka jelenségeinek átrendeződő földrajzi kutatási irányait elemzem.

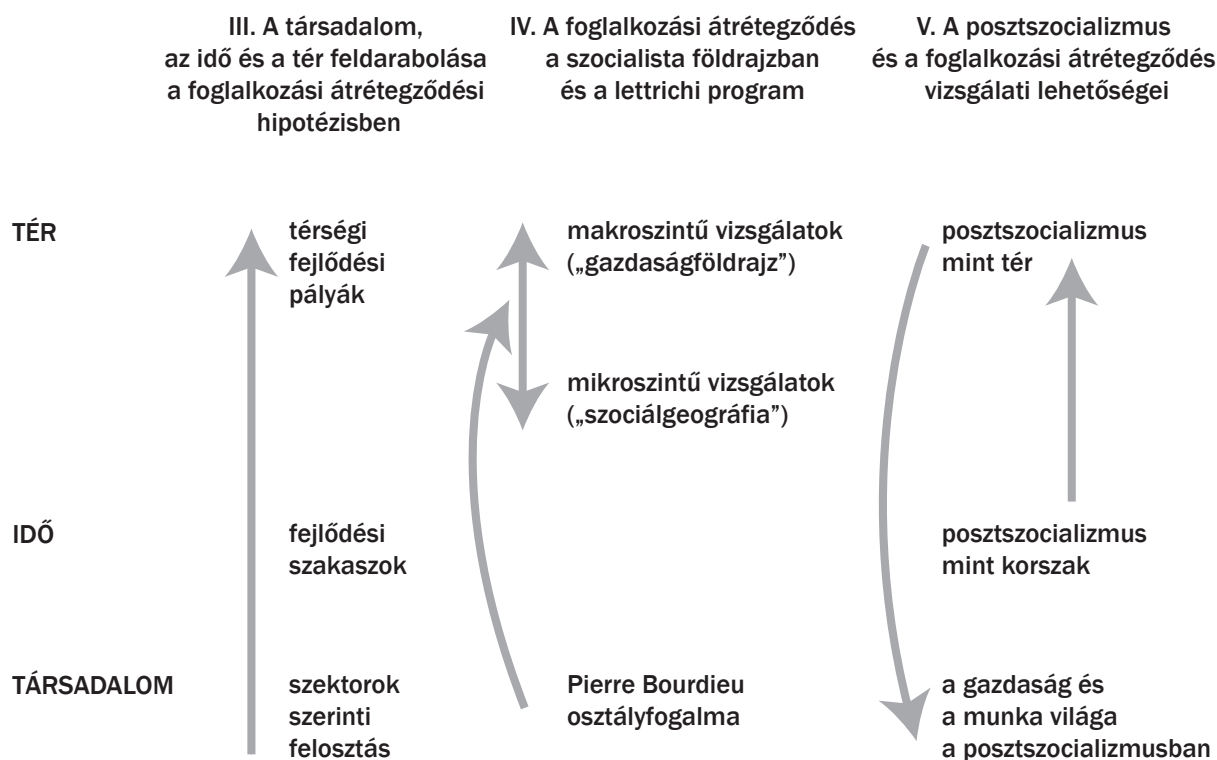
A disszertáció ezt követő, fő tartalmi része (III–V. fejezet) tulajdonképpen három történetet mutat be részletesen, amelyek mindegyike a foglalkozási átrétegződéshez, illetve azok társadalomföldrajzi vizsgálatához kapcsolódik (1. ábra). Bár a három történet egymástól elkülönítve is értelmezhető, ezeket igyekeztem több szempontból összekapcsolni. Egyrészt mindegyik esetben a foglalkozási átrétegződés gondolatából kiindulva a társadalom, a tér és az idő, illetve ezek eltérő és változó felfogásaihoz jutok el. Másrészt az egyes részek bizonyos értelemben egymásra épülnek, hiszen gondolati magjuk időben egymást követi a földrajzi gondolatok történetében. Harmadrészt fejezeteken

átível az a szemléletmód, amely a gazdasági és földrajzi folyamatok (így a foglalkozási átrétegződés), a társadalmi, gazdasági és politikai rendszerjellemzők, valamint az ezekről szóló tudományos diskurzusok szoros kölcsönkapcsolatát vallja.

A III. fejezet, amely egyébként a dolgozat eredeti ötletéhez a legközelebb áll, a közgazdász Jean Fourastiétől származó háromszektoros foglalkozási átrétegződési elképzelést dekonstruálja. Azt elemzi, hogy az eredeti forrás, illetve későbbi adaptációi milyen eljárásokkal darabolják fel a társadalmat, az időt és a teret. Először a társadalom (és a gazdaság) osztályozásaival foglalkozom (a kutatási előzményeknél bemutatottakat kifejezetten a foglalkozási átrétegződésre vonatkoztatva), ezután azt vizsgálom, hogy az elképzelés milyen módon darabolja fel a történelmet és állít fel egy modernizációs diskurzust, végül pedig a társadalom és az idő felosztásával szoros kölcsönkapcsolatban lévő, a foglalkozási átrétegződési hipotézisben implicit módon benne rejlő térfelosztásokkal foglalkozom. Ebben a részben a hazai és nemzetközi forrásokat párhuzamosan használom, így a hazai társadalomföldrajzi elképzeléseket tágabb kapcsolatrendszerben értelmezem.

A IV. fejezet a hazai szocialista földrajz és a foglalkozási átrétegződési vizsgálatok kapcsolatát elemzi. A hatvanas-hetvenes évek a téma egyik „aranykorát” jelentették, számos szerző foglalkozott vele ebben az időszakban. Bár kevésbé hangsúlyosan, de itt is írok a korszak geográfusainak társadalom- és időfelfogásáról, Pierre Bourdieu osztályfogalmát felhasználva azt a kérdést helyezem a középpontba, hogy a foglalkozási átrétegződés a makro- és mikroszintű kutatásokban hogyan és milyen tudományos küzdelmekben jelent meg. Kitüntetetten vizsgálom a két irányzatot munkásságában összekapcsoló Lettrich Edit műveit.

1. ábra: A dolgozat logikai váza

Az V. fejezet arra keres válaszokat, hogy a posztszocialista állapot, amely értelmezésben nemcsak egy új korszakot, hanem ismeretelméletileg is újdonságot jelent, milyen módon változtatja-változtathatja meg a hazai társadalom-földrajzi kutatásokat (azon belül is a munkások és a foglalkozási átrétegződés elemzését). Részletesen és hosszabban foglalkozom a poszt-szocializmushoz és a posztszocializmushoz² kapcsolható idő- és térfelfogásokkal, majd ezeket a foglalkozási átrétegződés vizsgálatához kapcsolva teszek fel és próbálok megválaszolni olyan kérdéseket, amelyek a gazdaságot és a munka világát a korábbiakhoz képest nagy mértékben áthelyezik és átrendezik.

A disszertáció számomra főbb tanulságait az utolsó, VI. fejezetben foglalom össze.

2 Poszt-szocializmusnak nevezem itt a szocializmus után következő korszakot, posztszocializmusnak pedig azt a kritikai társadalomtudományi megközelítést, amely a poszt-szocialista állapottal foglalkozik. A szóalakok közötti ilyenfajta különbségtételt Ilan Kapoortól (2010, 105) kölcsönöztem (aki a poszt-koloniálist és a posztkoloniálist különíti el hasonló megfontolásokból). Ugyanakkor az V. fejezetben nem teszek ilyen módon különbséget, hiszen a poszt-szocializmus és posztszocializmus folytonos összekeveredése (hibridizálódása) miatt ez egyrészt nem minden mondatomban lett volna lehetséges, másrészt szükségtelenül bonyolította volna a szöveget és szövegképet.

II. KUTATÁSI ELŐZMÉNYEK MINT KONTEXTUS: A SZERKEZETVÁLTÁS ÉS A MUNKA FÖLDRAJZI VIZSGÁLATÁNAK VÁLTOZÓ HANGSÚLYAI NYUGATON

A foglalkozási átrétegződés vizsgálata a hazai társadalomföldrajzban az elmúlt évtizedekben a perifériára szorult, ami felveti azt a kérdést, hogy a kérdéskörnek egyáltalán van-e bármilyen fontossága a földrajz és a társadalom szempontjából. A kutatási előzmények általában szokásos „magabiztos” bemutatásával szemben ebben a fejezetben arra keresem a választ, hogy a téma vajon releváns-e napjaink nemzetközi (nyugati) társadalom-földrajzi szakirodalmában; ha igen, akkor miért, ha nem, akkor pedig miért csökkenhetett jelentősége. Azért, hogy a dolgozatot nemzetközi összefüggésrendszerben is elhelyezzem, az általam három csoportra bontott kutatási előzményeket – osztályok és osztályozások, gazdaságszerkezeti változások, valamint a munka világa a földrajzban – abból a tudatos, de általában nem tudatosított célból mutatom be, hogy kontextust teremtsék a disszertáció számára. A hazai szakirodalommal ebben a részben nem foglalkozom, azok részletesebben az értekezés későbbi fejezeteiben kerülnek elő. Továbbá a nemzetközi szakirodalom felhasználását sem korlátozom kizárólag erre a fejezetre; az általam olvasott és hivatkozott szakirodalmat elválaszthatatlannak tartom a dolgozat „saját” mondanivalójától.

Elsőként azzal foglalkozom, hogy az osztályok milyen módon jelentek meg a nyugati társadalom-földrajzi hagyományban. Ezután azt elemzem, hogy a foglalkozási és gazdasági szerkezetváltást gazdasági ágazati szempontból hogyan vizsgálják a földrajzi kutatások. Elképzelhető ugyanis, hogy a foglalkoztatás és a gazdaság szerkezetét leíró dimenziók közül kis jelentőségű a szektorális bontás, továbbélésük a közbeszédben és a kutatói gyakorlatban elsősorban annak köszönhető, hogy hosszú idősoros makroszintű adatok a statisztikai hivatalok révén nemzetközi összehasonlításban is rendelkezésre állnak.³ Végül a munka vizsgálatának változó hangsúlyait mutatom be a társadalomföldrajzban.

Osztályok és osztályozások a nyugati társadalom-földrajzi hagyományban

A társadalmi (és gazdasági) jelenségeket osztályokra és osztályozásokra bontó megközelítések jelentősége a társadalom-földrajzi gondolat történetében legalább két irányra osztható. Az egyik, amely a felvilágosodás korától nyomon követhető, az osztályozásokat a világ megismerésének és leírásának eszközeként fogja fel, így magát az osztályozást nem teszi a vizsgálat tárgyává.⁴ A másik, amely leginkább

3 Természetesen a gazdaság és a társadalom szerkezetét feltárni vagy megérteni kívánó kutatásokat a kutatótársadalom episztemológiai alapon is megerősítheti, illetve elvetheti.

4 Átmeneti kategóriáknak tartom a statisztikusok által jegyzett, az osztályozások átalakulását leíró, a mögöttük lévő elméletekre csak helyy-közzel kitérő tanulmányokat (pl. Nagy 1995). Szintén ide sorolom az osztályozásokkal elméleti oldalról foglalkozó, ám a társadalmi gyakorlatot inkább csak érintő (pl. Dusek 2004), illetve az osztályozások (és általában a statisztikák) következményeit, de nem a megkonstruálásuk elméleti hátterét elemző írásokat (pl. Dusek és Kiss 2008).

a marxizmus gondolatainak a társadalomföldrajzba való beáramlásától eredeztethető, a társadalmi osztályozásokra és a társadalmi osztályokra mint a politikai változás eszközeire is tekint, így szükségszerűen meg is kérdőjelezheti azokat.

Az első, az osztályozásokat a világ megismerésének és leírásának eszközeként felfogó megközelítésmódot jól követhető összefoglaló gondolatmenete miatt Gregory (1994) könyve alapján tekintem át. Annak ellenére teszek így, hogy Gregory alapvetően a tudományos gyakorlatban a látásmód, a vizualitás elsődlegességét értelmezi, amelynek az osztályozások csak az egyik vonulatát képezik.

A 17. század végétől a filozófus Michel Foucault szerint a természetrajzban szétváltak egymástól a szavak és a dolgok, a természetrajz feladata pedig az lett, hogy a kettő, azaz a világ és a világ reprezentációja közötti átmenetet biztosítsa. Ennek módja Linnétől kezdődően a „logikai rend” „természet rendjére” való, többnyire a látáson keresztüli kivetítése volt (Linnének az élővilágra vonatkozó taxonómiája is a látható tulajdonságokon alapul); amely a leírásban a realizmust, a gyűjtés során a szisztematikus osztályozást, a magyarázatban pedig az összehasonlító módszert alkalmazta. Ugyanakkor a földrajz számára ez az átmenet nem volt egyszerű: elfogadva Kant nézetét, miszerint az osztályozások egyrészt logikai úton (a hasonlóság ismerve alapján – a tudományok többségében) vagy fizikai úton (a közelség ismerve szerint – a történelemben és a földrajzban) történhetnek, a földrajz és a logikai osztályozás már ekkor némileg ellentmondásos viszonyba került egymással. Tovább bonyolítja a viszonyt, hogy Kant szerint mivel a világ elrendezését az ember mint alany végzi, ezért az ember egyben alanya és tárgya is a tudománynak. (Gregory 1994, 19, 21–22, 25–26)

Az a felfogás, hogy az osztályozások problémamentes, objektív dolgok és gyakorlatok, a földrajz szociológiával való találkozásának is köszönhetőek. A 19. század végén Émile Durkheim a társadalmi jelenségeket mint dolgokat fogta fel, amelyek az emberi vágytól és akarattól függetlenül léteznek, a társadalmi jelenségekre pedig mint olyan összetett reprezentációkra tekintett, amelyek a társadalom objektív szerkezetét (a térszerkezetet beleértve) hozzák felszínre. Ám a kor földrajzosa (elsősorban Paul Vidal de la Blache és Friedrich Ratzel) inkább eltávolítani igyekeztek ettől a felfogástól a földrajzot, Vidal például a földrajzot egyértelműen a helyek, és nem az emberek tudományos vizsgálatával azonosította. (Gregory 1994, 48–49)

Gregory nézőpontja alapján ez előbbi felfogást tette magáévá a földrajz tértudományi, modellező irányzata is. Eszerint a világ rendje egy olyan (geometriai) struktúrán nyugszik, amely független azoktól a tárgyaktól, amelyeket strukturál; azaz a térszerkezet független az azt alkotó dolgoktól. A tértudományi megközelítés a társadalmi élet struktúráit így teljes sötétségben hagyja (Gregory 1994, 53, 62), azaz például a társadalmi osztályok vizsgálatában kizárólag azok térbeliségére, többek között térbeli tipizálásukra összpontosít.

A marxista, majd a posztmarxista földrajzosa a társadalmi osztályok és a térbeli szerkezet kapcsolatát újratertették, a tértudományi irányzat kritikáját megfogalmazva így az osztályokra már nem csupán mint elemzési egységekre tekintenek, hanem az osztályok vizsgálatát a politikai változás és változtatás miatt is fontosnak tartják. Gregory szerint a társadalomföldrajzban a marxista és posztmarxista elméletekkel való foglalkozás kettős viszonyon alapul: egyrészt különféle társadalomelméleteket emeltek be a társadalomföldrajzba azért, hogy „a tudományon belüli” problémákra

választ adjanak, másrészt következőképpen magukat a társadalomelméleteket kérdőjelezték meg amiatt, hogy a térbeliség nem jelenik meg bennük (Gregory 1994, 111).

A marxista földrajzosok egyik jelentős elméleti képviselője David Harvey. Harvey földrajza a térgazdaság szerkezetét kutatja, a tértudományi irányzat absztrakt modelljeit társadalmi tartalommal tölti meg: az elemzések középpontjába a tőkefelhalmozás tájai kerülnek, amelyeket társadalmi folyamatok hoznak létre anyagi terekben. Ugyanakkor Harvey történelmi materialista programja inkább analitikus (a tőkefelhalmozás térbeli folyamatait kívánja leírni) és kevésbé foglalkozik az osztályokkal és cselekvéseikkel. (Gregory 1994, 87–88) Harvey Marx gondolataiból, pontosabban az osztályviszonyokból vezeti le a területi munkamegosztás működését (Sadler 2000, 326), rámutat arra a feszültségre, amely a kapitalizmus működéséből adódó agglomerálódási, és a tőke számára ugyancsak szükséges térbeli terjeszkedési folyamatok között húzódik. Ehhez kapcsolódik Harvey elmélete a térbeli-időbeli kiigazításokról és az egyenlőtlen területi fejlődésről (magyarul lásd Harvey 2009, 80–85), amely számos gazdaságszerkezeti változást (például a dezindusztrializációs folyamatot) a munkaerő- és tőkefelesleg levezetését szolgáló megoldásként interpretál. Harveyhoz képest kevésbé absztrakt, a politikai gyakorlat számára egyértelműbb mondandóval bíró megközelítés Doreen Masseyé (Massey 1995), aki a termelés osztályalapú társadalmi viszonyai és a gazdaság területi szerkezete között keresi az összefüggéseket, a termelést társadalmi folyamatként felfogva (Sadler 2000, 328). Massey így Harveyval szemben nem a tőkeviszonyokra vezeti vissza a gazdasági átalakulásokat és a területi munkamegosztást, hanem a termelési viszonyokra; vagyis nem elsősorban a tőkemozgásokat kívánja magyarázni, hanem a tevékenységek térbeli megoszlását és megosztását.

Előbbi vizsgálatok mellett (amelyek leginkább a tőke- és termelési viszonyokból vezettek le területi jelenségeket) mások bemutatták, hogy a városi és regionális gazdasági átstrukturálódás folyamatával összefüggésben hogyan befolyásolják a földrajzi jellemzők az osztályok kialakulását és összetartását. Ennek kapcsán megállapították, hogy az osztályok összetartása nemcsak a közös tulajdonságok létén alapul, hanem tudatosan irányított folyamatról van szó. Továbbá rámutattak arra, hogy a gazdaság földrajzi differenciálódása felülírhatja az osztályok összetartását, azaz bizonyos helyeken munkások és tőkésék össze is fognak, mert érdekeik közösek lehetnek (Sadler 2000, 329) – például egy magyarországi piacra termelő hazai kisvállalkozás tulajdonosai és dolgozói egyaránt törekedhetnek arra, hogy megnehezítsék egy külföldi vállalat magyar piacra való bejutását. A földrajzi kontextus, a térbeliség tehát jelentős konstitutív szereppel bír az osztályok kialakulásában, átalakulásában és fennmaradásában.

Az utóbbi évtizedek posztmarxista irányzatai részben újragondolták (illetve elvetették) az osztályok és struktúrák szerepét a társadalomföldrajzban. Azáltal, hogy a posztmarxista megközelítések gyanakvóak az egyetlen nagy narratívával és a mindent megmagyarázó elméletekkel szemben, eltávolodtak a klasszikus marxizmustól. Ugyanakkor megmaradt a politika iránti érdeklődésük, tagadják a politikum és az elmélet közötti éles határvonal létét. (Gregory 1994, 102–103) Abban sem változott a megközelítések természete, hogy a posztmarxizmus továbbra is a termelési módok strukturális logikája és az emberi (egyéni és kollektív) szereplők cselekvései, mint két felfogás között ingadozik (Gregory 1994, 107). Ezt az egyéni cselekvések és társadalmi struktúrák közötti dualitást

próbálta meg Giddens egy másfajta, a történeti materializmust kritizáló és egyben dekonstruáló gondolati rendszerbe foglalni strukturációs elméletével (Gregory 1994, 110). A foglalkozási osztályozások kapcsán például úgy értelmezhetjük elképzelését, hogy az agrárosztály a mezőgazdaságban dolgozók cselekvései révén jön létre, de egyúttal az agrárosztály (a társadalmi struktúra) is befolyásolja és közvetíti az emberi cselekvéseket. Giddens elmélete sokféle megközelítést magas absztrakciós szinten kapcsol össze, ami viszont az empirikus vizsgálatokat nehezíti meg.

Az osztályokról való gondolkodásmód átalakulása ellenére az 1980-as évek végétől a politikai osztályokban gondolkodó, marxizmus által inspirált írások képtelenek voltak válaszokat adni olyan tudományon belüli és kívüli kihívásokra, amelyet például a posztmodernizmus támasztott (Sadler 2000, 327). Többen amellet érveltek, hogy a mindennapi életben az osztályhelyzet nem elsődleges fontosságú, valamint hogy a társadalmi konfliktushelyzeteket nem lehet pusztán osztályjellemzőkre visszavezetni (Sadler 2000, 331). Ennek ellenére Sadler fontos hozzájárulásnak nevezte Gibson-Graham posztstrukturalista marxista programját. Ez az osztályokat illetően a klasszikus marxizmus három jellemzőjén lép túl. Egyrészt antiesszencialista, azaz ugyan kiindulópontként használja az osztály fogalmát a világ megértéséhez, de semmiképpen sem tulajdonít neki univerzális magyarázó erőt. Másrészt a többszörös meghatározottságot vallja, azaz minden társadalmi folyamatot más folyamatok hatásaként vizsgál, az osztály így más fogalmakhoz (gender, etnikum stb.) hasonlóan olyan kiindulópont, amelyek mindegyike a világ különböző megértéséhez vezet. Harmadrészt kritikai módon foglalkozik a gazdaság diszkurzív megjelenítésével, így továbblép a korábbi gazdaságföldrajzi kutatások azon olvasatánál, amely a gazdasági táj kapitalista egyformaságáról szól és a nemkapitalista osztályfolyamatokat figyelmen kívül hagyja (Sadler 2000, 333). Gibson-Graham így a gazdasági szerkezetváltással foglalkozó, az osztályok jelentőségének csökkenéséről, a munkásosztály eltűnéséről szóló szakirodalommal szemben az osztályok olyan alternatív olvasatát javasolja, amely az osztályok sokszínűségének megteremtését, alternatív gazdasági szerveződések megjelenésével a kizsákmányolás elleni emancipációs küzdelmet kívánja megvalósítani (Gibson-Graham 2006a, 52–56). Ezáltal az osztályok hagyományos, a termelési és tulajdonviszonyok által meghatározott elképzelését kiterjeszti, ami egyúttal a gazdasági ágazati (mezőgazdaság, ipar, szolgáltatások) felosztás jelentőségének megváltozásával jár. Ahhoz, hogy ezt a változást jobban megérthessük, a földrajzban az ágazati felosztás és az ágazati szerkezetváltozás témájának változó hangsúlyait érdemes részletesebben megvizsgálni.

Ágazati földrajzok, ágazati szerkezetváltás

A gazdasági ágazatok és az ágazati szerkezetváltás relevanciájának változását a munka világával is összefüggésben a *Progress in Human Geography* folyóirat *progress reportjainak* elemzése alapján vizsgálom fel. A folyóirat – mint a társadalomföldrajz egyik vezető elméleti jellegű periodikája – jól reprezentálja, hogy a tudományban melyek az elterjedt és feltörekvő kutatási témák. A progress reportok a folyóirat 1977-es indulása óta meglévő rovata, amelyben a hosszabb-rövidebb írások a társadalomföldrajz egyes ágaiban vagy kutatási témáiban az elmúlt évben vagy néhány évben történt

„előrehaladásról” számolnak be; így véleményem szerint különösen alkalmasak annak koncentrált bemutatására, hogy hogyan alakult át a kutatók által vizsgált kérdések.

Értelemszerűen az, hogy milyen témákról készül progress report, szerkesztő(ség)i döntés következménye (lásd pl. Reimer 2007, 246), tudománypolitikai kérdés, a szerző pedig szinte mindig (kivételesen pl. Cook et al. 2011) saját szemszögéből mutatja be a tudományban történő változásokat. Ugyanakkor véleményem szerint a jelentések nagy vonalakban mindenképpen jelzik az elmúlt évtizedek társadalomföldrajzának átalakulási irányait, így segíthetnek választ adni arra a kérdésre is, hogy az ágazatoknak és ágazati földrajzoknak van-e, volt-e bármilyen relevanciájuk.

Az áttekintéshez a folyóirat honlapján (<http://phg.sagepub.com>), illetve a Web of Science adatbázisban hozzáférhető tartalomjegyzékeket, valamint magukat a tanulmányokat dolgoztam fel.⁵ Csak azokkal a progress reportokkal foglalkoztam, amelyek érintettek valamilyen gazdasági ágazathoz köthető témát, és megjelent bennük a szerkezetváltás folyamata vagy a munkások⁶ csoportja (így például kihagytam az egyébként a folyóirat történetében folyamatosan jelen levő tudománytörténeti-tudományfilozófiai, városföldrajzi vagy politikai földrajzi jelentéseket).

A jelentések megjelenési éveit vizsgálva (2. ábra) bizonyos átalakulások jól érzékelhetők, amelyek egyrészt a gazdasági folyamatok megváltozása miatt új témák hangsúlyosabbá válásának, másrészt előbbivel össze is kapcsolódó ismeretelméleti változásoknak is köszönhetőek. Kezdetben az iparföldrajz, a közlekedésföldrajz, valamint a viszonylag rövid életű rekreáció és szórakozás földrajza ágazati beszámoló szerepeltek a folyóiratban, amelyhez az 1980-as évek elején a mezőgazdaság földrajza, az évtized közepén pedig a szolgáltatások földrajza csatlakozott. A három klasszikus ágazat azonban az 1990-es évek folyamán a reportokat nézve változásokon ment át, a társadalomföldrajz szegmentálódni látszik.

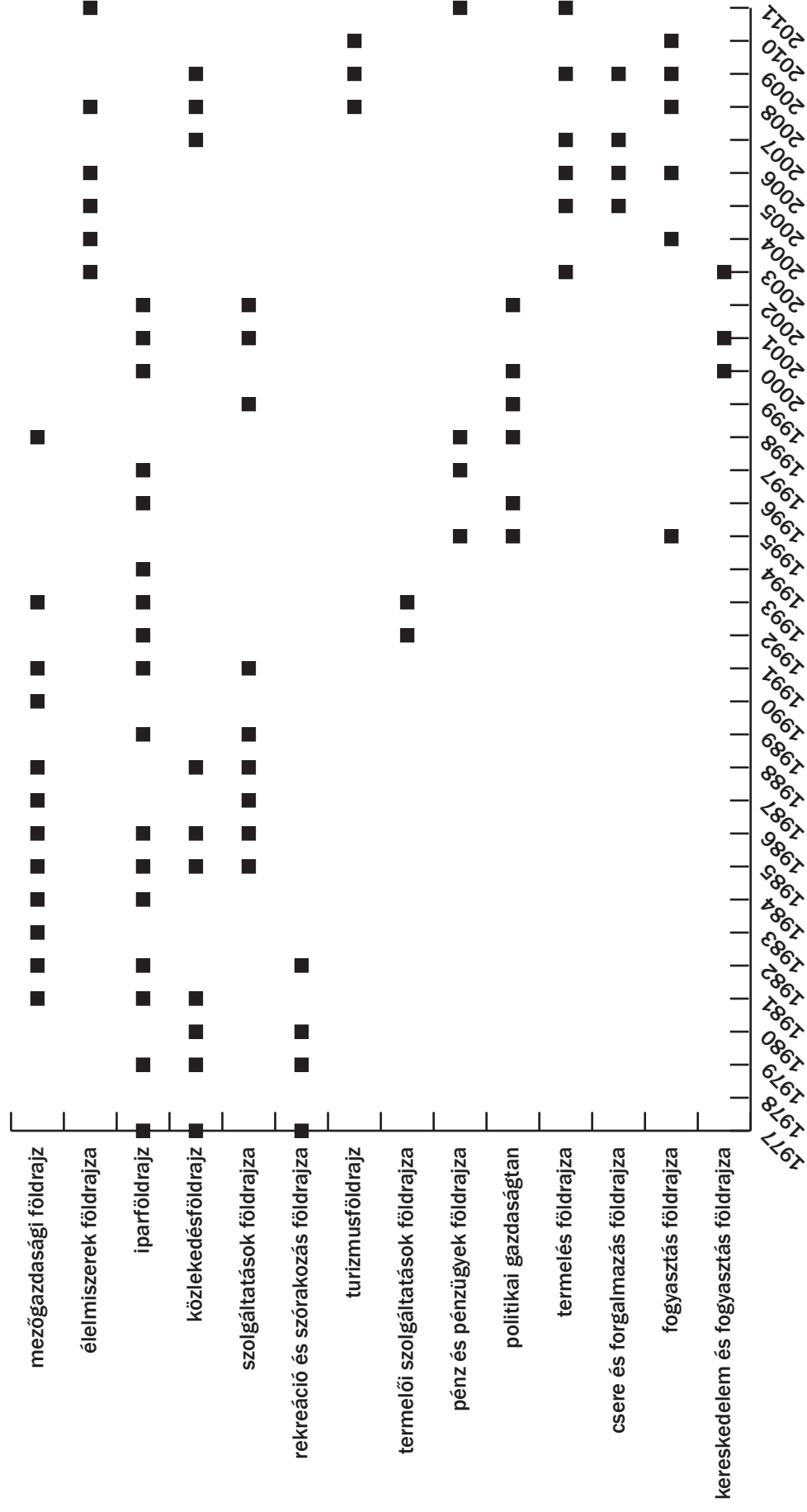
A mezőgazdaság földrajza a progress reportok alapján az 1980-as években a mezőgazdasági tipológiák révén (Grigg 1981, 268, 271) a leíró és pozitivista hagyományban mozgott, később a politikai gazdaságtan hatására kritikai marxista szemléletű kutatásokkal gazdagodott (Bowler 1988, 538; Whatmore 1991, 306–307). Az agrárátalakulások vizsgálatában így a munkások kezdetben kevésbé jelentek meg (vö. Bowler 1990, 569), a későbbi reportok viszont utalnak a társadalmi viszonyok elemzésének szükségességére (Whatmore 1991, 308), valamint a változó munkafolyamatok és gender-viszonyok megértésében az emberi cselekvéseket középpontba helyező megközelítés fontosságára (Whatmore 1993, 84–86).

Bár a mezőgazdaság földrajzának négyéves szünet után 1998-ban még szenteltek egy írást (Marsden 1998), ám az sokkal inkább a rurális térségekről szólt, így eltávolodott magától az ágazattól és a munkásoktól. Ugyanakkor a 2000-es évektől új formában és új megközelítésekkel az ágazat

5 Az így elérhető tartalomjegyzékek az első hat évfolyamra vonatkozóan (1977–1982) nem voltak teljes körűek. Mivel a folyóirat régi számai tudtommal egyik hazai könyvtárban sem hozzáférhetők, így csak a külföldi adatbázisokból dolgozhattam (emiatt a progress reportok tartalmát sem vizsgálhattam teljes körűen).

6 A dolgozatban – ha másképp nem utalok rá – a munkást a munkát végző egyén megjelölésére használom, így azt tágabb kategóriaként értelmezem, mint a munkásosztály vagy a fordii tömegtermelésben alkalmazottak csoportja.

2. ábra: A Progress in Human Geography progress reportjainak megjelenési évei

Forrás: saját szerkesztés a folyóirat tartalomjegyzékei alapján

bizonyos szempontból ismét megjelent: egyrészt a rurális térségek vizsgálatának részeként – a vidék-földrajzi progress report például utal a mezőgazdasági munka révén az agrár- és vidéki identitások performatív mivoltára, valamint ezen identitások kialakításában a nemek szerepére (Woods 2010, 838) –, másrészt a mezőgazdasági földrajz helyébe a progress reportok sorozatában részben az élelmiszerek földrajza lépett. Ezek nem kizárólag az élelmiszerekkel mint termékekkel foglalkoznak, hanem a mezőgazdasági munkával is, így utalnak a mezőgazdasági munkások mint cselekvők szerepére és társadalmi viszonyaira az agrárpolitika és az agrártermékek piacának hálózataiban (Winter 2003, 509), a munkaerő mezőgazdasági liberalizációra adott válaszára (Winter 2004, 665), illetve a termelés (mint cselekvés) szerepére a mezőgazdasági munkások identitásában. Ezek mindegyike átformálja az ágazati megközelítéseket a tudományban, egyúttal új impluzusokat adhat az átalakulási folyamatok földrajzi vizsgálatában (Winter 2005, 614). Cook élelmiszerföldrajzi jelentései – bár nem a mezőgazdasági, hanem az etnikai identitás kérdésével foglalkoznak (különösen Cook 2008) – némileg tovább árnyalják a munkások és a munka ágazati földrajzeit. Két progress report is utal az ételek, az ételek forrásai (pl. farmon tenyésztett állatok) és az azokat létrehozó emberek elválaszthatatlanságára (Cook et al. 2011, 113); valamint arra, hogy élelmiszerek életútjainak követése olyan ismeretlen emberekről való tudásunkat és irántuk érzett empátiánkat növeli, akik élete azokhoz az ételekhez van kötve, amelyeket megveszünk és elfogyasztunk (Cook 2006, 660). Cook (2008, 825–826) emellett foglalkozik a gazdasági szerkezetváltás, a munkások és az élelmiszerek közötti, bizonyos esetekben jelentős magyarázó erővel bíró kapcsolatokkal is.⁷

Az iparföldrajzi progress reportok szintén jól mutatják a kutatásokban a gazdasági ágazatok és a munkások jelentőségének megváltozását. Az 1980-as évek végétől az ágazati és területi átalakulások vizsgálata (hUallacháin 1989, 254) leginkább az ipari agglomerációk kutatásában bontakozott ki (hUallacháin 1991, 1992, 1993; Malmberg 1996). Ebben az időszakban a tanulmányok elsősorban az agglomerációkat alkotó vállalatokra mint szereplőkre összpontosítottak, amelyekben a munkaerő mint erőforrás jelent meg (hUallacháin 1992, 548; Malmberg 1994, 537).⁸ Ebből következően a munkások ágazati hovatartozása és ágazati szerkezetváltása a progress reportok alapján nem releváns téma (Malmberg 1994, 532), az átalakuló társadalmi munkamegosztás elemzése más szempontok szerint differenciált. Ezen dimenziók közül fontos a munkaerőköltség (hUallacháin 1993, 550), a tudásalapú gazdaság fogalmának megjelenése nyomán (Malmberg 1997, 574–575) a képzettségi szint (elsősorban a magasan képzett foglalkoztatottakról szólnak az írások: hUallacháin 1991, 76–77, 1992, 549), kisebb mértékben a nemek közötti különbségek (ahogy hUallacháin 1992, 549 megfogalmazza, keveset tudunk a rosszul fizetett, szolgáltató szektorban dolgozó nőkről).

A diskurzusok átalakulását az ezredforduló táján Henry Yeung három iparföldrajzi progress reportja elemzi (Yeung 2000, 2001, 2002a), amelyek közül az utolsó kifejezetten a munkára és a

7 Egy, a tanulmányban idézett kutatás a kínai kifőzdék 20. század eleji népszerűség-növekedésében például jelentősnek tartja, hogy a kínai munkások kiszorultak a „hagyományos” munkahelyeikről (vasútépítések stb.), és a szolgáltatásokban (pl. éttermek, ptyolatok) kényszerültek különböző etnikai és gazdasági niche-eket elfoglalni.

8 Ebből vezethető le a munkaerőpiac földrajza kutatási irány, amelyről a későbbiekben írok részletesebben.

munkaerőpiacra összpontosít. A munkások mint társadalmi szereplők hangsúlyosabb megjelenését az iparföldrajzi kutatásokban többek között az tette lehetővé, hogy a vállalat fogalma átalakult: nem mint gazdasági egység jelenik meg, hanem mint egy térbeli-társadalmi konstrukció (Yeung 2000, 301), amelyet különböző cselekvők (nem csak a munkások) tartanak folyamatos átalakulásban (Yeung 2001, 296). Így bár ebben az időszakban az iparföldrajz kevesebbet foglalkozik magával „az iparral” (Yeung 2001, 293) – jól mutatja ezt, hogy utolsó iparföldrajzi beszámolójának összefoglalójában Yeung következetesen az ipar-/gazdasági földrajz szóalakat használja (Yeung 2002a, 373–374) –, a munkások, mint a termelést meghatározó és a vállalatok által szabályozott szereplők (Yeung 2002a, 367) a vizsgálatok középpontjába kerülhettek.⁹ Yeung részletesen bemutatja a különböző vizsgálati irányokat, így a munkaerőpiacot a gazdasági szerkezetváltással összefüggésbe hozó elemzéseket (pl. különböző vállalatokban és szektorokban a szerkezetváltással megváltozó igények a munkaerő képzettségével kapcsolatosan), a munkaerőpiac társadalmi szabályozására vonatkozó kutatásokat (pl. a munkára vonatkozó törvények hatása a helyi munkaerőpiacokra), a munka szervez(őd)ésének új formáit (pl. szakszervezetek tevékenységének változása a globalizáció következtében), valamint a munkaerőpiac szegmentál(ód)ását sokféle megközelítésekben vizsgáló írásokat (Yeung 2002a, 368–371).

A szolgáltatások és a szolgáltató ágazatok kezdetben a közlekedés-földrajzi, valamint a szórakozás és rekreáció földrajzát bemutató progress reportokban jelentek meg. A szolgáltatások közé tartozó közlekedés földrajzai a munka világának szerkezetváltásaihoz kevésbé kapcsolódnak. Az egyik progress report szerint például általánosságban is hiányos a közlekedés és társadalom közötti viszonyok elméleti vizsgálata (Keeling 2007, 219), pedig a gazdasági világrend átalakulásában és a munkaerő térbeli mobilitásában a közlekedésnek jelentős szerepe van (Keeling 2008, 276–277, 280). A szórakozással, rekreációval és turizmussal foglalkozó kutatásokban a társadalmi és kulturális aspektusok dominálnak a politikai gazdaságtani, ágazati szerkezeti és a termelési viszonyokat elemző irányokkal szemben (Gibson 2009, 528), bár ennek ellentmond, hogy Gibson (2009, 530–532) két oldalt szentel azoknak a turizmusföldrajzi kutatásoknak, amelyek az ágazatban dolgozók társadalmi viszonyainak kritikai elemzésével (marginalizált helyzetek, nemek közötti munkamegosztás, a turizmusban való munka következtében megváltozó identitások – pl. egy afrikai túravezető esetében európai viselkedési minták átvétele – stb.) foglalkoznak.

Az önálló szolgáltatások földrajza progress reportok az 1980-as évek közepétől rendszeressé váltak. Ezekben kezdetektől hangsúlyos volt a szolgáltató ágazatokba történő foglalkozási átrétegződés elméleti és empirikus vizsgálata (Daniels 1988, 431). A gazdasági magyarázatok kizárólagosságával szemben az átrétegződést szélesebb társadalmi közegbe helyező, a szolgáltatások szerepét a gazdaság, a tér és a társadalom átalakulásában összetetten elemző kutatások jelentek meg (Daniels 1988, 432, 1989, 428). A progress reportok a vitakérdéseket is bemutatják: egyrészt az osztályozásokkal (tevékenységek és foglalkozások statisztikai és kutatói besorolásaival) és relevanciájukkal

9 Yeung (2002a, 367) ugyanakkor hangsúlyozza, hogy az 1980-as és 1990-es években a munkaföldrajz kutatási területe jelentős eredményeket ért el mind elméleti, mind empirikus tanulmányaival, így a jelenség nem előzmény nélküli.

kapcsolatos polémiákat (Daniels 1988, 436, 1989, 433; Beyers 1992, 573–576), másrészt a szolgáltatások térnyerésének kapcsolatát a helyi, regionális és város-vidék dimenzióban tapasztalható egyenlőtlen területi fejlődéssel (Daniels 1988, 433, 1989, 429–430, 1991, 39, 42; Beyers 1992, 575, 1993, 224–227), harmadrészt a szolgáltatásban foglalkoztatottak részarány-növekedésével előtérbe kerülő problémákkal, mint a szolgáltató osztály megjelenése, az álláshelyek minősége (munkahelyi kirekesztések, állásokhoz való hozzáférés társadalmi és területi egyenlőtlenségei), vagy a helyi munkaerő-piacok átalakulása (Daniels 1989, 432). Nagyjából egy évtizeddel később ezek a kérdések részben aktuálisak maradtak, mint például az ipar és szolgáltató tevékenységek elkülöníthetetlen volta (Tickell 2002, 791), vagy a szolgáltatásokban foglalkoztatottak munkahelyi és munkaerő-piaci instabilitása (Tickell 1999, 635). És bár Tickell (2002, 792) jelentősnek mondja a szolgáltatások földrajzának eredményeit, hiszen egyrészt a kutatások bemutatták, hogy a gazdaságföldrajz nem csak az iparföldrajzból áll, másrészt az ipari álláshelyek megszűnése helyett a szolgáltatásokban történő munkahelyteremtésre összpontosítottak, ennek ellenére az ezredfordulóra az a nézet vált elfogadottabbá, hogy a szolgáltatások túl sokszínűek ahhoz, hogy egységesen lehessen őket kezelni és róluk progress reportot írni (Tickell 2002, 797).

A szolgáltató szféra szétapróz(ód)ott ágazatai közül a pénzügyi földrajzi kutatásokban van jelentősebb szerepe a munka világának, és ez annak ellenére igaz, hogy a pénz és a munkás alapvetően különböző ontológiákat jelenítenek meg (vö. Leyshon 1995, 531). Az 1990-es évek közepétől a pénzügyek társadalmi viszonyai (például a pénzügyi központokban a munkamegosztás összetettsége), illetve a társadalmi szereplők fontossága a pénzügyi jelenségek formálásában a vizsgálatok egyik kulcsterületévé vált (Leyshon 1997, 386, 388; Hall 2011a, 236). Különösen igaz ez a pénzügyi válságot követően (Hall 2011b, 1–2), amely a pénz és a munkás leíró kategóriáinak újraértelmezéséhez is vezetett. Emellett a posztstrukturalista szervezelmélet – amely szerint a szervezetek aktív és alkotó szerepet játszanak a foglalkoztatottak társadalmi konstrukciójában –, valamint az aktor-network (cselekvő-hálózat) elmélet a pénzügyi vállalatokon belüli munkafolyamatokra helyezték át a hangsúlyt (Leyshon 1998, 436–437; Hall 2011a, 237). Így a szolgáltató munka performatív voltára, a szerkezetváltozás testi vonatkozásaira (pl. nemi szerepek, a pénzügyi szolgáltató munka elnöiesedése stb.) irányuló, új módszertanokkal (pl. résztvevő-megfigyelés) készültek kutatások (Leyshon 1998, 437–439, 442).

Ez utóbbi téma valójában a politikai gazdaságtan által is inspirált társadalom-földrajzi kutatás. 1990 körül a politikai gazdaságtan a társadalomföldrajz uralkodó megközelítésévé, „hivatalos kultúrájává” vált (Barnes 1995, 424), elsősorban a más ágazatok kapcsán már említett posztfordizmus, munkaerőpiac és a pénzügyek témáján keresztül. Ezek közül az első a posztfordi globalizáció ellentmondásaival (lásd még Wills 2000, 645–646, 2002, 92–94), a második kitüntetten a gazdasági változások kulturális aspektusaival, a munkaerő-piaci szegmentálódás és az identitásteremtés kapcsolataival foglalkozik (Barnes 1995, 427–428), elsősorban marxista, kritikai realista és posztstrukturalista ismeretelméletekből kiindulva (Barnes 1998, 96–97). A politikai gazdaságtani kutatások különböző szempontokból a társadalmi osztályokat is elemezték: például hogy összeegyeztethető-e a munkamegosztás és az osztály nélküli társadalom marxi ideálja, vagy hogy a munkaérték-

elmélet valóban egy olyan rosette-i kő-e, amellyel a kapitalizmus társadalmi hieroglifái megfejthetők (Barnes 1996a, 522, 524). A kapitalista rendszer vizsgálatában így a munkások újra a kutatások középpontjába kerültek, különösen a vállalatok belső szervezeti kultúrája és a munkaerő-menedzsment kritikai elemzésében (Wills 1999, 447), valamint annak a folyamatnak a kapcsán, amely a „foglalkoztathatóvá tételben” az egyéni felelősség és az állami segítség közötti súlyponteltolódást ragadja meg. Azaz abban a politikai diskurzusban, amellyel a kutatások kritikai módon foglalkoznak, az emberek a kapitalista túltermelés és átalakulás szerencsétlen áldozataiból az államtól függő, drágán eltartott személyekké váltak, akiket vissza kell terelni a munkába (Wills 2000, 646).¹⁰

Az elmúlt tíz évben a három klasszikus szektor (mezőgazdaság, ipar, szolgáltatások) progress reportjainak helyébe részben egy másik hármas felosztás, a termelés, csere és fogyasztás került. Ezek alapján tehát úgy tűnik, hogy a klasszikus szektorokra való felosztás relevanciája némiképp csökkent.

Bathelt jelentései a termelés földrajzáról a yeungi iparföldrajzi progress reportok gondolatait viszik tovább. Három különböző tematikát feldolgozó három írása viszont Yeunggal összehasonlítva jóval kevésbé foglalkozik a szerkezetváltás és a munka kapcsolataival. Bár Bathelt a területi folyamatok megértésében hangsúlyozza az intézményi rendszerek, a társadalmi cselekvések, a döntéshozók szerepét, de ezek nála pusztán egy alprogramot jelentenek azokhoz az elsődleges vizsgálati kérdésekhez képest (Bathelt progress reportjaiban az innovációs folyamat vagy a klaszterek kialakulása), amelyek viszont egyértelműen vállalati szintű, a vállalatokkal mint alapegységekkel dolgozó elemzések (Bathelt 2003, 2005, 206). Azaz Bathelt felfogásában a cselekvők elsődlegesen a vállalati döntéshozók, nem pedig tágabb értelemben a munkások (vö. Bathelt 2006, 228).

Reimer progress reportjai a termelés földrajzáról némileg eltávolodtak a bathelti megközelítéstől, ami a munka világa és a munkahelyi viszonyok kutatásokban való újrafelfedezésének is köszönhető. Az egyik „hagyományos” témában, a globális értéktermelési hálózatok vizsgálatában a vállalatok az alapegységek, a munkások mint az intézményi szerkezet részei jelennek meg (Reimer 2007, 248–249, lásd továbbá 2009a, 66). Az ipari körzetek klasszikus, ám részben megváltozott kutatásai viszont (például a Harmadik Olaszországban, vagy a kreatív és kulturális gazdaságban végzett esettanulmányok alapján) a tágran értelmezett munkamegosztás fontosságára utalnak, továbbá hangsúlyozzák a munkások identitásának és élményeinek jelentőségét, egyáltalán azért, hogy az emberek mit csinálnak, mennyit keresnek és hogyan gazdagodnak meg (Reimer 2007, 251–252, 2009a, 66–68). A legújabb tanulmányok Reimer szerint a szerkezetváltás és a foglalkoztatás kapcsolatának összetett mivoltára, így a társadalmi osztályok szektorjellemzőkön túlmutató jellegére, valamint a globális kapitalizmusban és az emberek testi mivoltában értelmezett életében való szerkezetváltozások együttes vizsgálatának szükségességére utalnak (Reimer 2009b, 681–682).

Coe elemzései a termelés földrajzairól ismét visszatérnek a gazdaságföldrajz klasszikusabb ontológiáihoz. Két progress reportja közül az egyik a 2000-es években a gazdaságföldrajz és az evolúciós közgazdaságtan közeledésével megerősödő evolúciós gazdaságföldrajzról szól (Coe 2011a),

10 A magyarországi gazdaságpolitikában a munka kapcsán 2011-ben hasonló események történnek, mint amelyekről közel 15 évvel ezelőtt cikkeztek az angolszász gazdaságföldrajzban. Sajnos a hazai gazdaságföldrajz még nem fedezte fel magának a témát, pedig társadalmilag releváns kérdéskörrel lenne szó.

amely vizsgálatokban a társadalmi szereplők – így a munkások – háttérbe szorulnak (Coe 2011a, 86). Második jelentése a globális értéktermelési hálózatokról a Reimernél már említett alapálláspontot erősíti meg: a kutatásokban a munkásság az átalakulások passzív elszenvédőjeként jelenik meg, a különböző társadalmi kontextusokra, a társadalmi beágyazottságra (család, közösségek) az elméletek elsősorban mint a munkaerő újratermelésének tényezőire tekintenek (Coe 2011b, 3, 5, 7). Viszont a munkásság és a munka földrajzi Coe szerint sem sikkadtak el az utóbbi években, hiszen készülő harmadik progress reportját ennek a témának szánja (Coe 2011a, 88).

Amennyire a termelés földrajzi az iparföldrajzi, így a gazdaságföldrajzi irodalomhoz kapcsolódnak, a fogyasztás földrajzainak 1990-es évektől megjelenő területe – legalábbis az erről az első összefoglalót 1995-ben megíró Nicky Gregson értelmezésében – sokkal inkább a kulturális földrajz felől indult. Gregson a gazdasági szerkezetváltás és a foglalkoztatás vizsgálata kapcsán így megállapítja, hogy a kutatásokból hiányzik annak tudatosítása, hogy például vannak, akik a bevásárlóközpontokba járnak dolgozni (ekkor a gazdasági ágazati csoportosítás és a termelés-elosztás-csere-fogyasztás felosztás összekeveredik), illetve hogy az árucikkek nem kizárólag jelentésekből, ideológiákból állnak (amely jelentések egyébként a társadalmi strukturális egyenlőtlenségek alapján rétegzettek – azaz például ugyanaz a termék mást jelenthet egy agrárfoglalkoztatott férfi és egy tanítónő számára), hanem egyben materiális jellegűek (Gregson 1995, 137, 139). Ugyanakkor nemcsak a termelés, hanem a kereskedelem és a fogyasztás földrajzi számára is releváns kérdésként merül fel a termelés munkaviszonyainak feltárása, amelyen belül kedvelt téma például a munkások kizsákmányolása – különösen a ruházati és kulturális iparban –, vagy a munka változó tereinek és gyakorlatainak megértése (Crewe 2000, 281–282, 2001, 631, 634).

A kereskedelem (csere) és fogyasztás egymással kétségtelenül összefüggő földrajzi a 2000-es évek közepén a progress reportokban kettéváltak. A csere és forgalmazás földrajzairól szóló írások azt a változást tükrözik, hogy a termeléshez képest az 1990-es évek közepétől a kereskedelem, a csere fontosabb kutatási téma lett (Hughes 2005, 496). A foglalkozási szerkezetváltás relevanciája a téma szempontjából minimális, hiszen a kutatások nem kizárólag a domináns kapitalizmussal foglalkoznak – ahol véleményem szerint a szerkezetváltás fogalma egyáltalán értelmezhető¹¹ –, hanem a csere azon alternatív megjelenési formáival (pl. helyi értékesítési láncok), amelyek épphogy felülírják a klasszikus átrétegződési elképzelést (vö. Hughes 2005, 497–498). A munka és a munkások ugyanakkor a kereskedelem és csere vizsgálatában is fontosak maradtak: a társadalmi mozgalmak jobb munkakörülményekért küzdenek és ezzel összefüggésben tudatos fogyasztói magatartást várnak el mindannyiunktól (Hughes 2006, 639; lásd továbbá Goss 2006, 244); a kutatások a piacokat társadalmi konstrukciónak gondolják, amelyekben különböző aktorok (köztük munkások) piaci és morális megfontolások alapján cselekszenek (Berndt és Boeckler 2009, 536, 539, 2011, 562–563); a korábban már említett témák közül a transznacionális vállalatok a munkaviszonyok standardizálódása irányába ható eljárásai miatt fontosak (Hughes 2006, 640–641); a tudás és innováció

11 A dolgozatban bár áttételesen foglalkozom vele, de nem bontom ki részletesebben azt, hogy a foglalkozási átrétegződés fogalma azonos vagy különböző módon értelmezhető eltérő gazdasági rendszerekben, politikai gazdaságokban.

szerepéről szóló írások pedig többek között az emberi szereplők (pl. transznacionális vállalati elitek) révén végbemenő tudásáramlással foglalkoznak (Hughes 2007, 532).

A fogyasztás földrajzi kapcsán visszatérő téma a kereskedelem és a fogyasztás elválaszthatatlansága, ahogyan az például egy ruháüzletben, vagy egy önkiszolgáló boltban történik (Goss 2004, 370, 2006, 244). Emellett a kutatások hangsúlyozzák, hogy a fogyasztás során általunk végzett tevékenységek (amelynek során kiválasztjuk azokat a termékeket, amelyek legjobban megfelelnek az életstílusunknak) sokszor egyre inkább a munkavégzéshez hasonlítanak (Goss 2006, 237), ami szintén korábban elkülönítetten kezelt témák összekapcsolását szorgalmazza. A fogyasztás jelentősége a társadalmi szerkezetváltásban többek között az, hogy a fogyasztás az új osztályharc elsődleges helyszíne (Zukint idézi Goss 2006, 244), illetve hogy a fogyasztáson keresztül hozzuk létre és termeljük újra különböző osztályidentitásainkat (Mansvelt 2008, 107–108, 2010, 226, 229). Ennek ellenére, ahogy a legutóbbi progress report megfogalmazza – hasonlóan hUallacháin közel húsz évvel korábbi megállapításához az ipari munkásokról –, a társadalom alsó (szegény) rétegeinek fogyasztási szokásairól való ismereteink a magas jövedelműekéhez képest továbbra is igencsak hiányosak (Mansvelt 2010, 230).

A progress reportok tanulságait összegezve megállapítható, hogy a klasszikus három szektor jelentősége abban, hogy kutatási témákat szervez, illetve kutatási témák ez alapján oszthatók, mindenképpen csökkent; sok szempontból a termelés-elosztás-csere-fogyasztás dimenziója vált dominánsabbá. Ennek ellenére a klasszikus szektorok jelentősége nem szűnt meg teljesen, léteznek olyan vizsgálati kérdések, amelyekben az ágazati hovatartozásnak jelentősége van. A progress reportokban idézett empirikus tanulmányok alapján megfogalmazott tudományági változások legfőbbjében közös, hogy az utóbbi évtizedekben a kutatások megkérdőjelezték a kategorizálásokat, osztályozásokat, társadalmi osztályok egyértelmű voltát; sokkal inkább hibridizálásuk, tanulmányokban való összekeverésük segíti a társadalmi jelenségek és folyamatok megértését. Emellett az elmúlt időszak átalakulásai a progress reportok alapján is végigkövethető módon az ágazatokon kívül módosulásokat hoztak a munkások mint vizsgálati tárgyak vagy alanyok szerepében, amelyeket a továbbiakban elemzek részletesen.

A munka földrajza – munkaföldrajz

A kutatási előzmények harmadik csoportja a munka és a munkások témájának megjelenése és átalakulása a nemzetközi szakirodalomban. Bár az előbbieken az ágazatok felől indulva már számos kapcsolódó kérdéskörrel írtam, ezeket itt részletesebben kifejezetten a munka és a munkások felől nézve vizsgálom.

A munka világának vizsgálata az angolszász társadalomföldrajzban – hasonlóan más témákhoz – az elmúlt három évtizedben jelentősen átalakult, alapvetően két tendenciának köszönhetően. Egyrészt hatottak rá a más társadalomtudományokban történtek, másrészt pedig a változás igénye a tudományon belül is megfogalmazódott (értelemszerűen nem függetlenül a többi tudományban történt átalakulástól).

A tudományon kívülről érkező impulzusokban meghatározó a szerepe az osztályok újrafelfedezésének, valamint az új munkásosztály-tanulmányoknak (new working class studies). Ez az irányzat az osztályokra nem mint kizárólag gazdasági, azaz a munkaerő-piaci helyzetből levezethető kategóriákra tekint, hanem az osztályok kulturális jellemzőit is figyelembe veszi, így túllép azokon a korábbi szociológiai tanulmányokon, amelyek az 1980-as évektől a posztmodern és kulturális fordulat hatására távolságtartóakká váltak az osztályok fogalmával szemben (Strangleman 2008, 15–16). Az irányzathoz kapcsolódóan a földrajz azt a tényt hangsúlyozza, hogy a munkásosztály(iság) helyeken jön létre, valamint helyeket termel újra (Stenning 2008, 9–10). Az osztályok ilyenfajta vizsgálata Stenning szerint lehetővé teszi a centrumtérsegekben marginalizált társadalmi csoportok kutatását (például a globális észak dezindustrializációval sújtott tereiben a munkásosztályhoz kapcsolódó passzivitás, elnyomottság és láthatatlanság képzeteinek elemzését), a marginalizálás folyamatának (kritikai szempontú) megkérdőjelezését, valamint a munkások olyan összetett vizsgálatát, amely során a munkát folyamatosan a munkások tágabban értelmezett mindennapi életéhez kötjük (Stenning 2008, 10–12).

A gazdaságföldrajzban a munka világához való ismeretelméletek átalakulását Berndt és Fuchs (2002) szerint a társadalomtudományokat általánosságban átformáló társadalmi (pl. új gazdaság-szociológia) és kulturális fordulat is elősegítette, ezek egyaránt „a gazdasági” tartalom elsődlegességét kérdőjelezi meg. A társadalmi fordulathoz kapcsolható megközelítések a telephelyelméletek formalista, redukcionista emberképével szemben a beágyazottság (a progress reportokban is megjelent) metaforájának használatával az emberi cselekvés szélesebb társadalmi kontextustól való függését hangsúlyozzák; a regulációs elméletekhez, a politikai gazdaságtanhoz, a kormányzás (governance) kérdésköreikhez köthető irányzatok pedig a különböző szervezeteket (állami munkaügyi irányítás, szakszervezetek, vállalatok stb.) teszik vizsgálatuk tárgyává. A kulturális fordulat ezekhez képest is újabb kérdéseket tesz fel: arra kíváncsi, hogy a tudományos (és tervezői) gyakorlat milyen, a gazdaságról és a társadalomról való elképzelések alapján működik, ennek milyen következményei vannak a munka világára; így azt vizsgálja, hogy különböző jelentésrendszerek, illetve a munkások és különböző alanyok helyzete miként határozza meg a sokféle társadalmi valóságokat (Berndt és Fuchs 2002, 160–162).¹²

Az elmúlt 30–40 évben a társadalomföldrajzon belüli változások főbb korszakait és a változó megközelítéseket legújabbban Coe és Jordhus-Lier (2011) tanulmánya foglalta össze (1. táblázat). A cikk a munka vizsgálatával foglalkozó geográfusok egyik kulcsszereplője, Andrew Herod (1997) megnevezéseit használva alapvetően két korszakra bontotta a történéseket: a munka földrajzai (geographies of labour) korszakában a kutatások nem helyezték a középpontba a munkást, szemben a Herod által javasolt munkaföldrajzi (labour geographies) kutatásokkal. Mindkét korszakon belül további két irányvonal különíthető el egymástól.

12 A dolgozat további fejezetei a kulturális fordulat által is inspiráltak. A foglalkozási átrétegződés fogalmát dekonstruálom; a hazai gazdaságföldrajzban (a lettrichi programot középpontba helyezve) jelentések kialakulását és fennmaradását elemzem a tudományos diskurzusban; a zárófejezetben (a művészeti alkotások és a poszt-szocialista munka kapcsolatának elemzésével) pedig szintén egy, a kulturális földrajz és a kulturális fordulat révén előtérbe kerülő témát vázlok fel.

1. táblázat: A munka földrajzi vizsgálatának korszakai és szakaszai

<i>korszak</i>	<i>szakasz és időszak</i>	<i>képviselők (válogatás)</i>	<i>az elemzések központi témái</i>	<i>hiányosságok</i>
a munka földrajzai	I. szakasz: 1980-as évek előtt – neoklasszikus és behavioralista telephelyelmélet	Walter Isard August Lösch Alfred Weber	munkaköltség mint telepítő tényező, vállalati viselkedés és döntéshozatal	cselekvéstől megfosztott munkások, munkások leíró kategóriákként való megjelenítése
	II. szakasz: 1980-as évek – marxista gazdaságföldrajz	David Harvey Doreen Massey Neil Smith Michael Storper Richard Walker	tőke-munka kapcsolatok, osztályharc, a tőke térbeli kiigazításai	a tőke a gazdasági tájak elsődleges formálója, a munkások cselekvése továbbra is korlátozott
munkaföldrajzok	III. szakasz: 1990-es évek – korai alapok	Andrew Cumbers Andrew Herod Tod Rutherford David Sadler Jane Wills	a munkás cselekvése, a munkások térbeli stratégiái és kiigazításai, a felskálázódás elkerülhetetlensége	hangsúly a szakszervezeteken, elszigetelt sikertörténetek azonosítása a rendszer-szintű trendekkel szemben, hangsúly a fejlett országok iparán
	IV. szakasz: 2000-es évek – bővülés?	Angela Hale Andrew Herod Lydia Savage Rachel Silvey Steven Tufts Jane Wills	új ágazatok, a cselekvés új útjai, a szerveződés új módjai, új földrajzi területek	a cselekvés elmélete továbbra sem rendszerezett, a globális termelési és állami átalakulások irodalmával való integráció hiánya, a munkaerő-piaci közvetítők vizsgálatának hiánya

Forrás: Coe és Jordhus-Lier 2011, 213

A munkások és a munka a neoklasszikus és később a behavioralista telephelyelméletekben elsősorban mint termelési telepítő tényező jelent meg. A gazdaságföldrajz közgazdaságtannal való kapcsolatát jól példázó irányzat a vállalatok (mint a gazdaságföldrajzi táj kizárólagos formálói) működését kívánta megmagyarázni, alapvetően a tőke fogalmain keresztül. Így a munkások nem jelentek meg a gazdaság aktív cselekvőiként (a döntéseket a vállalatok hozzák), pusztán absztrakciók voltak, amelyek homogenizált módon bérekben, képzettségi szintekben, nemekben, területi koncentrációkban képeződtek le (Herod 1997, 5–7; Berndt és Fuchs 2002, 158–159; Coe és Jordhus-

Lier 2011, 212). Ez az irányvonal az iparföldrajzi, majd a termelés földrajzi progress reportokban is kirajzolódott. Szintén ehhez a megközelítéshez kapcsolható az előbbi szerzők által külön nem említett munkaerőpiac földrajza (labour market geography, Arbeitsmarktgeographie), amely területi szempontból és sokszorosan szegmentált mivoltában (Bauder 2001) foglalkozik a munkáss(ágg)al mint termelési tényezővel (nagy ívű összefoglalását lásd: Fassmann és Meusburger 1997).

A neoklasszikus telephelyelméletek kritikája az 1970-es évektől elsősorban a marxizmus által inspirált gazdaságföldrajzi kutatások felől érkezett (egyik első képviselője: Massey 1973). A neoklasszikusokkal szemben, akik szerint a tér a priori ontológia, színpad, amelyen a gazdasági folyamatok végbemennek, a marxisták a terek aktív társadalmi konstrukcióját vallották, amelyet a tőke és a munka kapcsolata, illetve az osztályharc formál (Coe és Jordhus-Lier 2011, 212). A gazdasági szerkezetváltás és a változó területi munkamegosztás vizsgálata így az előbbi szakasznál hangsúlyosabban kapcsolódott össze a kapitalizmus földrajzainak elemzésével (Wills, Cumbers és Berndt 2000, 1524; Berndt és Fuchs 2002, 159). Herod (1997) ugyanakkor kritizálja a marxistákat, nézete szerint kiindulópontjuk továbbra is tőkeközpontú. Herod interpretációjában például a marxisták közül Lefebvre-nél a tőkének van primátusa, amelyet a munka csak módosít, David Harvey elmélete a térbeli kiigazításokról a tőke földrajzáról szól, Neil Smith a területileg egyenlőtlen fejlődést a tőkefelhalmozásra vezeti vissza, Doreen Massey a tőke és a vállalatok szerkezeti átalakulásáról ír, Richard Walker és Michael Storper továbbra is telepítő tényezőként tekint a munkára, Richard Peet pedig leíró kategóriaként használja a munkás fogalmát (Herod 1997, 9–14). Don Mitchell (2011, 566, 586–587) értelmezésében viszont – Heroddal szemben – a marxisták, többek között Harvey, nem a kapitalizmus földrajzait írták meg, hanem egy olyan népföldrajzi programot vázoltak fel, amelyben a munkásoknak és a munkások életének igenis fontos szerepe van.

Herod (1997) tanulmánya a második korszak, a munkaföldrajzi kutatások újítását abban látja, hogy a munkát és a munkást helyezik a vizsgálatok középpontjába. Így Harvey elképzeléseit továbbgondolva Herod a munka (és nem a tőke) térbeli kiigazításainak kutatását szorgalmazza, a munkások cselekvéseinek elméleti megalapozását és empirikus vizsgálatait látja fontosnak (Herod 1997, 25). A cikk megjelenése óta eltelt több mint egy évtizedben viszont az esettanulmányok elsősorban a szakszervezetekkel foglalkoztak (és nem a munkásokkal, mint egyénekként), olyan elszigetelt sikertörténeteket írtak meg (elsősorban a fejlett nyugati világ ipari ágazataiból), amikor a munkások képesek voltak cselekedni (Coe és Jordhus-Lier 2011, 212–213).¹³ Ebben a korszakban a tanulmányok a munkafolyamatok földrajzi léptékeiről és azok megváltozásáról is szóltak, amik különösen a globálisan működő munkapiaci szereplők (vállalatok, munkások, szakszervezetek stb.) és az ezen keresztül létrejövő munkapiaci bizonytalanság révén kerültek előtérbe (lásd pl. Herod 2000; Wills 2001; Webster, Lambert és Bezuidenhout 2008).

13 Bár itt Coe és Jordhus-Lier tanulmányát idézem, utóbbi ténytet Mitchell (2011, 565–566) is leírja, saját tanulmányában pedig egy olyan történetet dolgoz fel a második világháború utáni kaliforniai migráns mezőgazdasági dolgozók munkaföldrajzait elemezve, amelyben a munkásoknak roppant korlátozott volt a cselekvőképessége. Mindkét előbb említett cikk kritikai megállapításai vonatkozathatók Herod programadó tanulmányának empirikus példáira (Herod 1997, 19–24).

Coe és Jordhus-Lier tanulmánya a továbblépést egyrészt a cselekvések szélesebb körű és rendszerezett elméleti megalapozásában látja,¹⁴ a kapcsolatokra, a társadalmi jelenségek elemzésében a viszonyításra és viszonylagosságra összpontosító relációs felfogás alapján a cselekvés és a cselekvőképesség beágyazását szorgalmazza a globális termelési hálózatok kutatásába, az állami struktúrák (például a közsférában való foglalkoztatás) vizsgálatába, a közösségi politikák elemzésébe és akciókutatásaiba, valamint a munkaerő-piaci közvetítők (mint például a munkaerő-kölcsönző vállalatok) szerepének feldolgozásába (Coe és Jordhus-Lier 2011, 221–227).¹⁵ A munkások cselekvését középpontba helyező program egybevág a Mitchell (2011) által felvállalt megközelítéssel. Mitchell (2011, 565–566) álláspontja szerint a munkaföldrajz (labour geography) a kapitalizmust a maga valójában (capitalism as it actually is) kívánja megérteni, így szükségszerűen a munkások mindennapi életének összetettségét vizsgálja. Teszi ezt anélkül, hogy eltávolodna a területileg egyenlőtlen fejlődés vizsgálatától, illetve az 1980-as évek programjától (II. szakasz), amely a marxista elemzést kívánta területi vizsgálatokra alkalmazni.

A herodi munkaföldrajzi programot, valamint a munkaföldrajzi kutatások egy évtizedét visszafogottabban és pozitívabban értékelte Noel Castree (2007). Bár megállapításai részben átfednek az előbb bemutatottakkal, mivel Castree (ugyan kevésbé összehasonlító módon, mint Coe és Jordhus-Lier, de részletesebben) pontokba szedte a munkaföldrajz jellegzetességeit és hiányosságait, ezért bármennyire normatívnak tűnik, fontosnak tartom bemutatni.

Noel Castree a munkaföldrajzi kutatások öt közös tulajdonságát állapította meg (Castree 2007, 855–856):

- a munkaföldrajzi kutatások axiómája: a földrajz számít a munkások számára és a munkások számítanak a földrajzosok számára (ami a radikális gazdaságföldrajz társadalmilag konstruált térfelfogásából vezethető le);
- a munkaföldrajzi kutatások a munkások cselekvéseire összpontosítanak (a munkások képesek saját földrajzi vízióik megvalósítására);¹⁶
- az elemzések határai szinte korlátlanok (sokféle empirikus vizsgálat tartozik ezen megközelítés közé);
- a feldolgozott témák köre széles, de elméleti szempontból kevésbé sokszínű (a kutatók legtöbbször marxista);
- a munkaföldrajz a téma politikumával is foglalkozik (a munkaföldrajz nem a dolgozókról, nem irányításokról, hanem bizonyos értelemben nekik szól; sok kutató aktivistaként tevékenykedik).

14 Ez az irányvonal, miszerint a munka emberi tevékenység és nem árucikk, már Polányinál is megjelenik az 1940-es években (Webster, Lambert és Bezuidenhout 2008, 4), tehát egyfajta újrafelfedezésről van szó.

15 Az itt megjelenő fogalmak (pl. relációs szemlélet) és kutatási kérdések (pl. munkaerő-kölcsönzők) magyarázatát és néhány lehetséges empirikus kibontását a disszertáció V. fejezete tartalmazza.

16 Bár Castree (2007, 855) szerint a giddensi strukturációs elmélettel, Tufts és Savage (2009, 945) szerint pedig a strukturalista marxizmussal vajmi kevés közös pontja lehet a munkaföldrajznak, Coe és Jordhus-Lier (2011, 215) tanulmánya a cselekvésközpontú megközelítések elméleti előzményeit Giddentől indítja (még ha inkább kritizálja is empirikus vizsgálatokba való átvihetlensége miatt).

Castree emellett hét pontban (amelyek közül többet az előbbieken bemutatott szerzők tanulmányai is megfogalmaznak) foglalja össze azokat a kritikákat, illetve továbblépési lehetőségeket, amelyek a munkaföldrajz előtt állnak (Castree 2007, 858–860):

- a munkások cselekvéseivel való elméleti foglalatosság jórészt hiányzik;
- a munkások migrációja mint téma alig szerepel;
- az állam kizárólag mint szabályozó szereplő és foglalkoztató jelenik meg;
- hiányzik a földrajzi fogalmak (mint táj, tér, hely) munkaföldrajzi szempontú szisztematikus áttekintése;
- a kutatások legtöbbször nem a dolgozó embert helyezi a középpontba;
- a munka morális földrajzainak (etikai kérdések) vizsgálata hiányos;
- normativitás: a munkaföldrajz nem kritikus eléggé kutatási tárgyával szemben, egyúttal gyenge a politikaformálásban.

A fentiekkel némileg átfedésben a szakirodalmat összegezve Tufts és Savage elsődlegesnek tartja a munkások cselekvéseivel való foglalkozást (ezzel kapcsolatosan a munkaföldrajzra mint politikai projektre való tekintést), a munka többléptékű jellegének vizsgálatát, a munkások identitásainak kutatását, a Castree által megfogalmazott normativitás részletesebb elemzését, valamint szintén Castree-val összefüggésben a kutatói aktivizmus szerepének tisztázását (Tufts és Savage 2009, 945–946).

Összességében tehát az osztályok, az ágazati szerkezetváltás és a munka világának témái a nemzetközi társadalom-földrajzi kutatásokban bár változó hangsúlyokkal és változó jelentőséggel, de az elmúlt évtizedekben folyamatosan jelen voltak a tudományos diskurzusban, kifulladásukról egyáltalán nem beszélhetünk. Természetesen az ismeretelméletek és az empirikus eredmények egyrészt a gazdasági folyamatok következtében, másrészt ezzel összefüggésben a társadalomtudományokban végbement változások miatt folytonos átalakulásban voltak. Ezt az átalakulást az osztályok és osztályozások földrajztudományi hagyományainak ismertetésekor indokoltan tartottam hosszabb időtávon vizsgálni, az ágazati kutatások és a munka földrajzainak változásait viszont – mivel domináns témaként később jelentek meg a tudományban – az elmúlt néhány évtized történéseinek rövid összefoglalásával kívántam bemutatni. Értelemszerűen nem vállalkozhattam a kérdéskörök átfogó és teljes körű bemutatására, csak a dolgozat nemzetközi tudományos kontextusának megteremtéséhez nézetem szerint szükséges mértékű felvázolására.

III. A TÁRSADALOM, AZ IDŐ ÉS A TÉR FELDARABOLÁSA A FOGLALKOZÁSI ÁTRÉTEGZŐDÉSI GONDOLATBAN

A közgazdász Jean Fourastié nevéhez köthető háromszektoros foglalkozási átrétegződési gondolat napjainkban is közismert értelmezési keret a társadalmi átalakulások földrajzi vizsgálatában. Bár a nemzetközi szakirodalom nem túl hangsúlyosan, de foglalkozott a fourastiéi megállapítások kritikai elemzésével, a magyar szakirodalom mindezülig nem elemezte részletesen az eredeti elképzelést, a gondolat egy kontextus nélküli, lecsupaszított, általános érvényű igazságot bemutató modellt alakult át, amelyet a magyar közegben nemcsak hogy nem illett és illik kritikával illetni, de valójában fel sem merült, hogy az elképzelés maga egyáltalán vizsgálat tárgyává tehető. Az eddigi elemzések leginkább a fourastiéi gondolat egyes, földrajzilag lehatárolt mintaterületeken való alkalmazására, esetleg alkalmazhatóságára összpontosítottak.¹⁷

Az előző fejezetben érintett témákra visszautalva a disszertáció ezen része leginkább tudományelméleti és tudománytörténeti jellegű. A tudománytörténeti jelleg inkább a nemzetközi szakirodalom kontextusában igaz, a hazai források közül kortárs társadalomföldrajzi írásokkal is foglalkozom. Ennek oka, hogy a nemzetközi szakirodalomban az ágazati földrajzokon belül a munkamegosztást a fourastiéi közelítésben vizsgáló kutatásai hangsúlyosan az 1980-as évekig – és kisebb mértékben az 1990-es évek első felében – voltak jelen, azóta más ismeretelmélettel és más témákkal foglalkoznak a geográfusok, ha az ágazati szerkezetváltozás érdekli őket. A munkaföldrajzi kutatások korszakai közül a fourastiéi gondolat az 1980-as évek előtti neoklasszikus telephelyelméletek ismeretelméletével rokonítható, az általam ebben a fejezetben megírt kritikai elemzéshez hasonlókat a nyugati marxista gazdaságföldrajzosok hozzávetőlegesen 30 évvel ezelőtt készítettek. Mivel azonban a hazai társadalomföldrajzban fekete dobozként működik a foglalkozási átrétegződési gondolat, az általam itt tárgyaltak véleményem szerint mégis hiánypótlónak mondhatók a magyar szakirodalomban.

A fejezetben először az elemzés szempontjából jól használható realista szemléletet mutatom be (amelyet azonban viszonylag szabadon kezelek, hiszen egyes szövegrészek inkább egyfajta posztstrukturalista, diskurzusokat és okaikat vizsgáló nézethez állnak közel, máshol pedig kritikai marxista, vagy azon alapuló megközelítéseket ismertetek). Ezután azt a látszólag kizárólag nevezéktani kérdést kívánom bemutatni, hogy a foglalkozási átrétegződést szemléltető ábra kapcsán hogyan keverednek egymással az elképzelést modellnek, hipotézisnek és elméletnek tekintő kutatói gyakorlatok, továbbá hogy ez a tény hogyan befolyásolta a magyarországi és nemzetközi földrajzi szakirodalomban a kérdésfeltevések-magyarázatok rendszerét, valamint hogy ezek miként kapcsolhatók különböző földrajzi és társadalomtudományi elméleti kérdésekhez-álláspontokhoz. Azt kívánom

17 Ahogy a statisztikus Jacob Ryten írja, „A természeti és a társadalmi területen bárminek a mérése lehetetlen egy, a mérést vezető, alapul szolgáló elmélet nélkül, valamint elemző magatartás szükséges ahhoz, hogy a mérést és az elméletet egymással összefüggésbe hozzuk.” (Ryten 2004, 170). Véleményem szerint ez a szemlélet sok hazai vizsgálatból hiányzik.

bemutatni, hogy az elnevezés mögött jelentős, nem eldönthető szemléletbeli különbségek húzódnak. Bár a modell-, hipotézis- és elmélettulajdonságok szétválasztása mellőzhető is lehet, de számomra az elképzelés megértésében a különválasztás elgondolása segített.

A fejezet ezek után tulajdonképp a Fourastié-féle hipotézis egyszerűnek tűnő ábrájának a megértés újabb és újabb rétegeit érintő kritikai értékelése. Arra teszek kísérletet, hogy Fourastié ábrájából kiindulva az átrétegződés összefüggésrendszeréből az osztályok és osztályozások megalkotását, majd az átrétegződési ábra megrajzolásából egyenesen következő idő- és térfelosztások megkonstruálási folyamatát és következményeit elemezzem, így a gondolatmenetet a társadalomföldrajz elméleti kérdéseivel (pl. tér és idő viszonya, térfelosztás, területi munkamegosztás stb.) kapcsolom össze, illetve a megértési mezőben újrarendezem a hazai, valamint részben a nemzetközi társadalomföldrajz kapcsolódó írásait. Végül a fejezetet a társadalmi-térbeli munkamegosztás elképzelésének ismertetésével zárom, amely a kérdések áthelyezésével Fourastié gondolatainak számos problémáját kiküszöböli, de érintetlenül hagyja azt a kiindulópontot, hogy az átrétegződés témájával érdekes és szükséges geográfusként foglalkozni.

Elméleti megközelítés: a realista szemlélet hasznossága

Az a tény, hogy a foglalkozási átrétegződési elképzeléssel a hazai társadalomföldrajzban nem foglalkoztak kritikai szemmel, nem meglepő. A magyar társadalomföldrajzban a kritikai szemléletmód alig van jelen, a gazdaságföldrajz fő vonalában egyrészt jelen vannak a leíró földrajzi hagyományok, másrészt ezek keverednek a magát marxistának mondó gazdaságföldrajz elméleti szempontból kilúgozott-kiüresedett változatával. Továbbá a hazai regionális tudomány (regional science értelemben) elméleti és intézményi kiépülésével a pozitivista (a kritikai szemléletmóddal nehezen összeegyeztethető) program is határozott pozíciókkal bír a területi kérdésekkel foglalkozó kutatók, oktatási programok, intézmények körében.

Azt, hogy a földrajz pozitivista és idealista programja ismeretelméletileg miért alkalmatlan arra, hogy egy elméletet, modellt vagy hipotézist kritikai módon értékeljen, Andrew Sayer – aki földrajzusként végzett, de a társadalomtudományokban általánosságban meghatározó elméleti és módszertani munkássággal bír – a (kritikai) realizmussal ütköztetve mutatja be. A realista nézőpont szerint „a világ jórészt attól függetlenül az, ami, hogy egyes megfigyelői mit gondolnak róla, a világ nem egyszerűen az emberi elme terméke. (...) A nemrealisták [ezzel szemben] nem tesznek különbséget a világ, valamint az arról való tudásunk között, így vagy azt képzelik, hogy a diskurzusok, illetve a tudás módozatai a világ egyszerű visszatükröződései (pozitivizmus), vagy éppen ellenkezőleg, szerintük a világ a tudásunk terméke (idealizmus).” (Sayer 2006, 98). Sayer felhívja a figyelmet arra, hogy a realisták szerint a társadalmi jelenségek társadalmi konstrukciók, de azok a konstruálás megtörténtétől függetlenül léteznek. Véleménye szerint a társadalmi konstrukciók vizsgálatakor azt szükséges elemeznünk, hogy egyrészt ki konstruál, másrészt ezt időbeli folyamatában kell elgondolnunk, harmadrészt a társadalmi konstrukciók bizonytalanságát, megkérdőjelezhetőségét kell figyelembe vennünk (Sayer 2006, 99).

Ezek a gondolatok a foglalkozási átrétegződésre is vonatkoztathatók. A pozitivista hagyományban a Fourastié-féle elképzelés a világot leíró, azt visszatükröző gondolati séma. Mint ilyen, empirikusan tesztelhető; a kérdéseink arra vonatkozhatnak, hogy vajon a hipotézist egyik vagy másik országban alátámasztják-e az empirikus eredmények (a statisztikák), vagy nem. Ugyanakkor mivel legtöbbször a világ és a világról való tudás egyezik, nem merül fel az a kérdés, hogy a két dolog miért lehet különböző (azaz a foglalkoztatottak miért nem úgy rétegződnek át, ahogy a hipotézis leírja). Továbbá a pozitivista hagyomány azon gyakorlatának köszönhetően, miszerint nem fontos, hogy egy elképzelés kitől származik, tűnt el véleményem szerint az eredeti szerző, Jean Fourastié neve a foglalkozási átrétegződési hipotézis hazai társadalom-földrajzi tankönyveiben és szakcikkeiben történő bemutatásából (vö. Cséfalvay 1994, 133–136; Kovács 2002, 73–76; Lócsei 2004, 43–47; Hagggett 2006, 245–246).

Előbbiek mellett az a kiindulópont is lehetséges, hogy a foglalkozási átrétegződést mint diskurzust a Sayer által idealistának nevezett, a társadalomtudományok nyelvi fordulata által megtermékenyített módon posztstrukturalista nézőpontból elemezzük. Bár a fejezet további részében és a disszertáció egészében egyértelműen meríték ebből a szemléletmódból (hiszen szövegeket teszek a vizsgálat tárgyává), ugyanakkor azt gondolom, hogy az elemzésben a világ és a világról való tudásunk közötti viszony vizsgálata többet mondhat az idealista nézetnél. Természetesen gondolhatjuk úgy – és magam is így teszek –, hogy a foglalkozási osztályok társadalmi konstrukciók (azok nem a priori adóttak, hanem statisztikusok hozták őket létre valamilyen módon és valamilyen célból), ám ezeket pusztán diskurzusoknak tekintve le kellene mondanunk a diskurzív és a materiális tartalmak (ez utóbbi alatt magát az embert, illetve az általa megtermelt terméket vagy szolgáltatást érve) együttes elemzéséről.¹⁸

A foglalkozási átrétegződés realista szempontú vizsgálatát azért tartom célravezetőnek, mert eltávolodik az elképzelést a hazai (és részben a nemzetközi) szakirodalomban használók pozitivista megközelítésétől, ám nem mond le arról, hogy a foglalkozási átrétegződésről szóló diskurzusokat ütköztesse a világ jelenségeivel, a társadalom-földrajzi diskurzusok társadalmi közegével (például Magyarországon a hatvanas években az extenzív iparosítás valóságával, a nemzetközi közegben pedig a földrajztudomány alakulására szintén nagy hatással bíró, az 1970-es évektől markáns dezindusztrializációs folyamatokkal).

Hipotézis, modell vagy elmélet – avagy minek nevezzük Fourastié elképzelését?

A foglalkozási átrétegződési gondolatmenet – a ma legtöbbször hivatkozott formájában – Jean Fourastié franciául 1949-ben kiadott, *Le grand espoir du XXe siècle* című könyvében tűnt fel,¹⁹ de rövidített és

18 Egy korábbi tanulmányomban, amelyben a faktoranalízis módszerét tettem kritikai vizsgálat tárgyává (Czirfusz 2010a), ezzel szemben a diskurzív tartalom szinte kizárólagos elemzése volt célravezetőbb. Hiszen a faktoranalízis során egy, a statisztikai adatokkal már interpretált valóság (világról való tudás) kerül csak átalakításra egy másik interpretált valósággá. A világgal való viszony tematizálása a legtöbb esetben hiányzik, a számomra lényeges momentum abban az esetben az interpretációk közötti átalakítás mikéntjének elemzése volt.

19 A dolgozatban a könyv 1954-ben megjelent német fordítására (Fourastié 1954a) hivatkozom.

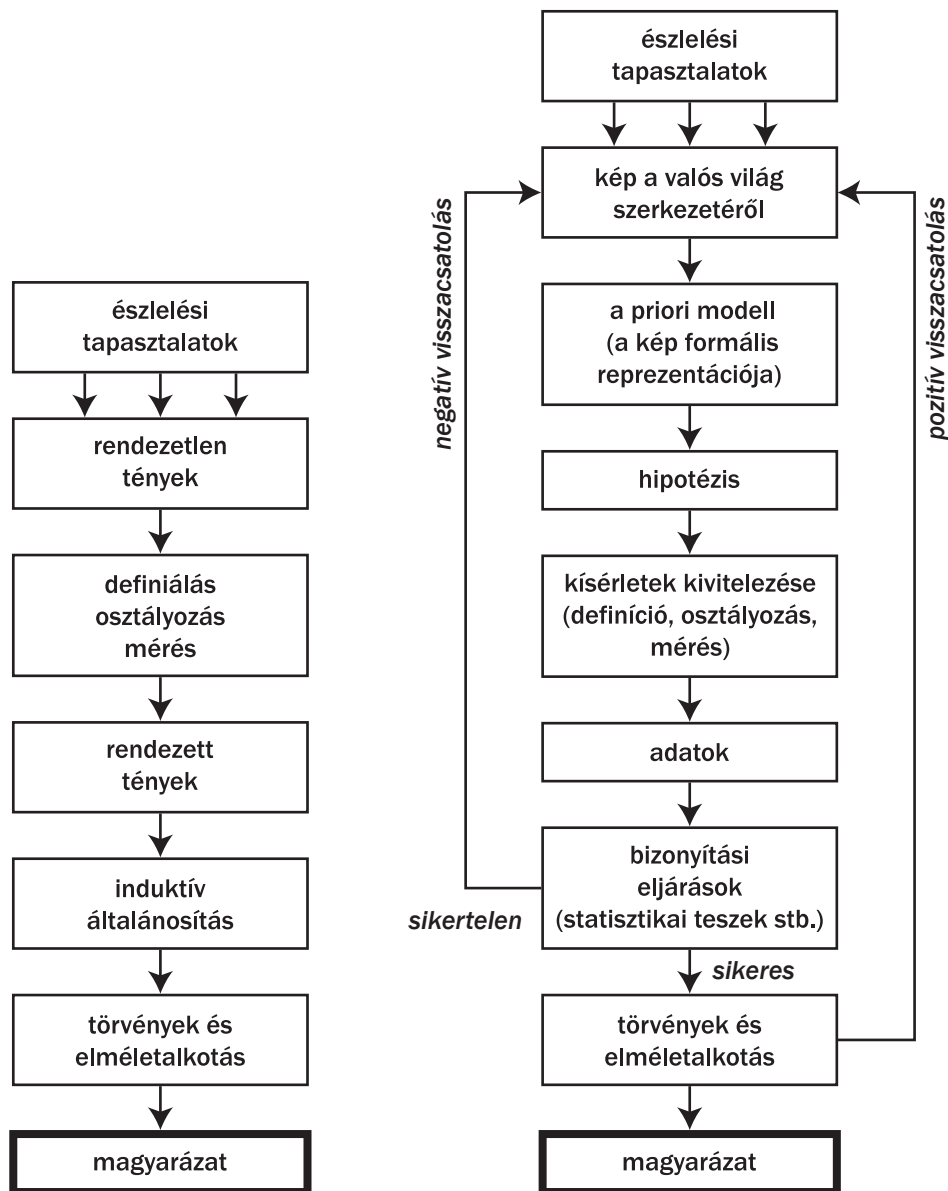
némileg módosított formában a *Diogenes* című folyóirat 1954-es számában is megjelent (Fourastié 1954b). Ahhoz, hogy Fourastié gondolatait elhelyezhessem a társadalom-földrajzi gondolkodásban, illetve hogy a fejezet alapgondolatát – miszerint a földrajzban az eredeti ábra kizárólagos modellé alakult át – jobban kibontsam, a hipotézisek, a modelleket és az elméleteket helyezem el a tudományos eljárásokban és gondolkodásmódban. Ehhez az elképzelést abban a pozitivista megismerési módban értelmezem, amelyben maga is keletkezett, valamint amelyben a társadalomföldrajzosok a későbbiekben többnyire felhasználták.

A foglalkozási átrétegződést szemléltető ábra és a hozzá tartozó magyarázat egy olyan modernista, haladás párti megközelítés, amely az akkori kortársakkal szemben a hosszú időtávú eseményekre összpontosít (S. 1949, 380), és amely a gazdaságföldrajz pozitivista ismeretelméletében bírt nagy hatással. Annak ellenére igaz ez, hogy a geográfusok a sokat hivatkozott ábra mellett szereplő elméleti magyarázatokat nem vették át, ami összhangban van azzal, hogy a kvantitatív földrajz általános elméleti alapművei az irányzat fénykorában még hiányoztak, a módszertani technikák (és az empiria) jobban érdekelték képviselőit, mint maguk az elméletek (Johnston és Sidaway 2004, 83). Ezt az űrt David Harvey *Explanation in geography* című 1969-es könyve (Harvey 1969) akkor töltötte ki, amikor a pozitivista földrajz csillaga már leáldozóban volt.

A Johnston és Sidaway által is bemutatott ábra Harvey könyvéből, amely a tudományos megismerés kétféle logikai útját vázolja fel (3. ábra), segítséget nyújt annak rendszerezéséhez is, hogy Fourastié gondolatait, és azok társadalomföldrajzba való átáramlását értelmezem.

A jelenlegi általános nézetek szerint (a társadalom-földrajzos tankönyvek is leginkább ezt erősítik meg), Fourastié gondolatmenete az ábra bal oldalán látható induktív sémában keletkezett (vö. Harvey 1969, 33–35; Johnston és Sidaway 2004, 83–84): az észlelt tapasztalatok alapján a valóságot megmérte (az osztályokra bontott foglalkozási statisztikákat újrainterpretálta), rendezett tényadatokat állított elő, amelyeket általánosítva törvényt és elméletet alkotott a foglalkozási átrétegződésről, valamint a jelenség magyarázatáról. Fourastié 1954-es tanulmányából (4. ábra) viszont az derül ki, hogy a szerző csak kisebb részben követte az induktív eljárást. Az ábrához tartozó magyarázatban látszólag kizárólag tényadatokat sorol fel, miszerint „1800 előtt évszázadokon keresztül 100 aktív személyből 80–90 volt a mezőgazdaságban (primer szektor), nagyjából 7 a foglalkoztatottak szekunder típusában (ipar, kisipar), nagyjából 10 pedig terciér foglalkozásokban (kormányzás, klérus, kereskedelem). Ezek az arányok határozottan megváltoztak a technikai haladás hatására; napjainkban az Egyesült Államokban csak 15 fő dolgozik a mezőgazdaságban, 30 szekunder foglalkoztatott és 55 található terciér foglalkozásokban.” (Fourastié 1954b, 32). Pedig az ábrán csupán az 1950 körüli egyesült államokbeli adatok tényadatok, az 1800-ra és korábbra vonatkozó értékek már maguk is általánosítottak (és nem statisztikai adatok, amelyek egy bizonyos területegységre vonatkoznak), valamint a végső, idealizált, a kezdetivel majdnem tökéletes szimmetriában lévő állapothoz nincs évszám rendelve (az x-tengely két megjelölt értéke alapján az ábra jobboldali szegélye 2050 körülre tehető). Ráadásul az Egyesült Államok 1950-ben – amint ez az ábráról is látszik – a szerző sejtése szerint már abban a fázisban volt, ahonnan a szekunder foglalkoztatottak aránya csökkenni kezd, amit a statisztikák később nem erősítettek meg, ugyanis az ipari foglalkoztatottság részesedése

3. ábra: A tudományos megismerés kétféle logikai útja

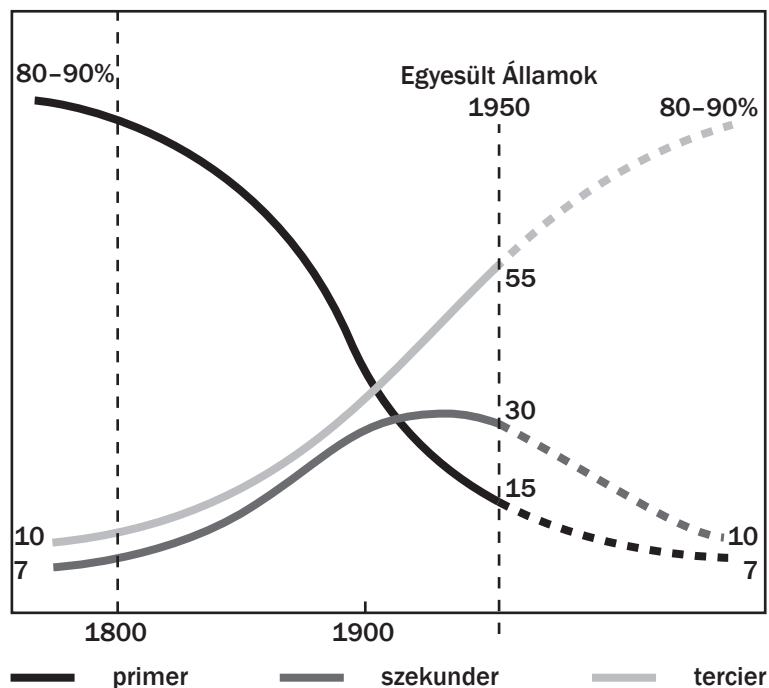

Forrás: Harvey 1969, 34

csak 1980-tól került tartósan 30% alá (ILO 2011). Így nem állíthatjuk azt, hogy Fourastié az ábra egészét az empirikus adatokból induktív módon általánosította.

A tudományos következtetés másik, hipotetiko-deduktív útja is az észlelt valóságból indul ki, amelyből először egy a priori formális modellt alkot. A következő lépésben a modellt tesztelhető hipotézissé átalakítja át, majd végül az empirikus vizsgálatot végzi el. A kapott eredmények vagy megerősítik a hipotézist, így általános törvényszerűségekké, elméletekké válnak, vagy ellentmondanak neki, ez utóbbi esetben a tudományos magyarázat folyamata újrakezdődik (Harvey 1969, 35; Johnston és Sidaway 2004, 84–85). Az eljárás fontos tulajdonsága, hogy önmagában nem alkalmas arra, hogy bármilyen olyan dolgot bizonyítsunk vele, amelyet még nem tudunk, illetve a dedukció semmit sem mond az előfeltevések érvényességéről (Harvey 1969, 37). Azaz például a

4. ábra: A foglalkoztatás alapvető tendenciái a három tipikus szektorban

Forrás: Fourastié 1954b, 32

foglalkozási átrétegződés deduktív magyarázatában azt meg tudjuk állapítani, hogy az átrétegződés folyamatát egy modellünk és hipotézisünk jól közelíti-e, viszont semmit se mondhatunk arról, hogy a gazdaság és a foglalkoztatottak háromszektoros felosztása érvényes előfeltevés-e.

A hazai és nemzetközi társadalomföldrajz írásai a fourastiéi elképzelést, amelyet az előbbi induktív eljárás szellemében fogantnak gondoltak, később a deduktív sémában használták fel. Azaz Fourastié gondolatai egyrészt elméletként, másrészt a priori modellként, harmadrészt ebből levezethető, empirikusan tesztelhető hipotézisként működtek. A fogalmak közötti különbségtétel azért is jelentős, mert Fourastié műveinek felhasználása kapcsán mindhárom megjelenik. Így a továbbiakban ezeket a kérdéseket vizsgálom a foglalkozási átrétegződés gondolatához kapcsolódóan.

Az *elméletek* célja, hogy a tőlünk független világot megmagyarázzuk (Barnes 2001a, 164), nincs ez másképp a foglalkozási átrétegződés vizsgálata esetében sem. David Harvey az elmélet fogalmát állítások olyan rendszereként definiálja, amelyet valamely egyedi szókészlettel fejezünk ki, és amely a valóság egy szeletét megfelelő módon fedi le (Harvey 1969, 88–89). A fourastiéi elképzeléseket a szakirodalom egy része elméletnek nevezi. A közgazdász Pohl (1970, 313–314) szerint az elmélet lényege, hogy a gazdaság három szektorra osztható, a gazdasági fejlődéssel foglalkozási átrétegződés történik, amely átrétegződés szakaszolható. Bár Fourastié könyvének bevezetőjében nem mondja ki, hogy egy elméleti konstrukciót fejt ki, valójában erről van szó: munkája a technológiai haladás fogalmából kiindulva vizsgálja annak gazdasági hatásait (Fourastié 1954a, 27), amely elméletnek egy része a foglalkozási átrétegződést leíró és magyarázó fejezet.

Az elméleti rendszerek részeként létező törvényszerűségek fontos tulajdonsága, hogy szükségszerűen általános érvényűnek kezelendők. Igaz ez akkor is, ha az idő és a tér szerepel az elméletekben

vagy a törvényekben, hiszen ilyenkor az idő és a tér fogalma absztrahálva jelenik meg bennük (Harvey 1969, 90, 101). Másképpen fogalmazva, az elméletek a legtöbb esetben olyan zárt rendszereket jelenítenek meg, amelyek szükségszerűen kiiktatják az időt és a teret (Plummer 2000, 33).²⁰

A törvények megfogalmazásának módja és szükségessége szintén kapcsolatba hozható a foglalkozási átrétegződéssel. A törvények általánosított formája (Ha A, akkor B.; illetve a foglalkozási átrétegződés kontextusában: Ha nő a fejlettségi szint / múlik az idő / megváltozik a civilizációs szint, akkor a foglalkoztatás átrétegződik a szektorok között.) pusztán hipotetikus kapcsolatokat jelenít meg a két jelenség között (vö. Barnes 1996b, 107). A foglalkozási átrétegződési elképzelés különböző módokon való ábrázolása a két változó között formális kapcsolatot ír le, ugyanakkor nem mond semmit a „függő” és „független” változók közötti ok-okozati viszonyról (Sayer 1992, 179). Az oksági viszonyok egyéb módon ismerhetők meg, az ábra felrajzolásából semmiképpen sem. Fourastié könyvében és tanulmányában ugyan közgazdasági megfontolások alapján levezeti ezeket az oksági viszonyokat, a földrajzi szakirodalomba viszont – néhány olyan kivételtől eltekintve, ahol a modell kritikája hangsúlyos szerepet kap (pl. Heineberg 2004, 99–101) – az érvelés ezen része nem áramlott át.

Fourastié elképzelését sokan *modellnek* hívják. A modell fogalmáról elfogadom azt a megközelítést, miszerint az általánosítva, idealizált és strukturált módon reprezentálja a világot vagy annak egy részét (Gregory 2009a, 468). Ugyanakkor ez a definíció a modellt nem kizárólagosan a pozitivisták megismerési módban helyezi el, így nem használható jól a foglalkozási átrétegződést a pozitivisták kontextusban értelmező kérdések megválaszolásában. Harvey (1969, 144–147) szerint a modell fogalmára azért alkottak sokféle definíciót,²¹ mert azok attól függenek, hogy mi a modell szerepe a tudományos megismerésben, amiből arra is következtethetünk, hogy értelmetlen kutatási téma tudományos fogalmak egy és örök definícióinak keresése.²²

A fourastiéi ábrát modellnek tartó vélemény egyik képviselője Heineberg (2004, 97–101), aki szerint az az „eredetileg az Egyesült Államok példáján kifejlesztett” modell (Heineberg 2004, 99). Heineberg alapvetően induktív sémát leíró nézőpontja²³ jól mutatja azt a tényt, hogy az indukció abban az esetben különösen fontos lehet a tudományos magyarázat folyamatában, ha a priori megállapításokat azért nem tudunk tenni, mert nem ismerjük eléggé a világot (Harvey 1969, 38). Ezt az induktív elképzelést erősíti Hagggett és Chorley (1967, 24) azon nézete, miszerint a modellek hidat képeznek a megfigyelések és az elméletek között, az elméletalkotáshoz vezető lépcsőfoknak tekinthetők; továbbá az a megállapítás is, miszerint a kvantitatív földrajzban a hangsúly a modelleken,

20 Ennek a kérdésnek a jelentőségét a fejezet további részeiben részletesen is vizsgálom.

21 Ezek egyike például, hogy egy modell egyaránt lehet elmélet, törvény, viszonyrendszer, hipotézis, egyenlet vagy szabály (Hagggett és Chorley 1967, 24; Harvey 1969, 145).

22 Első látásra ez a megközelítésmód ellentmond a pozitivisták ismeretelmélet esszencialista mivoltának, miszerint a világ megismerhető és a fogalmak objektív definíciói megalkothatók. Harvey könyvének jelentősége nézeitem szerint éppen abban áll, hogy a tudományról való diskurzust a fogalmak definíciójának felszínes „vizsgálatáról” a „mélyebb”, filozófiai-ismeretelméleti tartalom irányába helyezi át.

23 Amely elképzelés ugyanakkor megtévesztő, hiszen Fourastié sokkal inkább egy elméleti rendszert konstruál, amelyhez alátámasztásul használ fel megfigyeléseket a világról, mintsem induktív jellegűen ír.

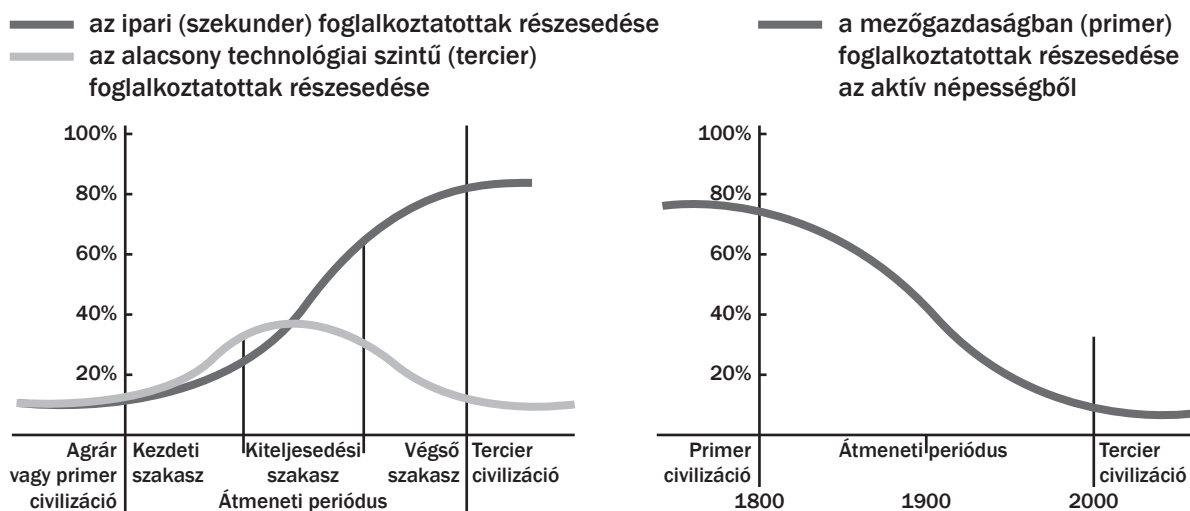
a modellezésen volt (Johnston és Sidaway 2004, 102), így hipotézistulajdonságokkal bíró magyarázatok könnyen modellé válhattak.

Az eredeti forrásokat olvasva viszont nem mondhatjuk ki egyértelműen, hogy Fourastié modellnek gondolta ábráját. 1954-es könyvében ugyan arról ír, hogy az általa leírt átrétegződési folyamat „általános érvényű” (vagyis törvény vagy modell), pusztán nem mindegyik ország indult még el az átalakulás útján (Fourastié 1954a, 136–137), tanulmányában viszont az állítás bizonytalanságát (hipotetikus voltát) magában hordozó „alapvető tendenciákról”, „tipikus fejlődésről” ír, többek között amiatt, mert az azt alátámasztani vagy megcáfolni képes statisztikai adatok csak 1950-ig álltak rendelkezésére, az ezutáni történések a peremfeltételek változatlanságának feltételezése mellett érvényes sejtések (Fourastié 1954b, 31–33). Ha viszont Fourastié elképzeléséről azt kell eldönteni, hogy az modell-e vagy törvény, akkor az mind Harvey deduktív sémája, mind Hagggett és Chorley kategóriái alapján – miszerint a törvények magas valószínűségi szintű állítások, a modellek és a törvények halmaz-részhalmaz viszonyban állnak egymással (Hagggett és Chorley 1967, 24–25) – modellnek tekinthető.

A harmadik, a fourastiéi ábrákkal összefüggésbe hozható fogalom a *hipotézis*. A deduktív megismerési mód értelmében a hipotézisek mindig elméletekből vagy modellekből vezethetők le, még nem bizonyított elképzeléseket jelentenek (Barnes 2009, 362), azaz igazságuk legtöbbször nem vizsgálható anélkül, hogy valamilyen elméleti kerethez viszonyítanánk azt (Harvey 1969, 100). Az elméletek egy modell empirikus tesztelése esetében sem kerülhetők ki: a tényadatok, a statisztikák mérési módja (konstruálása) mind elmélettel terhelték (Cloke, Cook, Crang, Goodwin, Painter és Philo 2004, 36–37; Plummer 2000, 32). David Harvey könyve a hipotetiko-deduktív séma kapcsán két fogalom, az előrejelzés és a magyarázat szimmetrikus voltára hívja fel a figyelmet: mindkettő a kezdeti feltételek, a törvények és az empirikus megfigyelések közötti viszonyrendszerre épül. Amennyiben a jelenségekhez keressük a kezdeti feltételeket és a törvényszerűségeket, akkor magyarázatról, amennyiben pedig a kezdeti feltételekhez és törvényszerűségekhöz a várható eseményeket, előrejelzésről beszélhetünk (Barnes 1996b, 106–107; Harvey 1969, 37). Fourastié gondolatmenete részben a hipotézishez kapcsolódik, hiszen empirikusan tesztelhető és tesztelendő állításokat fogalmaz meg a foglalkozási átrétegződés menetéről, továbbá keveredik benne az előrejelzés és a magyarázat mozzanata.

A hipotetiko-deduktív séma alapján a foglalkozási átrétegződést illetően a hipotézis és modell közötti különbségtételben az x-tengely (azaz a magyarázó változó) megválasztásában látom a fő mozzanatot. Az 5. ábra bal oldali része Fourastié modelljét mutatja, ahol a magyarázó változó a közgazdasági megfontolásokból levezetett korszakolás (amely közvetlenül még nem mérhető, hiszen az adatok vizsgálata nélkül nem tudjuk, hogy megfigyelési egységeink melyik civilizációs szakaszban vannak), jobb oldali része viszont már a hipotézissé átalakított (bár az eredeti szövegben a modellt megelőzően szerepeltetett) változat, ahol a magyarázó változónál a korszakolás mellé időtengelyt rendelt a szerző. A 4. ábra ehhez hasonlóan a hipotézis kategóriájába sorolható, továbbá az időtengelyre, vagy az ezt kiváltó fejlettségi tengelyre van szükség időbeli összehasonlító vagy keresztmetzeti ágazatszerkezeti empirikus vizsgálatok esetében (lásd pl. Czirfusz 2007).

5. ábra: A foglalkozási átrétegződés alakulásának további két változata Jean Fourastié szerint

Forrás: Fourastié 1954a, 135, 136

Összességében tehát az eredeti források alapján a tulajdonságok keveredése miatt nem tartom eldönthetőnek, hogy Fourastié elképzelése hipotézis, modell vagy elmélet-e, ráadásul a későbbi interpretációk az eredeti elképzelésből csak bizonyos elemeket emeltek át saját érvelésükbe, más kontextusokba helyezték az egész gondolatkört. Ennek ellenére fontosnak tartom, hogy bármely, a társadalomföldrajzban használatos koncepció esetében tisztában legyünk az eredeti forrásokkal és elgondolkozzunk ehhez hasonló elméleti kérdéseken, mert ezeken keresztül értelmezhetjük a különböző tudományos gondolatok létrejöttét és azok esetlegesen nem egyértelmű, többféle olvasatait.

Első, második, harmadik, ... szektor: a társadalom felosztása

A fourastiéi elképzelés egyik előfeltételezése, hogy a társadalom foglalkozási tevékenység szerint osztályozható, felosztható primer, szekunder és terciér csoportokra. A foglalkozási átrétegződésről író hazai társadalom-földrajzi tanulmányok viszont nem foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy mi is áll a szektorokra bontott foglalkozási statisztikák háttérében, miért lehet releváns a foglalkozási osztályok ilyenfajta elhatárolása. Ennek egyik legfontosabb okaként a hazai földrajztudomány közgazdaságtan és szociológia irányába mutató nyitásának hiányát tartom. A továbbiakban ezt a kérdést elemzem részletesebben, a magyarországi területi vizsgálatokban előforduló, a statisztikákat pozitívista ismeretelmélettel vizsgáló elméleti írásokkal szemben hangsúlyosan a kritikai társadalomelméletekre építve.²⁴

Az osztályozás (dolgok valamilyen tulajdonságok szerinti csoportosítása) hétköznapi társadalmi gyakorlataink egyike, amelynek jelentőségét hajlamosak vagyunk alábecsülni. Holott az

24 Ebben a részben nagyban építék egy korábbi tanulmányom alapötletére, amely a foglalkozási átrétegződés koncepciójával foglalkozik (Czirfusz 2009).

osztályozás minden statisztikai adatközlés alapja, társadalmi vizsgálatok örök korlátja, hasonlóan a területi elemzésekben a módosítható területi egység problémájához (Dusek 2004, 137–157). A földrajzi szempontú osztályozásokkal kapcsolatos, a pozitivista ismeretelméleti hagyományban született alapos elméleti munkák egyike David Grigg (1965) tanulmánya, amelyet a továbbiakban egyik kiindulópontként használok. Az osztályokról szóló pozitivista diskurzus értelmezéséhez viszont nézetem szerint szükség van a kritikai társadalomelméletek osztályozásokról és osztályokról szóló álláspontjainak ismeretére is, amelyek közül a téma feldolgozásához alkalmasnak tartom Pierre Bourdieu osztályokról és a társadalmi térről vallott nézeteit (Bourdieu 1985, 1990, 2002).²⁵

A pozitivista ismeretelmélet szerint az osztályozások elsődleges szerepe, hogy *rendet tegyenek* a vizsgált tárgyak között. A rendbetétel a szóhasználat hasonlósága (rend és sorrend) ellenére nem jelenti a jelenségek ordinális skálán való mérhetőségének szükségességét, amelyre a későbbiekben még visszatérek. Az osztályozások három alapvető funkciója Grigg (1965, 469–470) szerint, hogy:

- Nevet ad dolgoknak, ami jól érzékelhető a primer, szekunder, tercier szektorok elnevezésénél, hiszen az osztályozás ténye tette lehetővé ezen gyűjtőfogalmak megjelenését. (Ezt a kritikai társadalomelméletek is elfogadhatják, csak a névadást nem tartják ártatlan gyakorlatnak.)
- Információt közvetít és segíti a megértést. Az ágazati beosztások megkönnyítik az elemzést, hiszen nem egyénekkkel, hanem egyének csoportjait leképező, kisebb elemszámú kategóriákkal dolgozhat a kutató. Ezen kívül a felosztás szerkezete közelebb visz az elméleti-paradigmatikus háttér, így a kategóriák elnevezésének, vagy a felosztások kritériumainak megértéséhez. (Ugyanakkor ez a megközelítés természetesen egyfajta episztemológiát és ontológiát is választ, amely az egyének helyett csoportokban gondolkodik.)
- Általánosítást tesz lehetővé a vizsgált tárgyak vonatkozásában. Az elemzésekben ehhez leginkább a hipotetiko-deduktív séma szerinti leírást, magyarázatot társíthatjuk. Az általánosítás a foglalkozási átrétegződés esetében például módot ad a háromszektoros szerkezetváltási gondolat megfogalmazására.

A Grigg által megfogalmazott három funkció nem foglalkozik az osztályozások társadalmi gyakorlatával, azzal, hogy ezeket az osztályozásokat valaki, valamikor és valamilyen célból hozza létre. Az osztályozásokhoz is kapcsolódó társadalmi cselekvések kritikai marxizmusra építő vizsgálatában Pierre Bourdieu felfogását tartom jól alkalmazhatónak.

Bourdieu a társadalomtudományokban és szűkebben értelmezve az osztályozások kapcsán szembeállítja egymással az objektivista és a szubjektivista álláspontokat. Objektivista gondolkodásnak nevezi azt, hogy az „objektív” töréspontok mechanikus megállapításán-rögzítésén keresztül reprezentációmentes osztályozásokat hozunk létre (ez a fajta, a vizsgált tárgytól való „távolságtartás” jelentkezik Grignél vagy például Marxnál; illetve a foglalkozásstatisztikai „dobozok” létrehozása is ilyen eljárásnak tekinthető). A szubjektivista álláspont szerint ezzel szemben a világot folyamatosan szelektálva és interpretálva érzékeljük, amely tevékenységek a viselkedésünkre is hatással vannak

25 Bourdieu társadalmi térről való felfogásáról a IV. fejezetben is írok.

(ezzel a szemléletmóddal rokon álláspontok jellemzik az ágazati földrajzi kutatások legújabb, az előző fejezetben bemutatott kutatásait, amelyek az osztályidentitások vizsgálatát a társadalmi cselekvések elemzéséhez kapcsolják). Bourdieu a két álláspont között dialektikus kapcsolatot feltételez, azaz az objektív (például a kutatók által konstruált) struktúrák az alapjai a szubjektív reprezentációnak; a reprezentációra emlékeznünk kell a struktúrák átalakítására vagy megőrzésére irányuló mindennapi egyéni és közösségi küzdelmek magyarázata során. (Bourdieu 1990, 123–124) Ezek a cselekvési gyakorlatok jól követhetők a foglalkozási statisztikákhoz kapcsolódó osztályozások megváltoztatását kísérő vitákban (lásd pl. Greulich 2004),²⁶ amelyek a változtatás és az állandóság közötti, írott és íratlan szabályok alapján zajló, többek között a társadalom állami felügyeletének fenn tartását szolgáló egyensúlyozási folyamatot mutatnak.

Visszatérve a társadalom és a gazdaság felosztásához, fontosnak tartom kiemelni, hogy az osztályozások különböző ismérvek szerint valósulhatnak meg. A szektor szóhasználat Fourastié könyvében és tanulmányában (Fourastié 1954a, 1954b) is megtalálható, viszont félreértéseket okozhat abból a szempontból, hogy a gazdaság (termelés) szektorálisnak nevezett osztályozása nemcsak a tevékenység jellege szerinti ágazati (primer, szekunder, terciér) felosztást, hanem az intézményi (vállalatok, állami, privát és nonprofit szektorok) csoportosítást is jelentheti. Ez utóbbi a második világháború után elterjedt klasszifikáció, amely a nemzeti számlák nagy mértékben az erőforrások mozgósításának igénye által táplált közléséhez köthető (Lequiller és Blades 2006, 398). A két osztályozásnak azon kívül, hogy eltérő szempontok szerint, de ugyanazon „dolgozat” (a termelést vagy a foglalkoztatottakat)²⁷ osztja fel, nincsen olyan közös tulajdonsága, amely indokolhatná egyazon szóval történő megnevezésüket. Előbbiekén túl a gazdasági tevékenységeket és a foglalkoztatottakat is osztályozhatjuk az újratermelési folyamat (termelés, elosztás, csere, fogyasztás) alapján. A bemutatott osztályozási dimenziók természetesen egymással összekapcsolódnak, az egyes kutatási kérdések vizsgálatában eltérő jelentőségűek lehetnek, ahogyan azt az ágazati földrajzi vizsgálatok hangsúlyeltolódásainak bemutatásakor érzékeltettem.

A foglalkoztatottak szektorokra való felosztásában fontos, ám legtöbbször figyelmen kívül hagyott tulajdonság az osztályozás nominális mérési szintje. A primer, szekunder, terciér (első, második, harmadik) szektor elnevezései látszólag, és a leegyszerűsítő közvélekedés szerint (hiszen közelséget-távolságot érzékelünk egyes foglalkozások között) sorrendiséget, egymásutániséget,

26 Egy részben a témához kapcsolódó, az alapsokaságot érintő kérdésben, a nemzeti számlák rendszerének magyarországi átvételéről, a gazdaságstatisztikai viták tudásszociológiai elemzésének lehetőségéről lásd Pintér (2009). Ez a kutatás arra is rámutat, hogy a statisztikusok nem valamilyen követő szerepet játszottak a társadalomtudományi diskurzusok létrehozásában, hanem maguk is aktív alakítói voltak ezeknek.

27 Nem elhanyagolható problémát jelent a foglalkoztatottak szektorális megoszlásának vizsgálatakor, hogy a népszámlálások az egyéneket a munkáltató vállalat szerint (az egyéni foglalkozásra való tekintet nélkül) sorolják a szektorokhoz. A 2001-es magyarországi censznál például a 20 főnél többet foglalkoztató munkáltató esetében a cégbírósági bejegyzéseket vették alapul, a 20 főnél kevesebbet foglalkoztatóknál a bevallás szerinti főtevékenység alapján osztályozták. Önálló és szellemi szabadfoglalkozásúak esetén az egyéni foglalkozás volt a meghatározó (KSH 2003, 450).

ezáltal ordinális mérési szintet sugallnak.²⁸ Természetesen egyfajta egymásra épülés a rendszer elemeiben megtalálható (pl. cukorrépa-termesztés, -feldolgozás, cukorkereskedelem; amelyek rendre az első, második és harmadik szektorhoz sorolhatók), sőt, ez volt a felosztás filozófiájának alapelve. Ahogy Tóth Zoltán fogalmaz a 20. század eleji foglalkozási osztályok kapcsán, „az ipari ágazatok belső sorrendje, az átalakítás, feldolgozás és a javak elosztásának *teoretikus logikája* szerint kifogástalanul illeszkedik az első szektorként elkülönített östermeléshez, és »szerves« átmenetet képez a sor végén álló kereskedelemmel (és hitellel) a fiziokrata alapbeosztás harmadik szektora, a szellemi és szolgáltatói funkciókat összefoglaló »közszolgálat és szabadfoglalkozások« felé” (Tóth 1987, 72–73, kiemelés tőlem). Leginkább az ezt megelőző foglalkozási osztályozások tényleges rangsort alkotó rendi felosztása mint eszménykép megőrzését takarja az ordinálisnak látszó felosztás, amelynek nominális jellegére utalnak többek között a maradékkategóriák az osztályozások végén.

A nominális-ordinális különbségtételt a szektorok definícióinak elemzésekor is hasznosnak tartom, az általam bemutatandó álláspontok közös tulajdonsága, hogy az elnevezéshez hasonlóan a szektorokba sorolás logikájában nem tapasztalható rangsorjelleg. A közgazdászok a gazdasági ágazatokat igen sokféle módon határolták el egymástól, Wolfe (1955) és Pohl (1970) hangsúlyozzák, hogy a gazdaság primer, szekunder és terciér szektorokra bontásában a közgazdászok eltérő felosztási kritériumokat használtak, mindannyian írásokban próbálták bizonyítani, hogy a felosztás mögött több van puszta címkéknél. Néhol még egyazon szerzőnél is különböző kritériumokon nyugszik, hogy mely tevékenységeket mely szektorokba sorol be. Wolfe (1955, 405) érzékletes megfogalmazásával az elnevezések önálló életre keltek még azelőtt, hogy bárki tisztázta volna, hogy a gazdaság értelmes²⁹ három részre való osztását adják-e.

A tevékenységek három szektorra való felosztásának alapelveit Pohl (1970, 314–315) tanulmánya négy, a felosztások kapcsán különböző álláspontokat képviselő közgazdász munkája alapján foglalja össze (2. táblázat).³⁰

Clark az osztályozások alapelveit (Grigg 1965, 481–482) megsértve rögtön két kritérium alapján osztályoz: a jövedelemrugalmasság alapján különíti el az első és második szektort, a szolgáltatások közé pedig az immateriális javak előállítását sorolja be. Fishernél a kereslet jövedelemrugalmassága a meghatározó, Fourastiénál az előállított javak technológiai szintje, Wolfe-nál pedig az adott szektorban meghatározó szerepet játszó termelési tényező (Pohl 1970, 314).

28 Bár általában mérési szintekről adatok esetében, és nem osztályozások vizsgálatakor szoktunk beszélni, mivel egyes társadalomtudósok a foglalkozásszerkezeti felosztást a társadalmi struktúra egy tengelyének tartják (lásd pl. Gyáni és Kövér 1998, 72) – amely legalább ordinális mérési szint esetében értelmezhető –, ezért a nominális-ordinális különbségtételt fontosnak tartom megemlíteni.

29 Az értelmesség kritériuma természetesen csak a pozitivista ismeretelméleti hagyományban értelmezhető; ott van annak szerepe, hogy az osztályozás jól képezze le a valóságot. A kritikai társadalomelméletekre épülő kutatás ezzel szemben azt a kérdést teheti fel, hogy Miért gondolták úgy a közgazdászok, hogy a felosztás értelmes?

30 A továbbiakban nem áll szándékomban a részletes közgazdasági levezetéseket bemutatni, inkább az érvelések sokféleségét hangsúlyozom.

2. táblázat: A tevékenységek besorolása különböző szerzők szerint

Szektor	Colin Clark	Allan Fisher	Jean Fourastié	Martin Wolfe
primer	csökkenő hozadék	létfontosságú javak	közepes technológiai szint	föld
szekunder	növekvő hozadék	kevésbé fontos javak	magas technológiai szint	tőke
tercier	immateriális javak	árrugalmas kereslet	alacsony technológiai szint	munka

Forrás: Pohl 1970, 314–315 alapján

Különösen problematikusnak találták az egyes írások a terciér szektor elkülönítését a többitől. Az 1950-es években a foglalkozási átrétegződés és a modernizáció összefüggéséről a terciér szektor tartalma kapcsán a közgazdaságtanban éles vita folyt (Bauer és Yamey 1951; Fisher 1952; Bauer és Yamey 1954; Fisher 1954). A terciér szektor meghatározása különböző szerzők szerint különböző módokon mehet végbe (Illeris 1996, 12–13, módosításokkal):

- A hivatalos statisztikákban maradékelven történik elhatárolásuk: szolgáltatásoknak nevezük mindazokat a tevékenységeket, amelyek nem fizikai természetű javakat termelnek vagy módosítanak, azaz immateriális javakat állítanak elő (lásd korábban Clark besorolását).
- Más definíciók – az előbbihez hasonlóan – szintén inkább a termékek, mintsem a tevékenységek oldaláról közelítik meg a kérdést, ám pozitív módon (azaz nem maradékelven): a szolgáltatások változásokat okoznak egy személy vagy egy gazdasági szereplőhöz tartozó jószág állapotában, valamint valamely gazdasági szereplő tevékenysége révén jönnek létre a korábban említett személy vagy gazdasági szereplő előzetes megállapodásával.
- A megközelítések harmadik csoportja az előállított javak értékéből indul ki: a szolgáltatásoknak nincs csereértékük (hiszen pl. egy hajvágást nem lehet megőrizni, majd újra eladni a piacon), csak használati értékük.
- Illerisszel szemben Staudacher (Staudacher 1995, 141–144) azt fogalmazza meg, hogy nem lehetséges egységes definíciót alkotni a szolgáltatásokról: más-más meghatározásokra van szükség, ha a szektort intézményi/vállalati, termék-, folyamat- vagy hasznosságoldalról vizsgáljuk. Bár ezzel az állásponttal elméleti oldalról egyet lehet érteni, az empirikus kutatások operacionalizálása szempontjából nem feltétlenül nyújt segítséget.

A szolgáltatások elhatárolását (tartályosítását) követően az ágazathoz társított megítélésekben sem egyöntetű a szakirodalom álláspontja. A klasszikus marxi és Adam Smith-i felfogás a szolgáltatásokra mint nemtermelőkeny ágazatokra tekint, de ez a megközelítés napjainkban inkább vitatott (Illeris 1996, 19). Ehhez a gondolatkörhöz kapcsolódik az a vita, hogy a szolgáltatásoknak mi a szerepe a gazdasági növekedésben. Illeris (1996, 20–22) négy különböző álláspontot említ:

- A szolgáltatások passzív vagy függő szerepben vannak. A (többek között a klasszikus marxisták és keynesiánusok által vallott) nézet szerint a gazdasági növekedés motorja az ipar, az érvelés a szolgáltatásokra mint nemtermelőkeny ágazatokra tekint.

- A második nézet alapján a szolgáltató tevékenységek fokozatosan leállítják a gazdasági növekedést. A mechanizmus a következő: a termelékenység-növekedés a szolgáltató ágazatokban kicsi, és a bérek nagyjából a többi ágazathoz hasonlóan alakulnak. Mivel a szolgáltatások súlya a nemzetgazdaságokon belül emelkedik, ezért a termelékenység-növekedés, következésképp a gazdasági növekedés lassan leáll. Illeris szerint a gondolatmenet egyik hibája, hogy az ágazatokat egymástól függetlenül vizsgálja, ami nem megfelelő absztrakció.
- A harmadik álláspont szerint éppen a szolgáltatások bővülésével érhető el termelékenység-növekedés a teljes gazdasági rendszerben (többek között az innovációs tevékenység révén). Azaz például az iparban mért növekedés ugyanúgy köszönhető a szolgáltatásoknak (termelői és közszolgáltatásoknak egyaránt), csak ezt nem tudjuk statisztikailag mérni. Illeris láthatóan ezt a nézetet vallja (illetve itt sorolja fel a legtöbb szerzőt a hivatkozások között, ezzel is erősítve az álláspontot).
- A negyedik, „posztindusztriális” elképzelés szerint a szolgáltatások a gazdasági növekedés független motorjai lehetnek, hiszen ha a szolgáltatások létező szükségletek kielégítését végzik, akkor a termelés és a foglalkoztatás bővülését eredményező új gazdasági körforgások indulnak meg. Illeris szerint a második ponttal együttesen vizsgálva viszont arra a következtetésre juthatunk, hogy csak magas termelékenység esetén érhető el gazdasági növekedés, ami viszont a foglalkoztatásbővülés ellen hat.

Illeris az előbbi tudományos érveléseket mint értéksemlegeseket mutatja be, azaz nem foglalkozik azzal, hogy az egyes szerzők hogyan, hol és milyen megfontolások alapján fogalmazták meg gondolataikat. Ezáltal a megközelítésmódokat kontextusuk nélkül tárgyalja, így véleményem szerint kevés fogódzót nyújt azon az egyébként fontos szerepen kívül, hogy a megközelítések sokszínűségét jól példázza. A társadalmi kontextusok vizsgálatához Pierre Bourdieu osztályfogalmát tartom alkalmasabbnak.

Pierre Bourdieu érvelésében tovább megy Wolfe-nak az előbb bemutatott értelmességi kritériumánál. Nézete szerint az intézmények által létrehozott osztályozások a szereplők között hierarchiákat, hatalmi viszonyokat rögzítenek (például a statisztikai hivatalok mint hivatalos intézmények az osztályozásokkal is az állam társadalmat és gazdaságot felügyelő tevékenységét szolgálják ki). A foglalkozási elnevezések – megkülönböztető, emblematikus, stigmatizáló jellegükből adódóan – olyan pozitív vagy negatív ítéletek, amelyek értékeiket a címek hierarchikus rendszerében elfoglalt helyük által kapják meg, ezáltal segítik az egyének és a csoportok relatív helyzetének meghatározását az egyének tökemennyisége³¹ és annak belső arányai által definiált társadalmi térben (Bourdieu 1985, 724–725). Azaz Bourdieu társadalmi terének tengelyei legalább ordinális mérési szintűek. Bourdieu véleménye szerint a társadalmi tér minden pillanatban olyan társadalmi pozíciók összessége, amelyek egyenként megfeleltethetők bizonyos habitusok, tevékenységek és javak (ilyen módon sokkal inkább fogyasztási, mintsem termelési oldalról definiálható) együttesének. Emellett a társadalmi

31 A Bourdieu által használt tökefogalomra itt nem térek ki részletesebben, azt a következő fejezetben fejtem ki. Annyit azonban mindenképpen fontos ebben a részben kiemelni, hogy Bourdieu az anyagi tőke mellett a szimbolikus tőkével is foglalkozik.

tér koncepciójával válik lehetővé, hogy elméleti osztályokat alkossunk meg, különítsünk el. Vagyis osztályozásokra mindenképp szükségünk van, hiszen aki tagadja az osztályok létét, valójában a társadalmi térben levő egyének közötti különbségeket és a különféle differenciálódási elvek létezését is tagadja. Minél „helytállóbb” (világról való tapasztalatainknak megfelelő) a kialakított osztályozásunk, annál inkább hajlamosak vagyunk ezeket a fiktív csoportokat valóságosaknak tekinteni és úgy vizsgálni. (Bourdieu 2002, 15–21)

Ezen megközelítés alapján újraértelmezhetők a szolgáltatások definiálásáról, valamint tulajdonságaik meghatározásáról szóló viták. Az egyes kutatói nézetek célja, hogy hierarchiákat rögzítsenek az ágazati osztályozások között (a szolgáltatásokat vagy az ipart „felsőbbrendűnek” állítsák be a másikkal), például a szektorok közgazdasági fejlődélméletekhez való kapcsolásával (áttekintésről lásd Kenessey 1987, 359–363). Implicit módon hasonlóan jár el Fourastié is, amikor ábrájának x-tengelyén fejlődési szakaszokat ábrázol, amelyeket bizonyos szektorális részarány-összetételekhez köt. Ezek a megoldások az osztályozások képzetes logikai sorrendiségét valós, a társadalmi térben megnyilvánuló (érték)sorrendiséggé transzformálják. Emellett a szektorok valódi tartalmának meghatározásával (amellyel a közgazdászok próbálkoztak) valójában azt próbálták bemutatni, hogy a termelés ilyenfajta felosztása helytálló, azaz a gazdaság átalakulása ezzel a fogalomrendszerrel elemezhető.

A bourdieu-i gondolatból is levezethető az a megközelítés, hogy az osztályatsorolások, újraosztályozások fontos „puha” indikátoraivá válnak a bizonyos kritikus tömeget elérő társadalmi átalakulásoknak. Az osztályozások szükségszerűen átalakulnak, a klasszifikációk egyaránt *leírják és magyarázzák* a változásokat. Magyarázzák, hiszen a változás helyét, irányát és kiterjedését is kijelölik. Az ENSZ és az Eurostat gazdasági ágazati osztályozásai átalakulásának megfelelően a két legutóbbi TEÁOR³² (TEÁOR '03 és TEÁOR '08) közötti különbségek jó példával szolgálnak ezekre a változásokra. Egyik oldalról bizonyos ágazatok annyira kis részesedéssel bírnak mind a hozzáadott értékből, mind a foglalkoztatásból, hogy (a gazdasági ágazati térben való távolság alapján) a rájuk leginkább hasonlító tevékenységekkel vonják össze őket. Ez történt a B nemzetgazdasági ággal (Halászat), amely 2008-tól az A nemzetgazdasági ág (Mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, halászat) része. Másik oldalról egymástól távoli tevékenységek, foglalkozások a társadalmi változások következtében közelednek egymáshoz, így a többitől a korábbinál jobban elkülönülő, egyúttal a változások irányát megtestesítő csoportot alkotnak belőlük. Ennek köszönhetően a 2008-as TEÁOR-ban önálló nemzetgazdasági ág lett az Információ, kommunikáció (amit az információs gazdaság elkülönítése indokolhat), a környezetvédelmi tevékenység – E: Vízellátás, szennyvíz gyűjtése, kezelése, hulladékgazdálkodás, szennyeződésmegsemités –, valamint a kutatás-fejlesztés – M: Szakmai, tudományos, műszaki tevékenység – (vö. KSH 2007, 39).³³

A háromszektoros felosztás „működésének” problémáit és a legitimációs kísérleteket érzékelhetjük a felosztások változásában, új klasszifikációk feltűnésében.

32 TEÁOR: gazdasági tevékenységek egységes ágazati osztályozási rendszere.

33 Földrajzoként viszont nem tekinthetünk el attól, hogy a statisztikai osztályozások világszintű összeegyeztetése – amely a nemzetközi összehasonlító vizsgálatokat lehetővé teszi – egyfajta (nyugati) valósággal írja le valamilyen térségben a gazdaság szerkezetét, nincs tekintettel az eltérő gazdasági rendszerekre.

Ezek egyik típusa a három szektort tovább osztó, ám a struktúrát alapjaiban nem érintő megoldáscsoport. Ilyen módon megjelentek a szakirodalomban a harmadik szektort tovább bontó, negyedik és ötödik szektort bevezető megoldások (Foote és Hatt 1953, 364–367; Kenessey 1987). Ezen újabb csoportok kialakítása akkor tűnik ésszerűnek-megalapozhatónak, ha az ezekről szóló írásokban bemutatható részarány-növekedésük, alátámasztható fontosságuk. A negyedik és ötödik szektorról író tanulmányok azzal a problémával próbálnak megküzdeni (és/vagy ezzel legitimálni a továbbosztást), hogy a tercier szektor olyan nagy és heterogén csoportot takar, amelyet nehéz értelmes módon elemezni (Illeris 1996, 12). A statisztikusok döntései ezekben a részben hatalmi, részben módszertani kérdésekben ugyanakkor folyamatosan egyensúlyoznak az osztályozások kontinuitása és relevanciája, vagyis a világot „jól” leképező jellege között (Greulich 2004, 384).

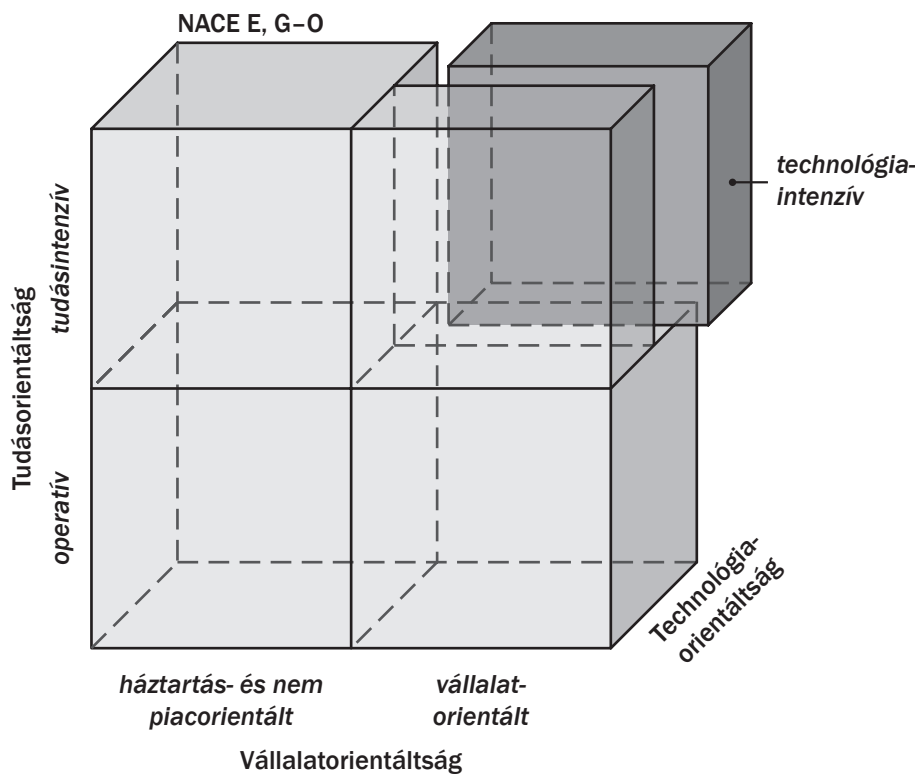
A szolgáltatásokat alcsoportokra felosztó kutatók közül – saját megfogalmazásában – holisztikus és pragmatikus megoldásra törekszik Glückler és Hammer (2011), amikor három ismerv alapján, háromjegyű NACE-kódokat³⁴ használva csoportosítja a szolgáltató tevékenységeket. A szerzők célja, hogy a kutatótársadalom által fontosnak tartott elméleti megfontolásokat összeegyeztessék a szolgáltató gazdaságok monitoringjának igényével (ez adja a pragmatizmust), ami valójában az elméleti koncepciók NACE-kódokra való lefordítását jelenti. A Glückler és Hammer által (tulajdonképp az elméleti irodalmak szintetizálásaként) kiválasztott három szempont a kínálatorientáltság, a tudásintenzitás és a technológiaintenzitás, amely dimenziókban két-két csoportot különítettek el. Az elméletileg lehetséges nyolcféle kombinációból öthöz rendeltek NACE-kódokat és nevezték el őket (6. ábra).

Bár Glückler és Hammer (2011) tanulmánya jó példa abból a szempontból, hogy több dimenzióban gondolkodik, ám a gondolatmenet lényegileg nem különbözik a szolgáltatásokat „egydimenziós” módon felosztó tanulmányoktól (pl. a tudásintenzív üzleti szolgáltatásokról lásd Nagy és Nagy 2009). Azaz Glückler és Hammer a világ megfigyeléséből indul ki, megállapít bizonyos tendenciákat (például a technológiaintenzitásról, hogy számos tanulmány szerint a technológiai szolgáltatások magas termelékenységnövekedést értek el az utóbbi időkben), amelyekből háromnak a kiválasztásával dimenziókat képez. Majd az alapvetően a létrehozott jószág típusa alapján meghatározott részletes NACE-kódokat csoportosítja újra a három ismerv szerint. Végül ezeknek a tartályosított új csoportoknak a dinamikáját és területi különbségeit elemzi empirikus adatok alapján, így visszaigazolja az osztályozás létjogosultságát. A kutatói gyakorlat ezen jellemzője mellett kérdésesnek tartom, hogy a szerzők szembeállítják egymással a pragmatikus és elméleti megközelítéseket, mert nézetem szerint az elméleti (ám empirikus vizsgálatokat nem végző, illetve az elméleteket NACE-kódokra nem lefordító) megközelítések valamilyen értelemben szintén pragmatikusak, hiszen a világ megértése, tendenciák leírása a gyakorlati céljuk.

Az új típusú osztályozások létrehozásáról is szóló elemzések körében a vizsgálati szempont által irányított átmeneti típust képez a korábbi ágazati felosztások megtartása mellett alcsoportok

34 NACE: nomenclature statistique des activités économiques dans la Communauté européenne (a gazdasági tevékenységek statisztikai osztályozása az Európai Unióban); a TEÁOR ennek magyarországi megfelelője.

6. ábra: A szolgáltatások holisztikus és pragmatikus felosztása

Forrás: Glückler és Zademach 2008, 28

kiemelése, mint ahogy az a fejlett termelői szolgáltatások (advanced producer services) (Schamp 1995), illetve a „magasabb szintű szolgáltatások” (high-order services), azon belül például a FIRE-ágazatok (finance, insurance, real estate – pénzügyi és biztosítási tevékenység, ingatlanügyletek) (Coffey és Shearmur 2002) esetében történik. Ezek azt a már az előbbieken említett problémát küszöbölik ki, hogy a szolgáltatások túlságosan sokszínűek ahhoz, hogy egységesen vizsgálhassuk őket; ugyanakkor az empirikus vizsgálatok elvégzésének lehetősége miatt nem távolodnak el túlságosan a statisztikai osztályozásoktól (ám például a magasabb szintű szolgáltatások elnevezéssel érték-tartalmat kapcsolnak a kategóriákhoz).

A felosztások finomítására vonatkozó eljárás mellett a másik megoldáscsoport többé-kevésbé új fogalmakat helyez a háromszektoros klasszifikáció helyébe. Ezek közül röviden a posztindusztriális társadalom, az új gazdaság, a kulturális és a kreatív gazdaság fogalmát járom körül, amelyek általában a korábbi rendező elvekkel való szembeállítással (az újdonság hangsúlyozásával) legitimálják a gyökeresen újnak bemutatott osztályozásokat.

A posztindusztriális társadalom gondolata összefügg egyrészt a gazdaság posztfordi átmene-tével, valamint az ezzel összefüggő ténnyel, hogy az osztályokról szóló hagyományos elméletek meg-kérdőjeleződnek. A szociológus Gøsta Esping-Andersen (1993, 8) hangsúlyozza, hogy a szakiroda-lom az elemzések során egy fordista valóságot feltételez a posztfordizmusban. Bár osztályfelfogásának elméleti levezetése (Marxot és Weber-t továbbgondolva) tanulmánya címe alapján analitikus választ kínál az osztályok relevanciájára, az ágazatok és a foglalkozások általa javasolt osztályozási rendszere

a foglalkozásokat a hazai statisztikákban is már létező állománycsoportokhoz hasonló egységekre bontja. A gazdasági ágazatok klasszifikációjánál a fordista gazdaságot leíró felosztásból indul ki: a primer szektort figyelmen kívül hagyva (vagyis valójában ezt egy különálló osztálynak tekintve, így az alapstruktúrát meg nem változtatva), a többit osztja fel fordí tömegtermelésre és tömeges fogyasztásra (bennre a fordista tevékenységekhez kapcsolódó szolgáltatásokkal), valamint posztindusztriális szolgáltatásokra (üzleti szolgáltatások és közszolgáltatásokat egyaránt beleértve) (Esping-Andersen 1993, 23–26). A szerző így láthatóan azzal az ellentmondással küzd, hogy amennyiben gyökeresen új világról írunk, az a statisztikák változatlanságával nehezen összeegyeztethető, a statisztikákról való lemondással viszont részben az empirikus vizsgálatok lehetőségétől esünk el.

Az új gazdaság fogalma az üzleti életben az 1990-es évek közepétől kezdett szélesebb körben elterjedni, emellett a kutatói gyakorlatban is megjelent (Daniels 2003, 2). A jelenleg új gazdaságnak tartott, a teljes nemzetgazdaságot átformáló fordulatot az infokommunikációs technológiák (IKT) elterjedése látszik indokolni,³⁵ ám ahogy Daniels hangsúlyozza, az 1540-es években a könyvnyomtatás megjelenésekor is új gazdaságról beszéltek, hasonlóan a telefon és az 1890-es, a rádió és az 1920-as, vagy a számítógépek és az 1970-es évek viszonyában; így nem mondhatjuk, hogy korábban soha nem létezett „új gazdaság” (Daniels 2003, 7). A gazdaság egészének új korszakba lépéséről cikkező felfogás mellett (Hutton 2009) a terminológia kizárólag az IKT-intenzív ágazatok megnevezésére, vagy a termelői szolgáltatások szinonimájaként is használható (Beyers 2002, 2, 6).

A kulturális gazdaság, a kreatív gazdaság és osztály kategóriái az elmúlt tizenöt-húsz évben a társadalom-földrajzi (azon belül pedig a gazdaságföldrajzi) vizsgálatok kedvelt kategóriáivá váltak a nemzetközi és a hazai szakirodalomban egyaránt.

A kreatív gazdaság a gazdaságföldrajzi (pl. Rantisi, Leslie és Christopherson 2006; Kovács, Egedy és Szabó 2011) és a városkutatási (pl. Egedy, Balogi, Földi és Kovács 2008; Hutton 2009) tanulmányok sorában jelenik meg önálló, a szerzők által újdonságként látott vagy láttatni akart kategóriaként; Pratt (2009, 495) szerint a kulturális és kreatív ágazatok a gazdasági válságot követően egyenesen a korábbi FIRE-ágazatok helyébe léphetnek a kutatói diskurzusokban. A hazai szakirodalomban viszont hiányzik a kritikai feldolgozása azon osztályozásoknak, amelyek a kreatív társadalom/osztály (Florida 2004), a kreatív gazdaság vagy a kulturális gazdaság (Zukin 1995) fogalmával látszólag felforgatták a korábbi foglalkozási, gazdasági és termékosztályozásokat.

A vizsgálatok számos kérdést és problémát vetnek fel. A hazai szakirodalomban általános, hogy a kreatív szektor elhatárolásának elméleti megfontolásaira (használjanak bármilyen mutatót) nem térnek ki a szerzők. Kovács Zoltán, Egedy Tamás és Szabó Balázs tanulmánya (2011, 48–50) például a módszertani kérdések kapcsán különböző mérőszámokat és definíciós lehetőségeket sorol fel, mindegyiknek bemutatja előnyeit és hátrányait, ugyanakkor nem szól arról, hogy miért és hogyan lehet elméleti alapon indokolni az egyes megoldásokat (pl. hogy milyen pszichológiai és társadalmi mechanizmusok alapján beszélhetünk a kreatív egyének és a kreatív ágazatok

35 Emiatt az új gazdaság és az információs gazdaság fogalma sok ponton kapcsolódik egymáshoz (részletesebben lásd Jakobi 2007, 16–21).

„megszületéséről”). Azaz a módszertant a szerzők következetesen elválasztják az episztemológiai kérdésektől, amely kutatói gyakorlatot meglehetősen kérdésesnek tartok. Ebben persze a hazai szerzők nem különböznek számos külfölditől: Ash Amin és Nigel Thrift (2007, 144) a kulturális gazdaság kapcsán fogalmazza meg, hogy mind az intézményi közgazdaságtan, mind a gazdaságszociológia a „kulturát” egy újabb dimenzióként adta hozzá elméleteihez, és nem gondolkozott el azon, hogy nem a gazdaságelméletek átértelmezésére lett-e volna inkább szükség. További probléma, hogy a kreatív ágazatokat a vizsgálatok hajlamosak függetlenül kezelni a gazdaság többi részétől, ami ugyanaz a hibás gondolkodás, mint amely a szolgáltatásokat próbálja meg függetleníteni és szembeállítani az iparral (Pratt 2008, 111). Emellett kevesen hívják fel a figyelmet arra, hogy mind a kreatív, mind a kulturális gazdaság egyben politikai kategória (Pratt 2008, 113; Prince 2010), amelyekre gazdaságpolitikai döntések, ágazati és területi fejlesztési tervek alapozódnak, sokszor anélkül, hogy relevanciájukról az adott helyi gazdaságokban elgondolkoznának a terveket készítőik.

A szektorális felosztásokról írtakat összegezve azt a nézőpontomat szeretném még egyszer kiemelni, hogy Fourastié ábrája „nem ártatlan”: kategóriái nem objektívek, nem véletlenszerűen kiválasztottak, és nem következmény nélküli a használatuk. Bár az ágazati felosztásokról ebben a dolgozatban csak röviden írtam, de talán elindultam azon az úton, amely a geográfus közösségben az általa használt kategóriák, osztályozások érdemi, az episztemológiáig visszavezetett értelmezéséhez vezet.

Az idő feldarabolása a foglalkozási átrétegződési hipotézisben

Fourastié a társadalom (a foglalkoztatottak) ágazatokra való bontását követően tudta felrajzolni a szerkezetváltás folyamatát leíró, korábban már bemutatott ábráit (4. és 5. ábra). Ennek lényegi mozzanata, hogy az átalakulásokat korszakolja, ezzel fejlődési szakaszokat, egyfajta modernizációs diskurzust alakít ki. Bár Fourastié kutatói gyakorlatában a korszakokat elhatároló függőleges vonalak behúzása egy egyszerű, látszólag problémamentes lépés, véleményem szerint ez is számos problémától sújtott. Ezeket az időfelfogáshoz kapcsolódó gondolatokat részletezem a továbbiakban.

Mi az a priori?

A korábbi részekben már említettekét továbbgondolva feltehető az a kérdés, hogy Fourastié ábráit hogyan lehet értelmezni a hipotetiko-deduktív sémában: mit tekinthetünk a priorinak, ehhez képest pedig mit állít az elképzelés. Két alapvető nézet különíthető el egymástól: az egyik szerint az ábrák bizonyos elemei a priori adottak; a másik szerint pedig a teljes ábra kezelendő a prioriként.

Az első feltételezés magukból az ábrákból indul ki, amelyek két-két változót tüntetnek fel az x- és az y-tengelyen. A matematikai logika alapján az x-tengelyen ábrázolt változó(k)tól függ az y-tengelyen ábrázolt független változó; maguknak a változóknak a meghatározása azonban megelőzi az ábra felrajzolását.

A fourastiéi gondolatban az általánosított, de az Egyesült Államokra vonatkozó tényadatból rajzolt grafikon (4. ábra) ebből a szempontból az egyértelműbb. Az x-tengelyen az időt ábrázolja, a

függő változó a szektorok részaránya a foglalkoztatottakból, az ábra megalkotását pedig megelőzi a szektorok egymástól való elkülönítése (azaz a szektorok és az idő a priori létezők). Fourastié szövege a függő és a független változó közötti kapcsolatot a technológiai haladás fogalmával teremti meg (Fourastié 1954a, 127–129), amelyet a termelékenységgel és az egy főre jutó fogyasztással mér (Fourastié 1954b, 25–27). Így a szektorális részarányok kétszeresen okozatok, az idő és a technológiai haladás függvényei, amit a szerző a következőképp fogalmaz meg: „szükségesnek látszik (...) az átmeneti szakasz, amely két egyensúlyi állapotot választ el egymástól: a hagyományos, a technológiai haladás előtt létező egyensúlyt és a jövőbeli egyensúlyt, amelyet akkor érünk el, amikor a jelenlegi technológiai haladás a foglalkoztatottak nagy tömegét a primerből a tercier szektorba fogja átvezetni” (Fourastié 1954a, 129).

A görbék meghatározása után Fourastié a szaggatott vonallal jelölt korszakolást végzi el, azaz (a független és a függő változó együttmozgása alapján) elkülöníti a kezdeti állapotot, az átmeneti szakaszt, valamint a végső állapotot. Némileg problémát jelent, hogy az átmeneti szakasz vége nem kapcsolódik egyik görbe kitüntetett pontjához sem (sem maximum, sem minimum, sem inflexiós pont), hanem egy efemer állapot, az akkori jelen jelöli ki. Vagyis az ábra ebből a szempontból induktív logikával készült, a jelenből nézett, az idő magyarázó erejére épülő séma. Hasonlóan olvashatók induktív elemek az ábrához tartozó szövegrészben: bár az érvelés (Fourastié 1954b, 31–33) deduktív (általános közgazdasági törvényszerűségek bemutatásával kezdődik és csak utána foglalkozik példákkal), a magyarázat utolsó bekezdése mégis az induktív jelleget erősíti meg: „a [4. ábra] a függőleges vonalig tapasztalaton alapszik, amely az Egyesült Államok jelenlegi helyzetére vonatkozik” (Fourastié 1954b, 33).

Fourastié könyvének korábban már szintén bemutatott ábráin (5. ábra) a függő és független változók kapcsolata az előbbieknél bonyolultabb. Nincs különbség abban, hogy a foglalkoztatottak ágazati felosztása mindenképpen megelőzi az ábrák felrajzolását, a független változó kijelölése viszont ellentmondásos. A közös független változó mindkét részára esetében a civilizációs (fejlődési) szint; ami a jobb oldali ábra esetében kiegészül az évszámokkal jelölt időtengellyel. A független változó megnevezéseinek problematikáját jól mutatja, hogy azok nem érvényesek a függő változó elemzése nélkül: nem beszélhetünk agrár (primer) vagy tercier civilizációról, illetve az átmeneti szakasz részéről (kezdeti, kiteljesedési és végső szakasz) addig, amíg nem rajzoltuk fel magukat a görbéket. Így a független változó mégsem minősül függetlennek. A jobb oldali ábrarészen tovább bonyolítja az értelmezést, hogy a szakaszok egymástól való elválasztása ugyan a kanti értelemben a priori időhöz kötődik, mivel „mi(sz)tikus” módon kerek évszámok (1800 és 2000) jelölik ki azokat (még ha hozzávetőlegesen is: Fourastié 1954a, 127),³⁶ megnevezésükben viszont az ágazati görbék lefutására vonatkoznak. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az idő osztályozása – az osztályozás már hivatkozott logikai kritériumainak ellentmondva – egyszerre két ismérv alapján történik: egyrészt az idő múlását egyfajta módon absztraháló évszámok, másrészt a szektorok részarányának a múltó idő mérési módjától és mértékegységétől „független” lefutása segítségével.

36 Az idő magyarázó erőként való kezelése ellentmondásban van azzal az inkább közgazdasági magyarázatokra alapozott megközelítéssel, amelyet Fourastié egyébként könyvében vall.

Fourastié időről szóló nézetei sok szempontból rokoníthatók az 1990-es években felfutó evolúciós gazdaságföldrajz érdeklődésével, elsősorban az endogén-exogén tényezők, az útfüggőség, az egyensúly fogalmán keresztül; így a párhuzamosítást az átrétegződési elképzelés kritikai értelmezése szempontjából tanulságosnak tartom. Az evolúciós gazdaságföldrajz széleskörű irodalmából Ron Martin (2010) elméleti jellegű tanulmányából emelem ki a szerkezetváltás időbeliségének értelmezéséhez kapcsolódó kérdésköröket.

Az evolúciós gazdaságföldrajz klasszikus elmélete szerint az egyes térségek véletlenszerűen kerülnek egy-egy általuk követett, egyensúlyi állapot felé tartó útra, amelybe a gazdaság endogén működése következtében „beragadnak” (lock-in), és csupán egy külső sokkhatás (mint például egy gazdasági válság) révén térhetnek le róla (Martin 2010, 4–6). Fourastié ezzel szemben a változásokat nem külső, hanem endogén tényezőkre vezeti vissza, a technológiai haladás társadalmi (ám nem területi) munkamegosztást eredményez. Egyúttal az elképzelésben jelen van az útfüggőség mozzanata, hiszen a technológiai haladás egy adott pályára állítja rá egy ország gazdaságát és foglalkozási szerkezetének megváltozását. (Fourastié 1954a, 133–137) Ezek alapján mind a klasszikus evolúciós gazdaságföldrajz, mind Fourastié elképzelése az egyensúly fogalmából levezetett teleologikus történelemszemléletet vall.

Martin tanulmánya arra is kitér, hogy az (egyébként Fourastiénál is kulcsfogalomként szereplő) egyensúlyt miként lehet értelmezni a közgazdaságtanban és a gazdaságföldrajzban. Egyesek a fogalmat mint heurisztikus eszközt, absztrakciót használják: az egyensúly fogalmára van szükség, hogy egyenleteket lehessen felírni és modelleket alkotni (Martin 2010, 11); azaz az egyensúly a hipotetiko-deduktív gondolkodásban az a priori modell része. Bár Fourastié gondolatmenetében ez az álláspont is benne van, véleményem szerint az egyensúly elhagyható ontológia, nélküle is leírható lenne a változás, bár az egyensúly kétségtelenül „szebbé” teszi a fourastiéi modellt. Ettől a fogalomhasználatától eltér az a nézet, amely a lock-in hatásokat és az útfüggőséget nem az egyensúlyi állapottal összefüggésben használja; ekkor a lock-in pusztán a specializációs folyamat kialakulását leíró metafora (Martin 2010, 11). Fourastié nézete ettől eltér, nála a területi munkamegosztás (és a terek specializálódása) nem jelenik meg.

Az előbbieken rámutattam, hogy a szerkezetváltás egésze (Fourastié teljes modellje) teleologikus történelemszemléletű. Más szerzők egyes ágazatokat kiemelve is hasonló megállapításokat tesznek. Pratt (2008, 110) például a kreatív ágazatok kapcsán hangsúlyozza, hogy mind a kutatók, mind a várospolitikusok egy olyan neoliberalis teleologizmust vallanak, amely a kreatív ágazatok és a kreatív osztály városokba vonzásának szükségességét hangsúlyozza.

A foglalkozási átrétegződés mint modernizációs diskurzus

A foglalkozási átrétegződés fourastiéi modellje egy olyan nyugati modernizációs diskurzusnak tekinthető, amelynek időfelfogása az átmeneti szakasz egyensúlyt kibillentő, de egyúttal új egyensúlyt létrehozó elképzelésén alapul. A korábbi, a primer, szekunder és terciér szektorok egymástól való elkülönítési módjait bemutató táblázat (2. táblázat) egyes oszlopai eltérő módon kapcsolódnak ehhez a modernizációs diskurzushoz.

Wolfe lehatárolása áll kapcsolatban legkevésbé a modernizáció folyamatával: a különböző termelési tényezők dominanciájának ágazatokhoz kötése különbségeket határoz meg a szektorok között, de nem hozza azt összefüggésbe a fejlődés fogalmával. Clark tipológiája bár nem kapcsolódik közvetlenül a gazdasági fejlődéshez, de Illeris (1996, 36) rámutat arra, hogy Clark az átrétegződési hipotézist a három szektorban a munkatermelékenység fejlődésével párhuzamosítja. A fejlődés nála okozatként jelenik meg: az ágazatok közötti átrétegződés révén a termelékenység nő, így az valójában a gazdasági haladás előfeltétele. Fisher a harmincas évek gazdasági jelenségeiből indult ki: azt tapasztalta, hogy a szolgáltatások fogyasztása magas jövedelemrugalmasságot mutat (azaz minél gazdagabb valaki, annál magasabb a szolgáltatások aránya a fogyasztásából) – ez az egyébként már a 19. század közepén megfogalmazott jelenség Engel törvényeként került be a közgazdasági diskurzusba. Illeris (1996, 36) szerint Fisher gondolatai támadhatók az oksági viszonyok (Miért is történik az átalakulás?) bemutatásának hiánya miatt, viszont a folyamatok leírása viszonylag részletes. Fourastié szektorális felosztása, így átrétegződési ábrája is modernizációs diskurzuson alapul: az átalakulás mozgatórugója a technológiai haladás.

Fisher és Fourastié elképzelésében közös mozzanat a törvényszerűségek időtlenként való kezelése, azaz náluk a leírt folyamatok és gazdasági jelenségek közötti kapcsolatok mindenkor érvényes általános igazságok. Az előbb már bemutatott „új típusú” osztályozások sokszor éppen az időtlenséget kérdőjelezik meg, például a posztindusztriális társadalom vagy a kreatív osztály felemelkedése kapcsán. Ezen vélemények szerint a gazdaság működése alapvetően változott meg az elmúlt évtizedekben, ami szükségképpen a „korábbi” gazdasági törvények alapján leírt tendenciák és mechanizmusok felülvizsgálatát, illetve elvetését jelenti.

A hazai földrajzos szerzők az előbbi közgazdasági levezetésekkel szemben kész tényként kezelik a fejlettség és a szektorok közötti átrétegződés együttmozgását. Az egyik legbizarrabb ezek közül Tóth József érvelése, aki általános társadalom-földrajzi tankönyvének bevezető fejezetében egy oda nem illő, parciális, a termelőerők fejlődéséről szóló eszmefuttatást helyez el *Szemléleti kérdések* cím alatt (Tóth 2002, 19–21). Ebben a termelőerőket (amelyet ő a közgazdasági fogalmakat figyelmen kívül hagyva az egyes gazdasági ágazatok szinonimájaként használ) ábrázolja, az időt és a fejlettséget kétoldalt függő változókként feltüntetve. Ezzel, és az ábrához kapcsolódó szöveggel, amely szerint az ágazati súlyok megváltozásai mintegy kivételes események – „technikai-technológiai átrendeződés következményei, vagy központi beavatkozások eredményei” (Tóth 2002, 20) – egyfajta statikus modernizációs diskurzust teremt meg, ahol az idő és a fejlettség determinisztikus módon együtt mozog, de egyébként a dolgok nem igazán változnak.³⁷ Cséfalvay Zoltán könyve is több helyen megteszi a két fogalom közötti kapcsolatteremtést, viszont bizonytalan ok-okozati viszonyokkal: „A fejlett országok az 1970-es, 1980-as évek elején léptek át egy fontos határvonalat, amikor is a szolgáltatászektorban foglalkoztatottak aránya már meghaladta az 50%-ot. (...) A szolgáltató ágazatok térhódítása egyben szoros kapcsolatban áll az országok gazdasági fejlettségével. Jellemző, hogy

37 Ráadásul függő változója – az ágazatok – nem is tengely (mert nominális mérési szintű), illetve az ábra kizárólag azt szemlélteti, hogy az ágazatok az egyes időpillanatokban vagy fejlettségi szintek mellett léteznek; nem mond semmit az ágazatok részarányainak változásáról.

az Európai Közösség fejletlenebb déli szárnyában (...) a tercier szektorban foglalkoztatottak aránya még nem vagy alig billent át az 50%-os küszöbértéken.” (Cséfalvay 1994, 134). Az idézet első mondatában a fejlett országok (mint nem a szolgáltató szektor aránya alapján elkülönített csoport) közös, a fejlettséggel és az idővel magyarázott tulajdonsága, hogy a szolgáltatások részaránya magas, bár nem derül ki egyértelműen, hogy a határvonal szó a fejlettségre vagy a szolgáltatások részarányára vonatkozik-e. A második mondatban az ok-okozati viszonyok nem egyértelműek, a harmadik mondat ismét a fejlettséggel magyarázza a szektorális súlyokat. Hasonló fogalmazási vagy logikai bizonytalanságról tanúskodik Lőcsei Hajnalka cikke, amely egy önmagával magyarázott állítással indít: „Mind országos, mind nemzetközi szinten igazolt, hogy az ipari forradalom óta a gazdasági fejlettség és a gazdaság makrostrukturális szerkezete (...) szoros kapcsolatban áll egymással.” (Lőcsei 2004, 43). Az „ipari forradalom óta” szókapcsolat a törvényszerűség induktív, egyébiránt az idővel magyarázott megközelítésére utal, ezt elfogadva viszont gondot jelent, hogy egyrészt a két jelenség közötti kapcsolat leírása (grafikonokkal és korrelációs együtthatókkal) nem igazolási folyamat (az idézett mondatból csak sejthető, milyen kapcsolatra és milyen indikátorok között gondol a szerző), másrészt bizonyításról csak a hipotetiko-deduktív séma esetén beszélhetnénk, induktív gondolatmenet esetében nem.

A fejlettség és az ipar közötti kapcsolatteremtés (a többi szektor vizsgálata nélkül) a hazai marxista-leninista földrajz társadalomelméletileg kiüresített 21. századi utánérzéseiben nyomozható elsősorban.³⁸ Ezek jellemzője, hogy az ipar részarányát tekintik olyan indikátornak, amely együtt mozog a fejlettséggel. Az elképzelés statikus vizsgálatokban való használhatóságát viszont nehézkessé teszi, hogy mivel az ipar aránya fordított-U alakot ír le Fourastié ábráján, a függő változó egyes értékei a maximumérték kivételével két különböző fejlettségi szinthez kapcsolódnak. Láthatóan ezzel a kettősséggel küzd Vidéki Imre az általa szerkesztett legújabb tankönyvben (olyannyira, hogy a következő idézet második és harmadik mondatáról már azt se tudni, hogy milyen országcsoportra és hogyan vonatkozik): „A fejlett államokban a két feltüntetett időpont [1990, 2003] között jelentősen csökkent az iparban foglalkoztatottak aránya, míg a gyorsan iparosodó fejlődő államokban éppen fordítva történt. Lényegében napjainkig számottevő növekedés tapasztalható. Ez azt is jelzi, hogy bizonyos fejlődési szakaszt egyetlen ország sem kerülhet meg.” (Vidéki 2008, 7) Abból a szempontból egységes Vidéki álláspontja, hogy a magyarázó változó számára egyértelműen a fejlettség (ez nyilvánvalóan együtt mozog az idővel a marxista történelemszemlélet alapján), amely hat az ipar részarányára. Másfelől viszont az ipar kiemelésekor érezhetjük az érvelés labilis voltát is, ugyanis pusztán a fejlettséggel való, másodlagos tényezőket figyelembe nem vevő magyarázat nem ad választ arra, hogy milyen mechanizmus következtében fordul át csökkenésbe a szektor részaránya egy bizonyos fejlettségi szintet elérve. A hagyomány másik képviselője, Abonyiné Palotás Jolán szintén megerősíti az ipar és a fejlettség együttmozgásáról szóló, a többi szektort kizáró diskurzust (bár ő az ok-okozati viszonyokat nem teljesen egyértelműen, de megfordítja): „Az ipar a technikai haladás

38 Némileg részletesebben a disszertáció lettrichi programot bemutató következő fejezetében foglalkozom a kiüresítés kérdésével.

legfőbb hordozója, korszerű nemzetgazdaságok vezető termelő ága. Az ipari forradalom óta általában makro szinten szoros pozitív korrelációs kapcsolat áll fenn az ipar súlya, szerepe, fejlettsége és a gazdaság egészének fejlettsége között.” (Abonyiné Palotás 2002, 127). Az elképzelés szűkebb Fourastié közgazdasági levezetéséhez képest, aki a technológiai haladást olyan szektorfüggetlen tényezőnek tartja, amely éppen az ágazatok közötti átrétegződést mozgatja.

Az eredeti fourastiéi forrás, valamint a már citált közgazdászok „holisztikus”, valamennyi ágazatra kiterjedő magyarázatai a későbbi empirikus vizsgálatokban leszűkültek, a kutatások (az előbbi, egyszektoros példák mellett) leginkább két szektor közötti átmeneteket, átalakulásokat vizsgáltak, eltértek az eredeti elképzeléstől. Ez a tény tehát újabb vonulatát mutatja be annak a jelenségnek, hogy a Fourastié-féle modell vagy hipotézis önálló életre kelt a tudományon belül.

A magyarországi klasszikus vizsgálatok az 1960-as évek közepétől a kor gyors ütemű és mindennapokban érzékelhető változásaiból adódóan a mezőgazdasági népesség csökkenésével és az ipari népesség ezzel párhuzamos növekedésével foglalkoztak (lásd pl. Lettrich 1965; Sárfalvi 1965; Enyedi 1983; Tóth 1977; Kulcsár és Szíjjártó 1980; Barta és Enyedi 1981).³⁹ A nemzetközi szakirodalomban az agrár-nemagrár dualizmushoz (pl. Caselli és Coleman 2001) hasonlóan feldolgozott a történeti földrajz kvantitatív gazdaságtörténeti hagyományában a protoindusztrializáció kérdésköre, amely a modellt az iparosodás előtti iparosodás gondolatával az első-második szakasz átmenetében egészíti ki (magyarul lásd Butlin 1999; Glennie 2006). A szekunder-tercier átmenetről folyó diskurzus körébe sorolható a közgazdászok azon, már említett vitája, amely a *The Economic Journal* lapjain folyt a terciér szektor fogalmáról (Bauer és Yamey 1951; Fisher 1952; Bauer és Yamey 1954; Fisher 1954), továbbá az indusztriális-posztindusztriális (fordi-posztfordi, posztmodern, globalizációs stb.) átmenet problematikája és az így átalakuló társadalmi-térbeli munkamegosztás (lásd pl. Esping-Andersen 1993; Massey 1995; Hutton 2004; Sassen 2007; Trejvis 2008).

Az egy átmenetre, vagyis két állapotra leszűkített vizsgálatokban az eredeti forrás érveléséből szükségszerűen elveszett a kibillenés és egyensúlyba jutás metaforája, valamint nem volt lehetséges, hogy Fourastié elképzelését a kutatók egészében véve, komplexen és kritikai módon szemléljék. Ebből a szempontból is eklatáns példa Cséfalvay Zoltán könyvének foglalkozási átrétegződésről szóló fejezete, ahol a szerző „többszörös átalakulásról” ír (Cséfalvay 1994, 135), a szöveg elkülöníti egymástól a mezőgazdaságból az iparba és az iparból a szolgáltatásokba való átmenetet, annak ellenére, hogy Fourastié szerint ugyanaz a közgazdasági logika mozgatja a folyamatokat. Azért is meglepő a Cséfalvay-féle szétदारabolás-diskurzus, mert a Fourastié-hipotézist alapvonásaiban az elmúlt évtizedek számadatai – legalábbis a változások lefutásában és nem feltétlenül az ok-okozati viszonyokban – nem cáfolták. Bár a rendszerváltások után a kelet-közép-európai országokban a modellnek ellentmondó trendek (pl. a mezőgazdaság súlyának növekedése az átmenet éveiben, illetve az újraiparosodás) is látszanak (Kiss 1998; Lőcsei 2004; Barta, Czirfusz és Kukely 2008), amelyek részben megkérdőjelezzik a modernizáció és a szerkezetváltás összefüggését, más oldalról viszont éppen ezek a jelenségek támasztják alá a „többszörös átalakulás” narratívájának használhatatlanságát.

39 A hazai szakirodalom ezen részével foglalkozom kitüntetően a IV. fejezetben.

Összegezve tehát a fourastiéi elképzelésnek és későbbi felhasználásainak időfelfogása sokszor logikai ellentmondásokkal terhelt, nem átgondolt, néhány forrás esetében kifejezetten zavaros. Így fordulhatott elő, hogy az eredeti szövegekben elméletileg levezetett, közgazdasági törvényszerűségekkel magyarázott elképzelésből a földrajzba átáramlott kilúgozott változat olyan fekete dobozként működik, amelybe a legtöbbször az időfelfogást tekintve sem próbálunk belenézni.

A tér feldarabolása a foglalkozási átrétegződési hipotézisben

Amellett, hogy a foglalkozási átrétegződési hipotézis feldarabolja a társadalmat és az időt, illetve a szektorális részarányokat és az időt a fejlettséggel összefüggésben tárgyalja, tereket hoz létre, tereket darabol fel. Ezzel az aspektussal Fourastié közgazdászként nem foglalkozott, viszont az elképzelés kritikájában számos geográfus szerző utal rá.

Az előbbieken már kifejtettem Fourastié gondolatainak alapvető, tereket érintő problémáját, ami a törvényszerűségek többszörös és kétirányú átskálázásában testesül meg. Mivel Fourastié ingadozik az induktív és deduktív álláspont között, ezért nem egyértelmű, hogy milyen módon lehet (egyáltalán lehet-e) általánosítani a gondolatot különböző földrajzi léptékeken.

Fourastié egy modernista nézőpontból szemléli a világot, amelyben a példák leginkább a nyugati világból származnak. Könyvének a foglalkozási szerkezet átalakulását bemutató fejezete (Fourastié 1954a, 119–122) egy keresztmetszeti állapotot bemutató táblázattal indít, amelyben kiválasztott országok foglalkozási szerkezete szerepel az 1930-as és 1940-es években. A példák vagy a nyugati világból (Ausztráliát beleértve), vagy az európai „félperifériáról” (Románia, Bulgária, Törökország), származnak, kivételként csak Argentína kerül elő. A részarányok különbségeit viszont Fourastié a keresztmetszeti vizsgálatnál nem magyarázza, a kérdéseket (és válaszokat) egy, a hosszú időtávú változásokat elemző fejezettől reméli, amely az Egyesült Államokra, Franciaországra és Németországra korlátozódik. Ebben a részben keverednek az országos tendenciákat bemutató idősorok és az általánosított megjegyzések, azzal a kérdéssel viszont a szerző nem foglalkozik, hogy a három, a „hagyományos civilizációból” már kilépett ország példája, az ott tapasztalt tendenciák hogyan általánosíthatók a teljes világra, azaz mi indokolhatja az érvelés felfelé való átskálázását (Fourastié 1954a, 122–126). Az ezt követő fejezetek – amelyek egyike az átmeneti szakasz fogalmát vezeti be és értelmezi, másika pedig az átrétegződési elképzelést ismerteti – szintén vegyítik egymással az általános megállapításokat és az egyes országok (főleg az Egyesült Államok, egy esetben pedig Oroszország) példáját (Fourastié 1954a, 127–137). Csupán a legutolsó bekezdés foglalkozik valamelyest a modell térbeli kiterjesztésének problematikájával: „Az egyes országok ugyanakkor ezen jövőbeli civilizációhoz vezető fejlődési pályát nem egyszerre futják be. Csak az Amerikai Egyesült Államok és a fehér népességű brit domíniumok számára kezdődött meg a kiteljesedési szakasz. A régi, a háborúk által romokba döntött európai országok még a kiindulási időszakban állnak. Számos ország, mint India vagy Kína, még a hagyományos civilizáció állapotában vannak.” (Fourastié 1954a, 137) Ez a gondolkodásmód a tereket, a területi egyenlőtlenségeket idővé formálja át, a területi egyenlőtlenségekre pusztán mint az időbeli egymásutánosság problematikájára

tekint. Emellett azt a gyarmati diskurzust erősíti meg, amely felsőbbrendűnek, előbbre járónak fogja fel a nyugati világot.

Előbbi gondolatokkal természetesen részben kiragadtam Fourastié elképzelését abból a második világháború utáni gazdasági kontextusból, amelynek az része. A háború utáni újjáépítés megszervezésében és ideológiai alapjainak megteremtésében az effajta modernizációs diskurzusnak elsődleges szerepe volt (vö. Johnston és Sidaway 2004, 24–27). A mai társadalomföldrajznak azonban szintén feladata a korábbi diskurzusok mai ismeretelméletekkel és módszerekkel történő vizsgálata, így az eredeti forrás értelmezését szükségesnek tartom.

A Fourastié-féle gondolat a hazai társadalomföldrajzban egyértelműen összefonódik a modernizációs elképzeléssel. Az eredeti forrástól eltérően (amelyben keverednek az induktív és deduktív elemek) a hazai írások általános, mindenütt érvényes törvényszerűségként tekintenek a koncepcióra.

A logikai bizonytalanságokat a hazai klasszikusok közül jól mutatja Sárfalvi Béla könyvfejezete a népesség foglalkozási szerkezetéről (Sárfalvi 1971, 112–120). Sárfalvi a szocialista földrajz narratívájának megfelelően az átrétegződést a termelőerők színvonalának alakulásával, a természeti viszonyok és társadalmi munkamegosztás fejlődésével magyarázza, majd hat országcsoportot különít el. A hat csoport szektorális arányok alapján való kialakítása viszont ellentmond az eredeti tételnek, hiszen a csoportosításnak nem az egyes ágazatok részarányai alapján kellene megtörténnie (mert az nem az átrétegződést nem méri). Az ismérv alól csak Sárfalvi 5. és 6. csoportja kivétel: előbbibe azok a szocialista országok tartoznak, ahol a szocialista iparosítás miatt indult be az átrétegződés, utóbbit pedig a gyarmati sorból szabadult ázsiai és afrikai országok alkotják; így mindkét esetben a társadalom fejlettsége és társadalmi berendezkedése adja az elkülönítés alapját. Az ellentmondásosságot tovább fokozza, hogy például a 4. csoport tagjai (többek között Finnország, Lengyelország, Portugália, Dél-afrikai Köztársaság, Kuba, Venezuela) Sárfalvi szerint csak a legalapvetőbb foglalkozásszerkezeti vonások terén árulnak el hasonlóságot (pedig az alapfeltevés értelmében a foglalkozási szerkezetet a tágabb kontextus, a társadalmi rend befolyásolja). Emiatt is jelentheti ki végül a szerző, hogy az egyik csoportban – ahol Csehszlovákiát, a Szovjetuniót és Magyarországot állítja szembe Argentínával, Chilével és Japánnal – „magától értetődő, hogy a megegyező foglalkozási struktúra más-más fejlődés eredményeképpen jött létre” (Sárfalvi 1971, 120). Sárfalvi szövege így összességében jól mutatja az ok-okozati kapcsolatok, az osztályozások, a regionalizálás, valamint a modernizációs diskurzus problematikus kapcsolatait.

Cséfalvy Zoltán újítónak szánt tankönyve⁴⁰ hasonló felfogásban fogant: az országok gazdasági szerkezeteinek különbségeit elsődlegesen mint időbeli kérdést (és megkésettséget) fogja fel, ahol a „különböző fejlettségű országokat eltérő időszakokban érte el a foglalkoztatottsági szerkezet változása” (Cséfalvy 1994, 136). Ehhez képest másodlagosnak tartja az egyes szakaszok „erősségének” országok közötti különbségeit, amellyel az egyes ágazati görbék maximumértékeinek különbözőségére utal (Cséfalvy 1994, 136).

40 A könyv címe *A modern társadalom kézikönyve*. Bár a szerző véleményem szerint a modern szót naprakész értelemben kívánta használni, könyve modernista, ismeretelméletében pozitivista, így egyáltalán nem mondható a nyugati kortárs (1990-es évekbeli) mainstreambe tartozónak.

A megközelítések következképp jórészt kiírják a földrajzot és a tér szerepét a foglalkozási átrétegződés jelenségéből, ami egyúttal a területi munkamegosztás fogalmának elvetésével járna. Ugyanakkor az empirikus eredmények sokszor nehezen illeszthetők ebbe a világképbe; Fourastié például olyan, modellje alól bizonyos szempontból kivételként nevezi meg Nagy-Britanniát, amely még a saját népességét sem képes élelemmel ellátni; a külkereskedelem (és az ezzel összefüggő területi munkamegosztás) létét így elhanyagolható jelentőségüként fogja fel a foglalkozási átrétegződés mechanizmusához képest (Fourastié 1954a, 120–121). Emellett sem a közgazdász, sem a földrajzos források nem veszik figyelembe az országok méretét, holott az a gondolatmenet érvényességére is hatással bír: a területi munkamegosztás, a gazdaság területi, valamint léptékeken átívelő szerveződése miatt az Egyesült Államoknál teljesen mást jelent az országos foglalkozási szerkezet, mint például Magyarországnál.⁴¹

A Fourastié-modell földrajzos kritikája az elképzelés valamennyi országra való érvényességét és kiterjeszhetőségét kérdőjelezi meg. Heineberg (2004, 100) szerint például a modell a fejlett országokra igaz, az újonnan iparosodó országokra korlátozottan alkalmazható, a fejlődő országokra pedig egyáltalán nem. Szerinte ennek oka, hogy (különösen a fejlődő országokban) a terciér szektor részaránya az informális szektor (Heineberg értelmezésében a rosszul fizetett, a gazdaság egészébe nem integrált szolgáltatások) miatt magas, illetve az alacsonyan fejlett és nagy népességű államokban a primer szektor magas foglalkoztatottsági részaránya eredményez a másik két ágazatban alulfoglalkoztatást (Heineberg 2004, 100–101). A szerző érvelésével annyiban mindenképp egyetértek, hogy a modell nem feltétlenül alkalmazható valamennyi ország átalakulási folyamatainak megértésére, viszont az indoklás számos problémát vet fel. Egyrészt a primer szektor magas aránya (mint állapot) közvetlenül még nem cáfolja az átrétegződés modell szerinti lefutásának lehetőségét, másrészt pedig az informális gazdaság sem érinti feltétlenül az átstrukturálódást irányító mechanizmusokat (pl. Fourastiénál a technológiai haladás ideáját), következésképp logikailag nem (vagy nem egyértelműen) kérdőjelezi meg az eredeti elképzelést. Továbbá Heineberg narratívája egyfajta modernizációs diskurzust erősít meg: elkülöníti a fejlett országokat a fejlődőktől (a teret így valamennyire megint csak időbeli kérdésként kezeli), alternatív utak létét hangsúlyozza (amennyiben a fejlődő országok nem illeszkednek abba a sémába, hogy belőlük is fejlett országok lesznek), az alapkategóriákat (primer-szekunder-terciér szektor) viszont nem teszi vizsgálat tárgyává. Végeredményben így a szövegrészlet saját leíró kategóriáival kerül ellentmondásba.

A szerkezetváltás egészét figyelembe vevő értelmezések mellett csupán az egyes ágazatok alapján regionalizáló álláspontok is megtalálhatók a földrajzos szakirodalomban. Vidéki Imre tanulmánya az ipar fejlettsége⁴² alapján különíti el országcsoportokat (Vidéki 2008, 13). Osztályozása azonban nem felel meg az osztályozások azon alapelveinek, hogy egyetlen kritérium alapján történjen, hiszen keveri egymással a statikus (iparilag legfejlettebb, fejlett) és a dinamikus (gyorsan iparosodó,

41 Az országok mérete és a területi munkamegosztás közötti kapcsolatra Barta Györgyi hívta fel a figyelmet.

42 Az nem derül ki, hogy Vidéki mit ért ipari fejlettség alatt; a hivatkozott részben előkerülő fogalmakból a termelés mennyisége, a specializáltság, az egységnyi munkaerőköltségre jutó termelés mind azonosíthatók lehetnek a fejlettséggel.

újonnan iparosodó, iparilag lassan fejlődő) szempontokat. A kelet-közép-európai országokra vonatkozóan pedig a besorolást a gazdasági fejlettség (azaz nem az ipari fejlettség) alapján végzi el.

A nemagrár népesség térfelosztásra alkalmas voltára példa Hoeschele (2002) tanulmánya, aki a hagyományos megnevezésekkel (fejlett világ, harmadik világ stb.) szakítva a nemzetközi munkamegosztás alapján csoportosítja az egyes országokat (impliciten olyan térfetiszmus alapján, amely Vidéki Kelet-Közép-Európájához hasonlóan a földrajzi elhelyezkedésre redukálja az országok összetett jellemzőit), ennek egyik indikátoraként a nemmezőgazdasági népességet megnevezve. A szerző azonban maga is a korábbi gyakorlatot erősíti meg azáltal, hogy a több mutató alapján kialakított osztályait (pl. Hoeschele 2002, 229) egy kivétellel a földrajzi elhelyezkedés leírásával nevezi meg, ami természetesen szintén térfetiszta megoldás.⁴³ Ez a megállapítás igaz Richard Florida kreatív osztályról szóló írásaira is, amelyek – mint Pratt (2008, 108) bemutatja – környezeti determinista érvelést használnak.

Illeris könyvének 12. fejezete (Illeris 1996, 157–168) szintén földrajzos érzékenységgel próbál a témához nyúlni, a szolgáltató szektor vizsgálata során kérdésként teszi fel a fourastiéi alap-elképzelés általánosíthatóságát. Heinebergnél hangsúlyosabban jelenti ki, hogy a szolgáltatások részarányának növekedése a nyugati világban érvényes folyamat (azaz nem állítja a többi országra való kiterjesztheséget), a szektor aránykülönbségeit pedig megpróbálja különböző tényezőkkel (pl. szolgáltatás-külkereskedelem, háztartásokban végzett – így a statisztikákban nem megjelenő – szolgáltatások) magyarázni. A fourastiéi elképzelésből levezetett térfelosztásra Illerisnél szintén találunk példát, önálló alfejezetben (Illeris 1996, 162–167) foglalkozik a kelet-közép-európai országok folyamataival. Ebben a részben Illeris egy modernizációs diskurzus alapján érvel, az országcsoportban a szolgáltatások 1989 előtti állapotát negatív jelzőkkel mutatja be: elavult volt a technológia, a fizikai infrastruktúra leromlott; az embereknek messzire kellett utazniuk és sokat kellett sorban állniuk, hogy bizonyos szolgáltatásokat igénybe vegyenek, a korrupció és a feketegazdaság kiterjedten működött. A rendszerváltás után a piacgazdaság kiépítésével Illeris a szolgáltatások (bizonyos alágazatokban ugrásszerű) bővülését írja le. A fejezet konklúziója ingadozik a fourastiéi modell általánosíthatósága kapcsán: bár a nyugati világban mindenütt a szolgáltató szektor bővüléséről ír, szerinte a szolgáltató társadalomba vezető utak különbözőek az egyes országokban (vagyis a görbék lefutása más és más). A kelet-közép-európai országokban a tercier szektor alulfejlettsége ugyan jellemző volt a szocialista időszakban, az 1990-es évek közepén viszont a hasonló gazdasági fejlettségű nyugati országokhoz hasonlóvá vált a szolgáltató szektorok részaránya. Illeris ezen érvelése tehát szintén időbeli kérdésként tekint a területi különbségekre, ráadásul a felzárkózási folyamat bemutatásával éppen az önálló kelet-közép-európai út érvényességét kérdőjelezi meg (hiszen az alapvető tendenciákban ma már nincs különbség kelet és nyugat között).

Fourastié eredeti gondolatmenete, valamint az eddig bemutatott értelmezések a tereket illetően az országos adatok globális és makroregionális szintre való átskálázhatóságára vonatkoznak.

43 Ebbe a kérdésbe a területi szempontú kutatások szükségképpen belefutnak. A faktoranalízis módszere kapcsán a problémát egy másik tanulmányomban próbáltam kibontani (Czirfusz 2010a, 43–46).

A földrajzos tanulmányokban viszont az átskálázás sokszor a másik irányban is megvalósul, azaz a fourastiéi elképzelést lefelé skálázzák át, problémamentesen átvihetőnek tartják alacsonyabb területi szintekre.

Ez a gondolatmenet a hazai klasszikus földrajzi vizsgálatokban is nyomon követhető. Az átrétegződés témájának és összefüggéseinek ilyen irányú továbbgondolása küzd a tér és idő egymásba átalakítható voltával, amely részletesen például Lettrich Edit művében (Lettrich 1965) kerül elő. Lettrich alapkoncepcióját úgy foglalja össze, hogy az urbanizálódás számos következménye közül az egyik (és az általa vizsgált 1949 és 1960 közötti időszakban a legmarkánsabb) a foglalkozási szerkezet átalakulása. A koncepció előfeltétele, hogy (hasonlóan más, korábban már általam bemutatott vizsgálatokhoz) léteznek, elkülöníthetők egymástól urbánus és rurális jellegű (agrár és nemagrár) foglalkozások (Lettrich 1965, 7). A foglalkozások ilyen módon való elhatárolása kulcsfontosságú, hiszen Lettrich az urbanizációs ciklust a foglalkozási átrétegződés irányával-mértékével, a három fő szektor foglalkozási szerkezeti arányaival hozza közvetlen összefüggésbe, ez alapján rajzolja meg az urbanizálódás „fejlődésskáláját”. A fejlődésskála szóhasználatával viszont Lettrich kiiktatja a földrajzi tartalmat az értelmezésből; figyelmen kívül hagyja, hogy az egyes települések-térségek közötti urbanizálódási különbségek (gondolatmenetének egyik kifutása az agrár, kétlaki és urbánus települések elkülönítése a foglalkozási szerkezet küszöbértékei alapján) a területi munkamegosztásban is gyökereznek, így nincs közvetlen kapcsolatuk a fejlettséggel és az idővel. (Lettrich 1965)

Hasonlóan skálázza át megállapításait Lócsei Hajnalka (2004) tanulmánya. Bár a fourastiéi állítás szerint „[m]ind országos, mind nemzetközi szinten igazolt” (Lócsei 2004, 43), hosszadalmas leírásából mégis teljesen hiányzik ennek az igazolásnak a bemutatása (amely Fourastiénál a technológiai haladás által mozgatott, közgazdaságtanilag levezetett séma). A foglalkozási átrétegződési modellt Lócsei a magyarországi megyei szintre skálázza át, ahol a modellnek nem megfelelő megyékre mint egyszerű kivételekre tekint, amelyek esetleges nagy számán nem kell különösebben meglepődnünk (Lócsei 2004, 44). A Lócsei-féle bemutatás paradoxona a terek és léptékek kapcsán az, hogy szükségszerűen önmagát cáfolja. Ha elfogadjuk Fourastié közgazdaságtani levezetését, akkor a technológiai haladás léptéktől függetlenül irányítja a szerkezetváltási folyamatokat. Ez esetben viszont nem lehet igaz, hogy „[a]z alacsonyabb térségi szintek felé haladva az összefüggés erőssége csökken” (Lócsei 2004, 44), hiszen „a helyi tényezők, az ágazatok hatékonyságának területi különbségei” (amelyet Lócsei Nemes Nagytól idéz) éppen a technológiai haladás eltéréseire utalnak, így magát az eredeti állítást cáfolják meg. Lócsei (és Nemes Nagy) így maguk is egyszerű időbeli kérdéssé alakítják át a területi különbségeket. Lócsei (2004, 45) például Budapest „évtizednyi előnyéről” ír a foglalkozási átrétegződés esetében (emiat is hagyja ki vizsgálatából a fővárost), és nem veszi figyelembe azt a lehetőséget, hogy a megyék esetében akár a tanulmánya előző oldalán írt módon a helyi tényezők magyarázhatják az eltéréseket. Cikke további részében a regionalizálás a modernizációs diskurzus megerősítését is szolgálja: az összefoglalásban a foglalkozási átrétegződés új szakaszáról ír (mert minden megyében a szolgáltató szektor részaránya a legmagasabb), annak ellenére, hogy a domináns foglalkozási ágakat 1980-ban, 1990-ben és 2001-ben bemutató térképe és leírása az országos átlagstruktúrától való

távolodást állapítja meg (Lőcsei 2004, 52–53, 57). Lőcsei tanulmánya tehát sok helyütt logikai következetlenségeket tartalmazó írás, amely egyúttal jól mutatja a fourastiéi elképzelés földrajzi felhasználásának buktatóit is.

Előbbiekkel nem összehasonlíthatók azok a tanulmányok, amelyek az országoknál alacsonyabb területi szinten kifejezetten az ágazati osztályozások alapján hajtanak végre térfelosztást. Ide sorolhatjuk például Thomas Hutton (2004) tanulmányát, amely a Vancouver városán belüli gazdaságilag specializált terek típusainak elkülönítésével (a téma szempontjából fontos termelési oldalról: kreatív, kulturális, techno-, flexi- és retroterek) ír le olyan tereket, amelyek az új gazdaság által generált új folyamatok révén jönnek létre az ezredforduló környékén (Hutton 2004, 1969–1970). Ebbe a körbe tartozik Scott írása is, aki a kulturális ipari körzetekről alkotott taxonómiát (Scott 2004a, 471), amellyel jól mutatja, hogy az új fogalomhasználat ellenére a hagyományos, háromszektoros elképzeléseknél használt logika, episztemológia változatlanul meghatározó.

Összegzés: a társadalmi-térbeli munkamegosztás

A foglalkozási átrétegződés gondolatával, annak földrajzaival foglalkozó kutatások a nyolcvanas évektől a társadalmi-térbeli munkamegosztás (*socio-spatial division of labour*) új szemléletű, a munka földrajzairól szóló kutatási előzményeknél már említett vizsgálatába futottak ki. Ezek egyrészt eltávolodtak az eredeti elképzelés modernista és térnélküli logikájától, másrészt újraértelmezték a gazdaság fogalmát, illetve a társadalmi osztályok és a terek viszonyát.⁴⁴ A társadalmi osztályokról vallott nézetek megváltozása egyúttal a marxi terminológiák átgondolását is magukba foglalják. E szemléletű írások közül elsősorban Doreen Massey, Andrew Sayer és Richard Walker megközelítését emelem ki a továbbiakban.

Andrew Sayer és Richard Walker (1992) a munkamegosztás leszűkített, gazdasági fogalmát töltik meg társadalmi tartalommal, ennek kapcsán a munkamegosztás osztályokkal és társadalmi nemekkel (mint más dimenziókkal) való viszonyát is meghatározzák. Az ebben a fejezetben bemutatott érveléshez hasonlóan felhívják a figyelmet arra, hogy a kutatók vizsgálataikban az osztályok absztrakt fogalmától olyan általánosítási feladatot várnának el, amely lehetővé tenné az osztályok átfogó térképének megalkotását, ami viszont lehetetlen, mert az absztrakció és a generalizálás két teljesen különböző dolog (Sayer és Walker 1992, 23). A szerzők rámutatnak azokra az ellentmondásokra, amelyek az osztályelmélettel foglalkozó kutatók tanulmányaiban, valamint Marx munkásságában az osztályok és a munkamegosztás közötti kapcsolatra vonatkoznak. Marx korai műveiben a munkamegosztás az osztályok kialakulását magyarázó tényező, a szocializmus pedig megszünteti a munkamegosztást. Későbbi munkáiban (Grundrisse, A tőke) viszont elválasztotta egymástól a két fogalmat, a szocializmusban pedig pusztán a munkamegosztás kapitalista formáinak felszámolásáról írt (Sayer és Walker 1992, 25).

⁴⁴ És ezt nem csak látszólagosan tették, mint ahogy Nemes Nagy sejteti az utóbbi évek-évtizedek regionális tudománnyal szembeni kritikáira válaszolva írja (Nemes Nagy 2009, 82–84). Olvasatomban a hivatkozott részben Nemes Nagy nem veszi figyelembe a társadalomtudományok episztemológiai váltásait.

Az osztályok kritikai elemzésével foglalkozó kutatásokban két különböző irány nyomozható: egyrészt a társadalmi rendszerek strukturálódásának összetett mivoltát szeretnék megragadni, másrészt az egyéneket szeretnék elhelyezni egy társadalmi rétegződést leíró rendszerben; amelyek között az átjárást a munkamegosztás fogalma biztosíthatja (Sayer és Walker 1992, 26). Bár a szerzők nem ezzel a terminológiával ragadják meg a különbségtételt, de az valójában az induktív és a hipotetiko-deduktív gondolkodásmódok alapján való megkülönböztetést is takarja. Az osztályok és a munkamegosztás (valamint a gender) Sayer és Walker felfogásában egymással kölcsönkapcsolatban lévő fogalmak: a kapitalizmus munkamegosztást hoz létre, a munkamegosztás az emberi cselekvések új formáit teszi lehetővé, ami új társadalmi differenciálódási folyamatokat indít el, létrehozva az osztályharc új helyszíneit és új eszközeit, valamint megváltoztatva az osztályszerkezetet (Sayer és Walker 1992, 29–30), illetve az egyes személyek identitását.⁴⁵ Walker (1985, 174) ezzel összefüggésben egy korábbi tanulmányában a társadalmi munkamegosztás sokféleségét mutatja be: az létrejön és megfigyelhető az ágazatok között, a termékciklusok állomásai között, a termékek termelése és cseréje között, az áruforgalom és a pénz-forgalom között, valamint a tőke szervezeti egységei (vállalati típusok) között. (Ebben a felsorolásban Walker nem foglalkozott a nemek közötti társadalmi munkamegosztással.)

Sayer és Walker könyve (Sayer és Walker 1992) kritikai realista felfogásban, ám leginkább általános társadalomtudományi megközelítéssel született, így a térbeli kérdéseket kevésbé építi be a gondolatmenetébe. Ezt hidalja át a Gregory és Urry által szerkesztett, az előbb hivatkozott Walker-tanulmányt is tartalmazó *Social relations and spatial structures* című könyv (Gregory és Urry 1985) hét évvel korábban. Bár egyetértek Neil Smith-szel, hogy a könyv eklektikus, az alkalmazott ismeretelméletek tekintetében szétágazó, valamint sokkal inkább a társadalmi viszonyok és a térbeliség viszonyáról felteendő kérdéseket, mintsem a válaszokat fogalmazza meg (Smith 1987, 294–296), mégis fontosnak tartom abban a magyarországi közegben, ahol a tér és a társadalom lehetséges közös felfogásának viszonyát a területi kérdésekkel foglalkozó kutatók például úgy értik félre, mint azt az előbbieken hivatkozott Nemes Nagy-alfejezet mutatja.⁴⁶

Doreen Massey felfogása, amelyet többek között előbbi kötetben közreadott tanulmányában (Massey 1985), másrészt az első kiadásban egy évvel korábban megjelent *Spatial divisions of labour* című könyvében (Massey 1995) fejtett ki, általánosságban a társadalmi és a térbeli közötti kapcsolatot gondolta újra. A pozitivista felfogással szemben, amely szerint létezik a minden mástól (így a társadalomtól is) elválasztható térbeli tartalom (az elválasztás szükségességéről lásd pl. Nemes Nagy 2009, 82–84), a Massey-féle megközelítés a társadalmi viszonyokra úgy tekint, mint amelyek

45 Hasonlóan gondolkoztam én is a fejezetben az osztályozások újdonságának elemzésekor: bár a munkamegosztásban nyilvánvalóan történnek változások – Storper (2009, 2) például a globális szinten egy új küszöbérték eléréséről ír –, ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy a gazdaság és a társadalom működési logikája alapvetően megváltozott volna (vö. Sayer és Walker 1992, 7–8).

46 Ebben a vonatkozásban egyetértek Timár Judittal, aki szerint „Nem ritkán jelennek meg az új geográfus generáció nevelésére is használt hazai publikációkban tényként közölt állítások olyan, főleg a térfolyamatok ok-okozati viszonyait boncolgató elemzésekben, amelyek »objektív igazsága« nagyon is megkérdőjelezhető, de legalábbis eltérő szemlélettel, társadalomtudományi elmélettel eltérő módon interpretálható.” (Timár 2001, 53)

térben kerülnek létrehozásra. Ez az elképzelés a térre nem mint okozati jellegű társadalmi termékre tekint (azaz a térbeli változásokat nem társadalmi vagy gazdasági változásokra vezeti vissza),⁴⁷ hanem kölcsönkapcsolatot ír le a kettő között. Ebből következően nemcsak a társadalmi munkamegosztásnak van térbeli eloszlása, hanem a társadalmi munkamegosztás formáit is befolyásolja az a tény, hogy térbeli megoszlásuk van. (Massey 1985, 10–16) Szintén ebben a kötetben Edward Soja hangsúlyozza, hogy a tér társadalmi termelése nem elválasztható a fizikai és kognitív terek figyelembe vételétől (Soja 1985, 93); amelynek ellenpárjaként megfogalmazott állítás, hogy a gazdaság minden szegmense egy olyan topológiai rend, amelyet absztrakt szabályok, történelmi örökségek, anyagi gyakorlatok, szimbolikus és diskurzív narratívák, társadalmi és kulturális szokások, anyagi megállapodások, érzelmek és törekvések párhuzamosan formálnak (Amin és Thrift 2007, 145). Ez a megközelítés a társadalmi-térbeli munkamegosztás vizsgálatában kiszélesíti a kutatási lehetőségeket, újabb témákat helyez a vizsgálatok fókuszába, mint ahogy azt a disszertáció utolsó fejezetének végén egy, a diskurzív gazdasági tartalmakat elemző, a posztoszocialista gazdasági jelenségeket művészeti alkotásokon keresztül vizsgáló esettanulmányban bemutatom.

Massey előbbieken röviden összefoglalt térfelfogása nemcsak egy elméleti konstrukció, hanem ennél konkrétabb célja is van, még hozzá a kapitalizmus térbeli működésének megértése; szűkebb értelemben pedig eredetileg a nagy-britanniai regionális gazdasági átalakulásokat kívánta a kapitalista társadalom vizsgálatának integráns részévé tenni. Álláspontja szerint azok a társadalmi folyamatok, amelyek révén létrejönnek a kapitalista termelési viszonyok, „földrajzi világban” valósulnak meg, azaz a tőkefelhalmozás során a termelés megváltoztatása (például technológiai váltás, amely révén a termelés költségei csökkenthetők) kiváltható lehet a termelés helyszínének megváltoztatásával (a másutt olcsóbb munkaerő révén szintén csökkenthetők a termelési költségek). (Massey 1995, 17, 52–53) Természetesen a massey-i elképzelések középpontjában sok szempontból hasonló érvelésmód áll, mint David Harvey korábban említett térbeli kiigazításokról szóló gondolataiban (mindketten a kapitalizmust marxi terminológiával és logikával megérteni kívánó geográfusok), jelentős különbség kettejük között, hogy Harvey-nál inkább a rögzítettség áll a középpontban, szemben Massey változást hangsúlyozó és elemző álláspontjával.

Massey gondolatmenete – mivel a gazdaság szerveződésének megismerésén alapul – nem pusztán a térbeli és időbeli folyamatokat kívánja az addigiaktól eltérő módon magyarázni, hanem magukat az osztályozásokat is megkérdőjelezi. Massey (1995, 18–19, 22–28) a szokásos gazdasági ágazati felosztások helyett azt javasolja, hogy az osztályozásnál a munkafolyamatokra (pl. hogy az adott tevékenységben a fordí vagy posztfordí jelleg a jellemző), illetve a tőkeviszonyokra (pl. hogy az ágazatban a transznacionális vállalatok vagy helyi tulajdonú kisvállalatok a hangsúlyosak) legyünk tekintettel, mert a gazdasági szakágazatok is nagyon különböző jellegű tevékenységeket jelölhetnek egyetlen, homogenizáló címkével. Ezeket a jellemzőket, illetve a különböző osztályokat

47 A realista megközelítésű Sayer (1985, 58–59) szintén ebben a kötetben fejti ki, hogy a térrel kapcsolatos téves értelmezés, hogy az társadalmi termék, hiszen ez szükségszerűen társadalmivá redukálja a teret. Ehelyett azt a megközelítést javasolja, hogy a tér részben társadalmi termék; a tér nem vezethető vissza közvetlenül sem természeti, sem társadalmi alkotórészekre.

nem egy statikus tipológia alapján képzelem el, nem ezek térszerkezetét vizsgálja, hanem az osztályok közötti társadalmi folyamatokra és feszültségekre összpontosít, valamint összefüggésbe hozza a társadalmi viszonyokat a társadalom térbeli szerveződési formáival. Véleménye szerint kizárólag ilyen szemlélettel érthetjük és magyarázhatjuk meg a foglalkoztatás változó térbeli mintázatait és a társadalmi osztályok földrajzait. (Massey 1995, 37–38) A társadalmi-térbeli munkamegosztás fogalma különböző léptékeken alkalmazható, nemcsak az országos változások megértésére alkalmas, hanem a globalizáció kritikai értelmezését is elősegítheti. Így például azt vizsgálhatja, hogy a globalizációs diskurzus milyen módon fed el azokat a térbeli egyenlőtlenségeket és töréseket, amelyeken egyébként a globalizáció – és az ezzel összefüggő nemzetközi területi munkamegosztás – politikai projektje alapul (Massey 2005, 81–89). Ez a felismerés és kutatási téma különösen aktuális és fontos lehet egy olyan nyitott gazdaság, mint Magyarország rendszerváltás utáni átalakulási folyamatainak értelmezésében, amelynek néhány elemét a disszertáció V. fejezetében mutatom be.

A disszertáció ezen fejezetében a foglalkozási átrétegződési elképzelést dekonstruáltam. Többek között arra kívántam rámutatni, hogy a témaválasztás miatt – mivel a fourastiéi gondolat osztályok kialakításán alapul – a kritikai marxista és kritikai realista ismeretelmélet jól kiegészítheti a diskurzusok és kutatói gyakorlatok megértésére irányuló, alapvetően a társadalomföldrajz nyelvi fordulatából táplálkozó posztstrukturalista megközelítést. Így azt hangsúlyoztam, hogy például Pierre Bourdieu, illetve Doreen Massey azon nézetei, amelyek egyébiránt markáns térbeli tartalommal is bírnak, tágabb összefüggérendszerbe helyezik az ágazati osztályozásokról szóló tanulmányokat. A foglalkozási osztályokat nem lehet eleve létezőknek elgondolni, azokat történetileg, időben és térben meghatározott egyedi valóságok leképezésének tekinthetjük, amely reprezentációk viszont a valóságos változásokat csak késleltetve és tompítva közvetítik. A foglalkozási osztályok és a gazdasági szektorok így nem egy objektíven létező különbségtételt fednek, hiszen az azokat létrehozó közgazdászok, statisztikusok, szociológusok, geográfusok (köztük értelemszerűen saját magam is) a társadalmi tér egy-egy pontjából szemlélik a valóságot; emellett társadalmi csoportokat, időket és tereket termelnek újra kutatói cselekvéseik révén.

A következő fejezetben továbblépek a fourastiéi alapgondolat értelmezésében. Ezzel a részszel szemben nem arra leszek kíváncsi, hogy a foglalkozási átrétegződés gondolatában hogyan ment végbe a társadalom és a tér újratermelése, hanem hogy a foglalkozási átrétegződés gondolatát mint legitimációs és érvelési eszközt hogyan hasznosították a hazai társadalomföldrajzosok a szocializmus időszakában.

IV. A FOGLALKOZÁSI ÁTRÉTEGZŐDÉS A HAZAI SZOCIALISTA FÖLDRAJZBAN ÉS A LETTRICHI PROGRAM

A foglalkozási átrétegződés a magyar társadalomföldrajzban (ebbe beleértve a gazdaságföldrajzot is) a hatvanas-hetvenes években széles körben kutatott kérdéskör volt. A gyökeresen és gyorsan megváltozó politikai, gazdasági és társadalmi rendszer, a mezőgazdasági népesség iparba történő átrétegz(őd)ése, az ezzel összefüggésbe hozott migrációs és urbanizációs folyamatok megértése, illetve irányítása kutatói témákat-feladatokat jelentett a hazai szocialista földrajz képviselőinek, valamint a tudomány perifériájára tolt, burzsoának bélyegzett földrajzosok számára.⁴⁸ A témát az egyes geográfusok viszont egészen különböző kontextusokban, egymástól nagyon eltérő érvelési háttérrel elemezték ebben az időszakban. A különböző irányok legérdekesebb módon talán Lettrich Edit munkásságában kapcsolódtak össze, nála ugyanis a foglalkozási átrétegződés mind a makroszintű (leginkább „szocialista gazdaságföldrajzi”) mind a mikroszintű (település-földrajzi és „szociálgeográfiai”) vizsgálatokban központi helyet foglal el.

A disszertáció ezen részét, a szocialista korszak földrajzainak értelmezését a foglalkozási átrétegződésen keresztül a makro–mikro ellentétpárra építem fel. Bár talán a „rég” és az „új” földrajz legfőbb ütközési pontja nem ez volt, hanem ideológiai szintéren a „burzsoa” felfogás szembeállítása a marxizmus–leninizmus tanításával, vagy a településföldrajzban a formalizmus helyett a funkcionalizmus hangsúlyozása; a vizsgálatok léptékéből, a mikroszintű és makroszintű kutatások elkülönítéséből való kiindulás véleményem szerint éppen a kategóriák nem egyértelmű és nem rögzített volta miatt segítheti a szocialista korszak földrajzainak jobb megértését. Másrészt ez a megközelítés alkalmas lehet amiatt, hogy – talán szintén nem központi elemként – a kettő közötti különbségtételt a geográfusok maguk is tematizálták. Ez a kutatói gyakorlat egyébiránt máig fennmaradt, például a mikroszintű kutatásokhoz a kvalitatív, a makroszintű vizsgálatokhoz a kvantitatív módszertan általam is csak részben alátámasztottnak gondolt hozzárendelése ilyen, a vizsgálati léptékből kiinduló érvelésmód. Harmadrészt a gazdaság átalakulása a szocializmus évtizedeiben mindenképpen újrendezte a makro- és a mikroszint viszonyát, ami a tudomány megközelítéseiben is leképeződött. A tervgazdaság központi szervezéséből következően a mikroszint a makroszinthez képest meggyengült; úgy is fogalmazhatunk, hogy a mendöli, mikroszintű, a milióbe belenövő ember „kapitalista” koncepciója a központilag irányított szocialista tervgazdaságban rosszul használható fogalmi keretté vált.⁴⁹

Ebben a fejezetben a szocialista földrajz foglalkozási átrétegződéssel foglalkozó koncepcióit, valamint az általam lettrichi programnak nevezett elképzelést helyezem tágabb, tudománytörténeti, tudományelméleti kontextusba, illetve összefüggésbe hozom azokkal a „reálfolyamatokkal”,

48 Szintén ebben az időszakban kezdődnek (majd a nyolcvanas években is folytatódnak) a szociológia klasszikus rétegződés- és mobilitásvizsgálatai (pl. Ferge 1973; Andorka 1982; Halay és Kolosi 1982; Kolosi 1987).

49 Ez utóbbi jellemző fontosságára, ezáltal annak veszélyére, hogy a társadalmi kontextus megváltozása ellenére a tudományos elképzelések folytonosságát hangsúlyozzuk, Barta Györgyi emlékeztetett.

amelyek nélkül véleményem szerint a tudományos diskurzusok és változásai soha nem értelmezhetők. A kontextus vizsgálatát az időbeli kontextusra is kiterjesztem. Így a két világháború közötti magyar földrajz osztályokhoz való viszonyának elemzésével kiegészítem a bevezető fejezetben, illetve az osztályozások kapcsán az előző részben a fourastiéi gondolatról írottakat; a fejezet során, különösen pedig annak végén (A szocializmus kísértetei alfejezetben) pedig kitekintek a szocialista korszakból, és a szocializmus újragondolása, újraértékelése mellett érvelek.

Elméleti alapálláspontját tekintve ez a fejezet is különböző irányzatokat kapcsol össze. Egyrészt fenntartom az előző fejezet realista szemléletét. A szintén az előző fejezetben tárgyalt bourdieu-i szociológia értelmezési kereteit (a továbbiakban részletesebben bemutatott módon) kibővíttem, a tudományon belüli osztályok egymás közötti küzdelmeinek, illetve a tudományok átalakulásának vizsgálatában ugyanis a bourdieu-i elképzeléseket különösen hasznosaknak találom. Ezáltal egyfajta strukturalista logikát kapcsolok össze posztstrukturalista nézetekkel, hiszen ez utóbbihoz kapcsolódóan szavak, mondatok, diskurzusok tudományos életet, illetve valóságokat átformáló mivoltára vagyok kíváncsi.

Osztályok a hazai társadalom- (és gazdaság)földrajzi vizsgálatokban a második világháború előtt

A foglalkozási átrétegződés osztályalapú⁵⁰ vizsgálata – bár előzményei a két világháború közötti földrajzban nyomozhatók – a magyar földrajzi szakirodalomban az 1960-as években került előtérbe. Lettrich Edit (1965) és Sárfalvi Béla (1965) ezen évtized derekán készült klasszikus, a témával foglalkozó tanulmányai mellett a társadalom foglalkozásszerkezeti változásai, illetve ennek egyes részterületei – a rendszerváltás előtt mindenekelőtt az iparosodás és iparosítás fogalmain keresztül – hangsúlyos kutatási témáknak számítottak (lásd pl. Tóth 1977; Kulcsár és Szijjártó 1980; Barta és Enyedi 1981; Enyedi 1983). A rendszerváltás folyamatai szükségessé tették a társadalomszerkezeti vizsgálatok azonos gondolati rendszerben való, azaz a strukturalista program megkérdőjelezése nélküli újraértékelését, amelyet a társadalomtudományok részben már megtettek (Kolosi 2000; Ferge 2002), a hazai társadalomföldrajzban ugyanakkor ez a téma is mindmáig fehér folt. Természetesen a rétegződésvizsgálatok a társadalomtudományokban vitatott témát jelentenek, de az ilyen irányú kritikai elemzések a hazai földrajztudományban szinte egyáltalán nincsenek jelen.

A nyugati szakirodalom osztályokkal kapcsolatos változó álláspontjait a korábbi fejezetekben már részletesebben bemutattam, ebben a részben az ott megállapítottakat már nem ismétlem meg. Szűkebben a magyar földrajzzal foglalkozom, így a későbbiekben a szocialista földrajzok foglalkozási osztályokról való elképzeléseit, az osztály mint fogalom tudományos szövegekben való mozgósítását, a „régí” földrajzosokkal való szembehelyezkedés módjait és eszközeit jobban érzékeltethetem.

50 Osztályalapúság alatt itt nem kizárólag a marxi értelemben, megszervezett és másik osztállyal szemben mozgósított osztályokat értem (Bourdieu 2002, 22), hanem – a disszertáció II. fejezetéhez hasonlóan – általánosságban a társadalmat csoportképzés segítségével vizsgáló kutatásokat.

A két világháború közötti hazai földrajzban az emberföldrajzi paradigma volt a meghatározó, amely a társadalmat (és így az osztályokat) némileg a földrajzi tartalom háttérébe szorította.⁵¹ A társadalmi osztályok kialakulásáról a hazai emberföldrajzi paradigma meghatározó műve, Mendöl Tibor *Táj és embere* a következőt írja: „A népesség természetes szaporodása életre kelt olyan gazdasági és társadalomfejlesztő erőket is, amelyek végeredményben ismét növelik a termelést. Differenciálódás neve alatt foglalhatjuk össze ezt a jelenségkomplexust. Ez gazdasági téren munkamegosztásban, a foglalkozások elkülönülésében nyilvánul, társadalmilag osztályok kialakulását eredményezi.” (Mendöl 1932, 16). Mendöl szerint a foglalkozások differenciálódása azért jelentős, mert az az ember miliőbe való belenövésének és a területi munkamegosztásnak egyik kulcsmozzanata (Mendöl 1932, 17–18); a tájak közötti munkamegosztás és az egyes tájak autark jellegének fokozatos oldódása specializáltságot, gazdasági értelemben az agrár- és ipari jellegű tájak kialakulását eredményezi, amelyben a possibilista szemléletnek megfelelően az emberi tevékenység és választás az egyik meghatározó tényező (Mendöl 1932, 21, 73). A gazdaság vizsgálata a gazdasági élet szintetikus fogalmán keresztül (vö. Györi 2001, 73), egyetlen, rögzített léptéken valósult meg: a gazdasági élet alapelemei a táji környezet adottságainak megfeleltethető javak és lehetőségek, amelyek társadalmi oldalról alkalmazkodást, esetleg függést eredményeznek (Teleki 1936, 220–222). Mivel a környezeti adottságok helyről helyre (tájról tájra) változnak, az alkalmazkodás foka és útja eltérő lehet; területi munkamegosztás jön létre.

A foglalkozási osztályok relevanciájának másik vetülete a statisztikai összeírás, amely gyökeres átalakuláson ment át. A századfordulóra a társadalomstatisztika – Baillet és Voy (2002) elnevezésével élve – egy új paradigmátikus állapotba került. A jogi szemléletet felváltotta a liberális hagyományokban és a fiziokratista felfogásban gyökerező közgazdasági szemlélet, amely a munkamegosztás elvont rendszere alapján (termelőüzemként elképzelt társadalom) foglalkozása alapján csoportosította ágazatokba a népességet (Tóth 1987, 80–81). Ahogy Tóth Zoltán – a korábban már hivatkozott idézetben – fogalmaz, „az ipari ágazatok belső sorrendje, az átalakítás, feldolgozás és a javak elosztásának teoretikus logikája szerint kifogástalanul illeszkedik az első szektorként elkülönített őstermeléshez, és »szerves« átmenetet képez a sor végén álló kereskedelemmel (és hitellel) a fiziokrata alapbeosztás harmadik szektora, a szellemi és szolgáltatói funkciókat összefoglaló »közszolgálat és szabadfoglalkozások« felé” (Tóth 1987, 72–73).

Ebben az időszakban tehát a statisztikai összeírások absztrakciója az osztályokat kizárólag társadalmi alapon alkotja meg, ezzel szemben a földrajzi vizsgálatokban az osztályok a természeti adottságokból kerülnek levezetésre, a természeti adottságok határozzák meg a területi munkamegosztást. A társadalmi csoportok és osztályok leírása, vizsgálata a földrajzban a táj egyedi karaktere megragadásának egyik alprogramja, semmiképpen sem fő magyarázó erő. Ez a megközelítés a szocialista földrajz hazai hatalomátvételével azonban gyökeresen megváltozott.

51 Teleki Pál szerint például – összhangban a francia emberföldrajz vidali programjával – bármely gazdasági földrajzi elemzés (például a munkamegosztás vizsgálata) tárgya alapvetően földrajzi kell(ett), hogy legyen, nem állíthatta a gazdálkodó embert a középpontba (Teleki 1996, 131).

Értelmezési keretek: a bourdieui tudományos mező

Bár Pierre Bourdieu szociológiája a társadalmi, de ezen belül kevésbé a tudományos mezőn belüli folyamatok értelmezésében – talán amiatt, hogy Bourdieu Marx műveire is építő gondolkodó – a rendszerváltás előtt is hatással bírt a hazai társadalomtudományokra (erre utal például, hogy 1978-ban magyarul kiadták válogatott tanulmányait és könyvrészleteit), 1990 után talán még inkább előtérbe került munkássága. Újabban tudományszociológiai műveit is megjelentették (pl. Bourdieu 2005), illetve továbbgondolták munkásságát – ez utóbbiról lásd a Replika folyóirat 2009-es 67. számát, különösen Szabari Vera (2009) tanulmányát.

Bourdieu a nemzetközi társadalomföldrajz elméletei között fontos szerepet tölt be, a hazai társadalomföldrajzban és regionális tudományban kevésbé. Munkásságának hatását az angol-szász földrajz szempontjából értékelő Tim Cresswell (2002, 380) szerint bár Bourdieu – Michel Foucault-val ellentétben, akinek földrajzi szemléletű heterotópia-fogalmával a disszertáció legvégén foglalkozom érintőlegesen – nem írt olyan műveket, amelyekben a földrajzi tér központi jelentőségű, talán éppen ez a szabadabb interpretációra lehetőséget adó tény eredményezi az iránta való érdeklődést. Cresswell megemlékezésében Bourdieu munkásságából leginkább az emberi testről szóló megközelítését, valamint a testeknek a habitussal és a társadalmi jelenségekkel való kapcsolatáról vallott nézeteit emeli ki (például hogy a társadalmi státusz hogyan testesül meg emberi cselekvésekben, viselkedésmódokban, öltözködésben, társas és társadalmi interakciókban) (Cresswell 2002, 380–381). Ez az interpretáció viszont véleményem szerint Cresswell kutatói érdeklődési köréből legalább annyira következik mint Bourdieu életművéből, számomra ebben a dolgozatban sokkal inkább mezőelmélete, vagyis a társadalmi térről vallott nézetei fontosak.

A hazai társadalomföldrajz és regionális tudomány Bourdieu-nek leginkább a „reálfolyamatokra” vonatkozó empirikus vizsgálatait idézi – ha egyáltalán. Jellegzetesnek tartom ebből a szempontból, hogy a térelmélettel, társadalmi térrel egyébként részletesen foglalkozó, Nemes Nagy József által írt regionális tudományi alpmű (Nemes Nagy 1998) Bourdieu-től csupán egy, az iskolai rendszerben a kommunikációs viszonyok hatalom- és távolságteremtő szerepéről szóló idézetet emelt át, Bourdieu társadalmi térről szóló koncepciójával (amely pedig sajátjával szoros rokonságban van) az új kiadásban is csak említés szintjén foglalkozik (Nemes Nagy 2009, 83).⁵²

A hazai földrajztudomány átalakulásának értelmezésében hasznosak Bourdieu-nek a tudományos mező működésére vonatkozó gondolatai. Krasznai Zoltán az első világháborút lezáró békekötések kapcsán vizsgálta a tudományok határmunkálatait, amelyben Bourdieu-nek a tudományok közötti térfelosztásokról való elképzeléseit hasznosította (Krasznai 2003, 346–347). Saját kutatásaim során pedig a földrajztudomány hatvanas évekbeli átalakulását értelmeztem a bourdieui mezőkoncepcióval.⁵³

52 Valójában ez a felismerés vezetett Bourdieu munkásságának részletesebb megismerése felé. Amikor 2008-ban egy konferencián először hallottam részleteiben Bourdieu társadalmi tér-konceptiójáról, az előadás (Friedman 2008) éppen amiatt volt számomra részleteiben érthető, mert – ebben az értelemben magamat Nemes Nagy-tanítványnak tartva – egy, már általam ismert fogalmi és értelmezési keretet használt.

53 Publikált változatát lásd: Czirfusz (2010b); a tanulmány egyes részeit átdolgozva ez a fejezet tartalmazza.

A mező Pierre Bourdieu szociológiájának egyik központi fogalma. Bourdieu szerint a társadalmi tér (vagy mező) elkülönült, egyidejűleg létező, de egymáshoz képest kizáró társadalmi helyzetek összessége, amelyek egyenként megfeleltethetők bizonyos tevékenységek és javak együtteseinek is (azaz egy adott társadalmi helyzetű ember hajlamos például hasonló módon eltölteni a szabadidejét, illetve hasonló jellegű tárgyakat és termékeket vásárol). A különböző tőkefajták – gazdasági, kulturális, szimbolikus stb. tőkék – kombinációjaként meghatározott mezőbeli társadalmi pozíciók viszont nem determinisztikusak az egyének viselkedése szempontjából, az egyes szereplők cselekvéseiben a társadalmi pozíciók tere pusztán tükröződik a diszpozíciók (emberi habitusok) közvetítésével. (Bourdieu 2002, 7–8, 15–19) Ennek megfelelően például hiába tartozik valaki ahhoz az értelmiségi réteghez, amelynek tagjai általában rendelkeznek otthon egy zongorával és színházba szoktak járni, az egyes személyek saját emberi habitusuk miatt nem feltétlenül felelnek meg ezeknek az „elvárásoknak”, így a színház helyett inkább hangverseny-kedvelőket is biztosan találunk körükben.

Bourdieu mezőfelfogása a tudományokon belüli átalakulások vizsgálata szempontjából azért lehet célszerű, mert objektív struktúrákat feltételez: ugyan a cselekvők határozzák meg a mező szerkezetét (a mező ebben az értelemben társadalmi konstrukció), de ez a struktúra minden szereplő szempontjából azonos. Következésképpen beszélhetünk „a” földrajztudományi mezőről, ami kétségtelenül módszertani könnyebbség ahhoz a felfogáshoz képest, hogy minden földrajztudós számára saját tudományos mező létezik. Ez a felfogás természetesen – megintcsak az emberi habitusok közvetítő szerepe miatt – nem jelenti azt, hogy a mezőben azonos helyet elfoglaló személyek ugyanúgy viselkednek. A továbbiakban több példát fogok hozni arra, hogy azon geográfusok, akik nagyon hasonló tőkekombinációik miatt majdnem azonos helyzetben voltak a mezőn belül, egészen különböző tudományos érvrendszert használhattak kutatásaikban, illetve a pozíciókért folytatott küzdelmek során.

A fentiek alapján definiált mezőben a tudósok helyzetét és „erejét” alapvetően tehát a tudományos tőke mennyisége és aránya határozza meg, amely Bourdieu szerint tisztán tudományos teljesítményt leképező tekintélytőkére és a tudományos világban gyakorolt, nem csak tudományos úton megszerzhető hatalmi tőkére osztható (Bourdieu 2005, 84). Természetesen a két tőke egymásba átváltható is lehet, sőt bizonyos társadalmi cselekvések erre az átalakításra irányulnak (például a nemzetközi, referált folyóiratcikkek megjelentetésével szerzett tudományos reputáció és tekintélytőke a sikeres habilitációt követően tanszékvezetői kinevezéshez, következésképp a hatalmi tőke növekedéséhez vezethet); míg más esetekben arra találhatunk példát, hogy a csekélyebb tekintélytőke kiváltható lehet a hatalmi tőkével (például egy kifejezetten tudományos vitában egy egyetemi intézetvezető érvelése akár legitimebbnek tűnhet a tudományban nagyobb elismertséggel bíró, de nem vezető beosztású kollégájáénál). A tudományos tevékenységek így a fennálló struktúrák, az erőviszonyok és a tőke megőrzésére vagy átalakítására irányulnak. A kühni értelemben vett normál tudomány képviselői a tudományos mező struktúrájának fennmaradásában érdekeltek, a „forradalmárok” pedig a mező működési logikáját kívánják megváltoztatni. Ilyen módon a mezőfogalommal a változások is megragadhatók: a mező határai újradefiniálásra kerülhetnek egy tudományos forradalom során, továbbá megváltoztathatók a tudományos tőke értékelésének kritériumai és a

tudományos tevékenység normái, így a korábban nagy mértékű tudományos tökével rendelkező személyek áthelyeződhetnek a mezőben.⁵⁴

A változások mögött Bourdieu leginkább kommunikációs viszonyok munkálását feltételezi: a tudományos szövegek nem kizárólag rögzítik a valóságot, hanem megteremtik azt (Bourdieu 2005, 58). A tudományágak vagy képviselőik bizonyos szimbólumokat (szavakat, intézményeket stb.) sajátítanak ki maguknak, illetve újakat hoznak létre (a földrajztudományra vonatkozóan lásd pl. Barnes 2001b, 547), amelyek segítségével a szereplők cselekvési gyakorlataikon keresztül erősíthetik a tudományos mezőben elfoglalt pozícióikat.

A foglalkozási átrétegződés szocialista földrajzi programja és Lettrich makroszintű vizsgálatai

Az előbbieken a bourdieu-i felfogást általánosságban ismertettem. A továbbiakban ezt az elképzelést és fogalomkészletet alkalmazom a foglalkozási átrétegződés szocialista földrajzi programjának, valamint Lettrich Edit makroszintű vizsgálatainak értelmezésében, a következő fejezetben pedig a mikroszintű vizsgálatok és a szociálgeográfiai módszertan megjelenésének bemutatásában használom fel.

Településföldrajz, urbanizáció és foglalkozási átrétegződés: küzdelmek Lettrich Edit kandidátusi értekezésének védésén

Bár Lettrich Edit Mendöl-tanítványként elsősorban az emberföldrajzi paradigma képviselőjeként, valamint a mendöli településvizsgálati módszer alkalmazójaként lépett be a tudományos mezőbe az 1960-as években – lásd 1960-ban benyújtott, 1964-ben kiadott kandidátusi értekezését (Lettrich 1964) –, munkásságának egy másik csoportja makroszintű, az egész országra kiterjedő vizsgálatokat tartalmaz. Ez utóbbi csoportból a legismertebb 1965-ös *Urbanizálódás Magyarországon* című monográfiája (Lettrich 1965).

A két lettrichi vizsgálati irányt összekapcsolja, hogy a foglalkozási átrétegződés mindkettőben jelentős szerepet kap. A disszertáció ezen fejezetében (elsősorban Lettrich munkásságában, de más, korabeli szerzőket is elemezve) tehát azt vizsgálom, hogy a foglalkozási átrétegződés a makro- és mikroszintű elemzésekben hogyan és milyen módon jelenik meg. Némileg leegyszerűsített (és a továbbiakban általam is árnyalt) módon annak az ellentétpárnak az elsősorban a szocialista földrajzosok általi megkonstruálását szeretném bemutatni, amely – többek között a foglalkozási átrétegződés témáján keresztül – a mikroszintű vizsgálatokat és városmonográfiákat a burzsoá földrajz (majd később a szociálgeográfia) körébe utalva megbélyegezte, a makroszintű, általános település-földrajzi és településtudományi kutatásokat pedig a marxista gazdaságföldrajz számára kisajátítva pozitív tartalommal töltötte meg.

54 A kuhni terminológia bourdieu-i mezőfogalomra való alkalmazása természetesen vitatható (Bourdieu szerint például problematikus, hogy Kuhn a változásokat internalista módon, a tudományon belüli átalakulásokból vezeti le), de Bourdieu maga úgy tartja, hogy művében Kuhnt interpretálja újra (Bourdieu 2005, 27–31).

A mikro–makro ellentétpár létrehozásában Lettrich Edit több szempontból is fontos szerepet játszott. Egyrészt Lettrichet burzsoá geográfusként és Mendöl-tanítványként megjelenítve, kandidátusi értekezésének mikroszintű esettanulmányra minősítésével lehetett érvelni a makroszintű elemzések mellett. Amint ezt Lettrich kandidátusi védésének jegyzőkönyve (Akadémiai Levéltár – a továbbiakban AL – 200.TMB 913/631) és beszámolója (Petri 1963) alapján bemutatom, a diskurzus létrehozása nem volt ellentmondásoktól mentes.⁵⁵ Másrészt mivel Lettrich második nagyobb lélegzetű monográfiája, az *Urbanizálódás Magyarországon* makroszemléletű, a szerző önmaga helyzetét is aktívan próbálta átírni a bourdieu-i értelemben vett tudományos mezőben.⁵⁶

Az általam vizsgált korszak település-földrajzi vizsgálatai az általános, makroszintű elemzések szükségességét a szocialista földrajz ideológiai alapjaiból vezették le. A településföldrajz fő feladata a földrajzi munkamegosztás funkciókra hangsúlyt helyező vizsgálata. Így a munkamegosztás fogalmán keresztül a makroszinten mozgó településföldrajz és a gazdasági körzetek kutatása kapcsolódott össze, a kutatások középpontjába a hazai településállomány felmérésének, múltbeli és jövőbeli tendenciáinak azonosítása került (Abella 1961, 123, 125). Lettrich Esztergomról szóló kandidátusi értekezésével szemben a szocialista földrajz képviselőinek többek között az volt a kritikája, hogy mikroszintű, formalista, településmorfológiai vizsgálatokat is tartalmaz, egyedi esetet dolgoz fel, nem foglalkozik az általánosítással, a települések átalakulásának makrofolyamataival, így szükségszerűen megkérdőjelezhető a dolgozat népgazdasági hasznossága.

Így érveltek a dolgozat opponensei és a vitában résztvevők egyaránt. A kandidátusi értekezés vitájában elsőként felszólaló Antal Zoltán opponens szerint, aki egyébként a kandidátusi fokozat megadását nem javasolta, szükség lett volna a magyar településszerkezet kapitalizmusban kialakult sajátosságainak, valamint az ország minden körzetében a fordulat éve utáni hatalmas változások bemutatására (Petri 1963, 244). Bencze Imre opponens szerint a jelöltnek olyan témát kellett volna választania, amely általánosítható megállapításokat tartalmaz, illetve a város jellegzetességeiből adódóan (pl. iparvárosok) a téma népgazdaságilag értékesebb (AL 200.TMB 913/631; Petri 1963, 245). Ezáltal a dolgozat két földrajzos (földrajzi tudományokból kandidátusi címet szerzett) opponense a gazdasági-politikai átalakulások és saját ideológiai álláspontja összekapcsolásával érvelt a dolgozat megítélésékor.

Előbbi megállapításokat erősítették a vitában hozzászólók is. A bizottsági tag Radó Sándor lényegében az előző gondolatokat ismételte meg. Radó Antallal ellentétben nem utasította el a dolgozatot, bár kritikát fogalmazott meg az értekezéssel szemben: „Mindennek a sok – hogy ugy

55 Vizsgálatom megközelítésében Szabari (2010) tanulmányára hasonlít, amely a diskurzusok kialakulásának motivációit és mechanizmusait a burzsoá és marxista szociológiáról szóló vita kapcsán értelmezi.

56 További érdekes témát jelenthet annak vizsgálata, hogy hogyan fordult Lettrich a makroszintű vizsgálatok (a „szocialista földrajz”) felé. Erről maguk a tanulmányok kevés információval szolgálnak, a 80. születésnapjára megjelent tisztelgő kötetben (Becsei és Dövényi 2005) szereplő önéletrajzában sem ír erről. A fordulat éve utáni geográfus kutatói „stratégiák” elemzésekor Győri Róbert három utat ír le (Győri 2011, 300–303), Lettrich ezek közül valahol az (ál)igazodó Bulla Béla és a perifériára szorított Mendöl Tibor életútja között helyezkedik el.

mondjam – történeti sallagnak ellenére, ami rá van akasztva erre a városföldrajzi tanulmányra, (...) ad valamit a népgazdaságnak”; ugyanakkor nézete szerint nem mindegy, hogy a városföldrajzi tanulmányokat mely városokkal kezdjük, hiszen „[v]isszavonulási irányzat, ha valaki azt gondolja, nem foglalkozik a gazdasági földrajznak olyan részével, amelyhez marxista képzettség kell, hanem elhúzódik egy régi egyházi városba” (AL 200.TMB 913/631). Erre reagálva fejtette ki Bulla Béla bizottsági tag, hogy nem azon kell vitatkozni, hogy mely városokkal foglalkozzunk először, hanem Lettrichhez hasonlóan el kell kezdeni a munkát (Petri 1963, 248). Bulla így a földrajztudományban is meghatározó prakticista érvet fordította át a jelölt javára.

A mikro- és makroszintű vizsgálatok közötti kutatói átmenetet Petri Edit hozzászólása érzékeltette Lettrich kandidátusi vitáján. Petri rámutatott, hogy Antal Zoltán felvetése, miszerint Esztergomot a jelöltnek el kellett volna helyeznie a várostípusok között, nem releváns. Petri szerint az opponensek „nagyon jól tudják, hogy a magyar városok tipologizálása még nem történt meg, sőt azt is tudják, hogy ennek elvégzéséhez – hosszabb időszakra tervezett kutatómunka keretében – nemrégén éppen Lettrich Edit kezdett hozzá” (Petri 1963, 250). Petri ugyanakkor nem foglalt állást abban a szintén fontos elméleti kérdésben, hogy előbb az esettanulmányokat, vagy az általános vizsgálatokat szükséges-e elvégezni.⁵⁷

Lettrich Edit opponenseknek és hozzászólóknak adott válaszában az induktív és deduktív módszer párhuzamossága mellett érvelt, így hozta összefüggésbe a makro- és mikroszintű vizsgálatokat. Nézete szerint (bármit jelentsen is ez) a „tudomány a konkrét egyediben is általános törvényszerűt keres” (AL 200.TMB 913/631), a monográfiák téglát szolgáltatnak a tudomány épületének egészéhez,⁵⁸ de lehetőséget adnak annak felmérésére is, hogy mennyire alkalmasak az általános elvek a részletek feltárására, illetve miben szükséges az általános elveken igazítani (Petri 1963, 251).

A településföldrajz és az urbanizáció vizsgálatában a szocialista földrajz munkamódszereit tekintve szembeállította magát a burzsoá földrajzozosokkal, ez a két irányzat közötti fontos ütközési pontot jelentett. A szocialista geográfia a földrajzi munkamegosztás makroszintjének középpontba állításával azt vallotta, hogy az emberföldrajzi megközelítés településformákra (morfológiára) összpontosító vizsgálataival szemben a települések funkcióival szükséges foglalkozni (vö. Abella 1961, 123).

Ez a kérdéskör Lettrich Edit kandidátusi védésén is előkerült. Antal Zoltán opponens álláspontja szerint a városföldrajznak a központi funkciók történelmi kialakulását és változásait kell vizsgálnia, nem pedig hosszadalmasan a települések morfológiáival foglalkoznia (AL 200.TMB 913/631; Petri 1963, 244). Többben azonban a morfológiai és a funkcionális vizsgálatok elválaszthatatlansága mellett érveltek. Simon László hozzászólásában kiemelte, hogy az 1960-as település-földrajzi ankét – az erről szóló beszámoló (Abella 1961) a szocialista településföldrajz kialakulásának egyik

57 Ez a kérdés amiatt is fontos lehet, mert az induktív munkamódszerrel dolgozó emberföldrajzi paradigma egyértelműen az egyediség feltárását tartotta elsődlegesnek az általános vizsgálatokkal szemben. A szocialista földrajz ezzel szemben induktív és deduktív jellegzetességekkel egyaránt bír.

58 Ez utóbbi mondatrész nem illik az érvelésbe, hiszen a monográfia mint téglá hasonlat nem az egyediből az általános felé haladó módszer mellett foglal állást, hanem egyszerűen csak azt állítja, hogy a tudományfejlődés kumulatív, amelyhez az esettanulmányok ugyanúgy hozzájárulnak, mint az általános művek.

kulcsdokumentuma – elkülönítette egymástól a két vizsgálati irányt, ezzel szemben Lettrich értekezése a forma és a funkció szintézisét valósítja meg (AL 200.TMB 913/631; Petri 1963, 250).⁵⁹ Lettrich is inkább az elválaszthatatlanság mellett érvelt. Nézete szerint Antal a városok központi funkcióit összetéveszti az országos területi munkamegosztásban betöltött szerepkörével; a gyakorlatot segítő településföldrajz pedig szükségszerűen foglalkozik a települések formáival (arculatával, morfológiájával), hiszen az arculat és a funkciók összefüggenek (AL 200.TMB 913/631).

Előbbi problematika szorosan kapcsolódik ahhoz az eldöntendő kérdéshez, hogy vajon Lettrich és munkája megfelel-e a marxista gazdaságföldrajz (amelybe a településföldrajz is besorolandó) követelményeinek. Lettrich burzsoá földrajzosi, rossz marxistának bélyegzésével ugyanis kirekeszthető a földrajztudományi mezőből, személye és munkássága a tudomány periferiájára tolható. Bár Antal Zoltánnak érezhetően ez lett volna a fő stratégiája, a kandidátusi értekezés vitájában részt vevők többször is elvették az alapját ennek az érvelésnek.

Antal véleménye szerint Lettrich disszertációja hosszasan ismerteti a városföldrajz polgári, rövidebben pedig szovjet képviselőinek álláspontjait, de sajátjáról a szerző legtöbbször nem nyilatkozik. Továbbá a dolgozat „[n]em képvisel marxista koncepciót minden fázisában” (AL 200.TMB 913/631), nem dialektikusan vizsgálódik. Ezáltal Antal szembehelyezkedik például Bencze Imre opponenssel, aki szerint egészében véve dialektikus az értekezés, még ha nem is teljesen mentes a korábbi település-földrajzi irányzatok hatásától. Makkai László, a történész opponens szerint egyenesen a szovjet és magyar marxista település-földrajzi szemlélettel egybehangzó Lettrich véleménye. Kovacsics József hozzászólásában pedig azt emelte ki, hogy Lettrich bebizonyította, hogy a marxizmus-leninizmus tanításait haladó módon tudja alkalmazni. (AL 200.TMB 913/631)

Mások különböző módon, de a marxista (gazdasági) földrajzon kívülre helyezték a dolgozatot. Erdei Ferenc bizottsági elnök például kijelentette, hogy „Meggyőződésem szerint ha a jelölt elfogadta volna vita nélkül az uralkodó gazdaságföldrajzi álláspontokat, már nem ülnénk itt. A bizottság már megadta volna a fokozatot, de a jelölt valamilyen okból nem tudta ezt magáévá tenni. Messzire vezet annak elemzése, hogy egy kutató felfogása valahol a meggyőződése és a tudományos lelkiismerete körül van.”, valamint szerinte „nem lehet gazdaságföldrajzi alapon elmarasztalni azt a munkát, amely nem gazdaságföldrajzi munka” (AL 200.TMB 913/631). Ebben az érvelésben Erdei a gazdaságföldrajzot és a marxizmust párhuzamosítja, Lettrich dolgozatát ezen kívülre (és az általa szorgalmazott településtudományi megközelítésen belülre) helyezve ellehetetleníti a marxista gazdaságföldrajz ideológiájából építkező elutasító érveléseket.

Lettrich az opponensi véleményekre és a hozzászólásokra adott válaszában – feltehetően tudatosan – kerüli önmaga elhelyezését a marxista és burzsoá településföldrajz viszonylatában. Válasza sokkal inkább az ideológiai alapokhoz képest inkább következményként (felépítményként) megfogalmazható, korábban már nagyobbreszt említett elméleti kérdések körül mozgott (gazdasági funkciók vs. forma; hogyan függ össze a dolgozat szerkezetével annak elméleti álláspontja; logikai

59 Ezzel ellentmond Makkai László opponensnek, aki szerint Lettrich erősebb az analízisben, mint a szintézisben (AL 200.TMB 913/631).

bukfencek az opponensi véleményekben stb.). Ezáltal Lettrich nyitva hagyja azt az interpretációs lehetőséget, amely a dolgot a marxista település-földrajzi mezőn belül helyezi el, valamint lehetővé teszi maga számára a makrofolyamatokkal való részletesebb foglalkozást. Ez az az irány, amelyet a végül sikeres kandidátusi védés elemzése után részletesebben vizsgálók.

Foglalkozási átrétegződés és urbanizáció: makroszintű vizsgálatok

Lettrich makroszintű vizsgálatának egyik fő műve az *Urbanizálódás Magyarországon* (Lettrich 1965), amelyet a szerző a klasszikus település-földrajzi kutatásokból a szociálgeográfiai elemekkel kiegészült vizsgálatok felé tartó út egy állomásának tart (Lettrich 1976, 313–315). A monográfia – disszertációm III. fejezetére visszautalva – egyfajta modernizációs diskurzusba ágyazza a foglalkozási átrétegződést és az urbanizációt. A foglalkozási átrétegződés – amely típusainak feltárására épül valójában a kötet – a szerző szerint az urbanizáció számos következménye közül a legpregnansabb, egyúttal az urbanizálódás „fejlődésskálája” is ez alapján rajzolható meg (Lettrich 1965, 13–14). A koncepció előfeltétele az az osztályozás, amely elkülöníti egymástól az urbánus és rurális (agrár és nemagrár) jellegű foglalkozásokat (Lettrich 1965, 7), illetve a három gazdasági szektor aránya alapján (az empirikus adatok segítségével tipizálással, induktív módon) elhatárolja egymástól az urbánus, a kétlaki és az agrár típusokat, valamint azok fokozatait (Lettrich 1965, 12), (3. táblázat).

A munkából ugyanakkor – Lettrich más műveihez (pl. Lettrich 1964) hasonlóan – hiányzik az ideológiai-elméleti bevezető; a szerző a módszertan ismertetésével kezdi a könyvet. A két és fél oldalas nyitó rész (Lettrich 1965, 7–9) az urbanizálódás és a foglalkozási szerkezet összefüggéseiről nélkülözi a monográfia földrajztudományban való elhelyezését,⁶⁰ a reálfolyamatok főbb tendenciáit és a könyv célkitűzéseit részletezi. Így többek között nem nyit támadási felületet a kandidátusi vitán szerepelt diszciplináris kérdésekben. A forma-funkció vita a makroszintű vizsgálatban értelem-szerűen nem releváns, továbbá Lettrich hangsúlyozza, hogy a foglalkozási szerkezet azonosításával a települések funkcionális jellegének (a kandidátusi védésen a hozzászólók által hiányolt) meghatározására is mód van.

Az *Urbanizálódás Magyarországon* bevezetője egyúttal a makroszintű vizsgálatokból némileg kikacsintó, az emberföldrajz, illetve a későbbi (a magyar közegben általában a mikroszinten mozgó) szociálgeográfia jellegzetességeire utaló megjegyzéseket is tartalmaz. Egyrészt a települések olyan színtéren jelennek meg, amelyben a lakosság életviszonyai átformálódnak. Az életviszonyok kutatása rendkívül távol áll a gazdasági földrajz marxista-leninista programjának termelés-központúságától, amelyben az ember mint termelőerő jelent meg. Viszont Lettrich monográfiája kevésbé kutatja az életviszonyokat (az emberföldrajzi paradigmának megfelelően ember és természet kölcsönhatását), sokkal inkább egy makroszemléletű, a foglalkozási átrétegződési típusokat azonosító, leíró és kategorizáló munka. Másrészt az urbanizálódást Lettrich mint az életformában történő változást mutatja be. Az életforma és az életformacsoportok középpontba helyezése Hans Bobek

60 Pontosabban ezt írja: az urbanizációról való kép „kialakításához számos tudományág mellett a településföldrajz is bőséges tennivalókkal rendelkezik” (Lettrich 1965, 7), amivel leginkább, de nem túl egyértelműen a település-földrajzi munkák közé sorolja a művet.

3. táblázat: A foglalkozási szerkezet alapján meghatározott településtípusok Lettrich Editnél

Típus	Fok	Jelleg	Határértékek	
Agrár	-	-	A mezőgazdasági keresők aránya 55–100%.	
	I. fok	-	A mezőgazdasági keresők aránya 55–75%.	
	II. fok	-	A mezőgazdasági keresők aránya 75–100%.	
Kétlaki	-	-	A mezőgazdasági keresők aránya 36,6–55%.	
		a)	Az ipari keresők aránya nagyobb, mint az „egyéb”-é.	
		b)	Az „egyéb” keresők aránya nagyobb, mint az iparié.	
Urbánus	-	-	A mezőgazdasági keresők aránya 0–36,6%.	
	I. fok	-	A mezőgazdasági keresők aránya 15–36,6%.	
		ipari jelleg		Az ipari és az egyéb keresők aránya 1,33 feletti.
		vegyes jelleg		Az ipari és az egyéb keresők aránya 1,33 és 0,66 közötti.
		„egyéb” jelleg		Az ipari és az egyéb keresők aránya 0,66 alatti.
	II. fok	-	-	A mezőgazdasági keresők aránya 0–15%.
		ipari jelleg		Az ipari és az egyéb keresők aránya 1,33 feletti.
		vegyes jelleg		Az ipari és az egyéb keresők aránya 1,33 és 0,66 közötti.
		„egyéb” jelleg		Az ipari és az egyéb keresők aránya 0,66 alatti.

Forrás: (Lettrich 1965, 12 alapján)

szociálgeográfiai elképzeléséhez áll közel (vö. Lettrich 1972, 362). Bobek szociálgeográfiai munkásságát Lettrich később, 1972-es tanulmányában ismertette, de egy 1955-ös társszerzős tanulmányát az Urbanizálódás Magyarországon is hivatkozta (Lettrich 1965, 9), így a fogalomhasználatot tudatosnak tartom. Harmadrészt Lettrich elkülöníti egymástól a népesség foglalkozási szerkezetét lakóhelyek szerint és a munkahelyek szerint összeíró statisztikákat; nézete szerint az előbbi a települések funkcionális jellegének, utóbbi a települések gazdasági típusainak leírásához vezethet. Ezzel részben elkülöníti a gazdasági kiindulópontú vizsgálatokat azoktól, amelyek a társadalmi közösségekre, életviszonyokra utalnak (azáltal, hogy lakóhely szerint foglalkoznak a népességgel). Ez az elkülönítés később a népességföldrajz – következőekben tárgyalt – diskurzusának megjelenéséhez vezetett. A munkahelyek és lakóhelyek (ahogy a szociálgeográfus Wolfgang Hartke meghatározza: Werkstatt és Ruhestatt) szétválasztása, majd egymással kapcsolatba hozása a szociálgeográfia cselekvési tereket (Aktionsraum) kiindulópontként használó irányait (Werlen 2008, 134–137) idézi fel.

Az *Urbanizálódás Magyarországon* megjelenése után Lettrich munkásságából a makroszintű elemzések nem tűntek el, de talán még inkább átítatódtak bizonyos szociálgeográfiai jegyekkel. Az 1970-es népszámlálási adatokat 1965-ös monográfiája keretében illesztő tanulmánya (Lettrich 1978) például az urbanizáció definiálásakor német szociálgeográfusokat (Bobeket, Ruppertet és Schaffert) idéz (Lettrich 1978, 45); és bár módszertanában a szocialista gazdasági földrajz hagyományait követi (területileg aggregált statisztikai adatok leírása, táblázatba rendezése, térképezése), az érintett témák – például a családok mint alapegységek megjelenése a foglalkozásszerkezeti vizsgálatokban, a népesség szabadidő-tevékenységének (amely a szociálgeográfiai alapfunkciók egyike) ismertetése – mind a szociálgeográfia felé legalábbis fogalmilag nyitó megoldás. Ugyanakkor ha a szociálgeográfiát mint

szemléletmódot, (heterogén) tudományelméleti irányzatot fogjuk fel, akkor ezek a lettrichi írással sokkal inkább a szocialista földrajz ismeretelméleti körébe tartoznak.

Fentiek alapján a lettrichi munkásság beilleszthető egy olyan csoportba, amely az urbanizációs folyamatokat a foglalkozásszerkezettel összefüggésben vizsgálta a hetvenes években. Ebből az időszakból a teljesség igénye nélkül néhány további szerző további művét elemzem.

A gazdasági fejlettséget kifejező mutatónak tekinti a gazdasági szektorok részarányát Korompai Attila (1973). Tanulmányában az átrétegződés lehetséges útjait alapvetően a lettrichi sémában foglalja össze, Lettrichhez szemben viszont nem egyetlen tipizálásban vizsgálja a települések foglalkozási átrétegződési (urbanizációs) trendjeit, hanem megkülönbözteti egymástól a városi és a falusi folyamatokat (Korompai 1973, 73–75), ezzel a nem a trendeknek megfelelően változó települési szerkezetváltozási pályákat beilleszti modelljébe, ugyanakkor el is távolítja egymástól a foglalkozási szerkezet és az urbanizálódás jelenségét. A tanulmány a makroszintű elemzések körében a városi népesség és az ipari foglalkoztatottak részaránya közötti szoros kapcsolat időbeli változására hívja fel a figyelmet, kitérve ebből a szempontból a társadalmi és a gazdasági (termelési) tartalom közötti különbségtételre. Korompai szerint az iparosodás és a városi népesség részaránya között kezdetben (az ipari forradalomtól, az ipari fellendüléstől) igen szoros az összefüggés, amely a szolgáltatások térhódításával fokozatosan csökken. A terciarizálódás látványosabban valósul meg a foglalkoztatottak és a társadalmi igények (szükségletek) oldaláról, viszont a termelésben kevésbé érvényesül – vagyis gazdasági szempontból (és hozzáteszem: az ország gazdasági és politikai berendezkedéséből adódóan is) az iparosodás a városiasodás fő mozgatórugója (Korompai 1973, 76).

Az ipar és egyáltalán bármilyen ágazat jelenlétének, súlyának a városiasodásra és a városhierarchiában elfoglalt szerepére való hatását elvető geográfusok közé tartozik Beluszky Pál, aki ezáltal eltávolítja egymástól az urbanizáció és a foglalkozási átrétegződés koncepcióját. Nézete szerint „a településhálózati egységekben nem szükségszerű a gazdaság egyes ágazatainak jelenléte” (Beluszky 1973, 457), azaz nem attól lesz valami város, vagy magasabb hierarchiaszintű település, hogy ott a mezőgazdaság, az ipar, vagy a szolgáltató tevékenység bizonyos arányban vagy mennyiségben jelen van. Beluszky azonban ennek az alaptézisnek maga is ellentmond ebben az írásában: „A települések által ellátott funkciókat – társadalmi-gazdasági tevékenységeket – (...) három csoportba sorolhatjuk: a lokális, a városi alap- (»központi-helyi«, »általános városi«, »vonzáskörzeti szintű«) és speciális (»táj feletti«, »régión túlnyúló«) funkciók csoportjába.” (Beluszky 1973, 456). A lokális funkciók biztosítják az alapfokú ellátást, ilyen módon a települések közötti különbségek kis mértékűek. „A városi alapfunkciók közé a »szolgáltató« funkciók hierarchiájának felsőbb fokán álló intézményeket soroljuk.” (Beluszky 1973, 457). A speciális funkciók körébe tartozik minden más (mint például az ipari, bányászati, közlekedési funkciók). Ha elfogadjuk azt, hogy a városok olyan települések, amelyek városi alapfunkciókat látnak el (Beluszky 1973, 458), akkor ebből az következik, hogy ezekben a településekben a szolgáltató szektornak nagyobb volumenűnek és/vagy magasabb részarányúnak szükséges lennie. Ilyen módon tehát az urbanizáció-urbanizáltság fokmérője lehet a szolgáltatások száma, aránya. Így Beluszky végül mégis a funkciók, a hierarchia, az urbanizáció, valamint áttételesen a foglalkozási szerkezet között állít fel kapcsolatot.

A szocialista földrajz urbanizáció és foglalkozási szerkezet között kapcsolatokat kereső képviselői között a fejezet végén Tóth József ezirányú munkásságával foglalkozom. Tóth 1977-es műve a Lettrich-féle típusok több időpontra vonatkozó keresztmetszeteinek összehasonlításával végez elemzést, kutatásának egyik központi motívuma a foglalkozási átrétegződés ütemét (az egyes ágazatok részarány-változását) számszerűsítő úgynevezett C-koefficiensek összehasonlítása többek között a dél-alföldi településhierarchia különböző szintjein. Az előző fejezetben már bemutatott Tóth-féle szerkezetváltozási elképzelések ellentmondásossága ebben a monográfiában is látszódik: a szerző például az átrétegződés szintjeiről ír (az átrétegződés folyamat, a szint viszont állapotra utal), amikor valójában a szerkezetváltozási folyamat eltérő ütemét vizsgálja (Tóth 1977, 66). Tóth másik, a témához kapcsolódó könyve az *Urbanizáció az Alföldön* (Tóth 1988). Ebben az urbanizáció folyamatát a szocialista földrajzi felfogásba helyezi el, azt a termelőerők fejlődésének egyik lényeges aspektusaként fogja fel, amely magába foglalja a népesség foglalkozási átrétegződését is (Tóth 1988, 9). A termelőerők fejlődése és a munkamegosztás mélyülése dialektikus, egymást kölcsönösen erősítő és fenntartó kapcsolatban van egymással. Tóth véleménye szerint a népesség foglalkozáscseréje (az ágazatok eltérő jellege miatt) a népesség területi koncentrációjával (amely az urbanizáció része) jár együtt (Tóth 1988, 11–13). Tóth így – a már korábban bemutatott 2002-es tankönyvhöz hasonlóan – egy modernizációs diskurzusban (amelyben az Alföld az elmaradottság szinonimájaként jelenik meg) helyezi el a foglalkozási átrétegződést.

Összegezve, a foglalkozási átrétegződés és az urbanizáció kapcsolata elsősorban az 1949 és 1970 között a reálfolyamatokban tapasztalt gyors szerkezetváltás miatt jelentős kutatási témája volt a gazdaságföldrajz részeként tekintett szocialista település-földrajzi programnak. Az urbanizációt középpontba helyező, itt bemutatott vizsgálatok mellett a makroszintű elemzések másik fontosabb csoportja a népességföldrajz újonnan hangsúlyossá vált aldiszciplínájába sorolható.

A népességföldrajz színre lépése

Az 1970-es évekre a gazdaságföldrajz termelést középpontba helyező domináns diskurzusa oldódott. Több, véleményem szerint sikeres kísérlet történt arra, hogy a szocialista gazdaságföldrajz egyik fő ideológusát, Markos Györgyöt (1955, 365) parafrázeálva a fürdővízbe valahogy mégiscsak vissza lehessen csempészni a gyereket, azaz a gazdaságföldrajzba a termelés-központúsággal szemben álló témákat. Ezek közül a továbbiakban a népességföldrajz elsősorban Sárfalvi Béla munkásságához köthető hangsúlyos megjelenésével, annak ideológiai indokolásával foglalkozom, hiszen nála a munka és a foglalkozás egyrészt a népesség egyik kitüntetett vizsgálati dimenziója, másrészt a „társadalmi témák” gazdaságföldrajzzal való kapcsolatteremtésének eszköze volt.

Sárfalvi Béla – Lettrichhez hasonlóan – olyan személy, akivel indokolatlanul keveset foglalkozik a magyar társadalomföldrajz. Annak ellenére igaz ez, hogy személyének (ám talán kevésbé tudományos munkásságának) az emlékéért az ELTE Regionális Földrajzi/Tudományi Tanszékén – ahol pályafutása során a leghosszabb időt töltötte – saját tapasztalataim alapján is őrzik. Az ELTE-n általam hallott és tapasztalt Sárfalvi-narratívának vezérmotívuma az a humanizmus, amely az egyik tanszéki kiadványban is megjelenik (Nemes Nagy 2001b, 108). Emellett bizarr módon éppen Sárfalvi

népességföldrajzi elképzelései alapján egy radikálisabb, a humanizmustól bizonyos értelemben távol álló másik értelmezés is kibontható. Véleményem szerint ez is egy olyan, ki nem beszélt tudományos örökségünk, amellyel szükséges lenne foglalkoznunk.

A „radikális” Sársfalvi narratívájának kibontásához véleményem szerint nem a 2001-es „portré” (Nemes Nagy 2001b, 108–109) által az életműből a könyv borítójának bemutatásával kiemelt, 1991-ben megjelent *Magyarország népességföldrajza* (Sársfalvi 1991) az elsődleges kulcs, bár ezt a művet kézbe véve még érződik az a látens, kilúgozott marxi(sta–leninista) ideológia, amelyet a későbbi hazai gazdaságföldrajzi munkák egyébként sokkal erősebben tartalmaznak.⁶¹ Nem is a sokszor hivatkozott, az Akadémiai Kiadó által megjelentetett kandidátusi értekezése, *A mezőgazdasági népesség csökkenése Magyarországon* (Sársfalvi 1965) enged ebbe betekintést. A „radikális” Sársfalvit leginkább 1971-es könyvszerkesztése, a *Világnézeti nevelésünk természettudományos alapjai* sorozat VI. köteteként megjelent *Válogatott tanulmányok a gazdasági földrajzból* (Sársfalvi 1971) alapján érthetjük meg. Ebben ugyanis Sársfalvi széles körű tudományos és ideológiai kontextusba helyezi el a népességföldrajzot.

A továbbiakban a népességföldrajzi program foglalkozási átrétegződés felől nézett kontextualizálása és realista szemléletű elemzése során három kérdéskört emelek ki részletesen:

- a népességi folyamatok és a földrajztudomány átalakulásának összefüggései a Sársfalvi-féle narratívában;
- a munka és a foglalkozási átrétegződés jelentőségének indoklási módjai;
- az átrétegződés és a területi munkamegosztás okainak bemutatása.

Az 1971-es kötetben *A világ népessége* című, Sársfalvi szerzete rész első három oldala (Sársfalvi 1971, 57–59) bontja ki részleteiben a „társadalmi-gazdasági” változások és a földrajztudomány fejlődése közötti elképzelést. Eszerint a 18. századi racionalista filozófia megalapozta a determinista földrajzot. Később a tőkés társadalom és termelési rend kialakulása a gazdasági tevékenységek felé terelte a földrajz figyelmét; viszont a hibásan gondolkozó emberföldrajzosok nem a termelő tevékenység hordozójára, a társadalmilag szervezett emberre koncentráltak. (Ráadásul az emberföldrajzzal szemben problémaként azonosítja azt is, hogy az a természettel együtt kezelte az embert.) Az újabb fordulatot nem pusztán a szocializmus mint új társadalmi rend eredményezte, hanem a népességnövekedés. Ez a jelenség új feladatot teremtett a geográfiának, amelyre a népességföldrajz a válasz: a szocialista gazdaságföldrajzon belül növeli a népességföldrajz szerepét az a tény, hogy a marxista–leninista filozófia a társadalmi lényvé fejlődött emberre a legfontosabb termelőerőként tekint. Sársfalvi megfogalmazásában a termelő ember, a népesség az a gyűjtőlencse, amelyen keresztül a természeti és társadalmi-gazdasági jelenségeket szemlélni kell.

Némileg meglepő, hogy a konszolidálódó hetvenes években, a marxista földrajz hazai hatalomátvétele után legalább egy évtizeddel (azaz a határmunkálatok lezárultával) Sársfalvi éles kirohánást intéz az egyébként ekkorra már teljesen háttérbe szorított emberföldrajzi paradigma ellen, főleg,

61 A kilúgozás nem azt jelenti, hogy ezek a tanulmányok – mivel a szocialista földrajz határainak rögzítésével már nincsen szükség rá – tudatosan nem használják a marxista–leninista jelzőt (vö. Szabari 2010, 113), hanem hogy nem (vagy félig) tudatosan termelik újra ezt a tudományos diskurzust.

hogy nézetem szerint érvelése nem feltétlenül szükségeltetné az emberföldrajzzal való szembehelyezkedést. Az pedig, hogy Sárfalvi egy, a gazdaságföldrajzot a szocialista földrajz keretein belül (nem egy angolszász értelemben vett humanista földrajzi programmal, de mégis) rehumanizálni kívánó ágazati földrajz mellett áll ki, egyúttal emberek és az emberföldrajz ellen intéz támadást, pikáns ketőssége a színre lépő népességföldrajznak.

Az érvelésben nem egyértelmű, hogy milyen módon befolyásolják a filozófiák, valamint a népességi folyamatok a földrajztudomány átalakulását. A népességnövekedés Magyarországon a hatvanas években talán nem jelentett olyan óriási kihívást, amely egy új részdiszciplína megjelenésére ennyire erőteljesen hatott volna. Ezt az interpretációt Sárfalvi korábbi kandidátusi értekezése is megerősíti, amely szerint a (magyarországi) népesség belső vándorlásának tudományos megismerése és a tervgazdasági igények irányították többek között a gazdasági földrajz (benne a népességföldrajz) figyelmét ezen jelenségekre (Sárfalvi 1965, 7–9). Ha viszont a népességnövekedés az 1971-es könyvben leírt módon globális problémaként jelenik meg, akkor az nem csak a szocialista földrajzot formálja át szükségszerűen, hanem az „első világot” is. Bár a népességföldrajz magyarországi színre lépése nem sokkal későbbi, mint az egyesült államokbeli 1953-as megjelenése, az a földrajz tér tudományi, pozitivista, modellező irányzatához állt közel ismeretelméleti szempontból (Bailey 2009, 553), ezzel szemben a hazai népességföldrajz a marxista–leninista ideológia mellett talán leginkább a leíró földrajzi hagyományban mozgott.

A hazai, a gazdaságföldrajzot rehumanizálni kívánó népességföldrajzi program egyik hangsúlyos eszköze az az általam második pontban megjelölt gondolatkör, hogy a munka világán, a foglalkozási átrétegződésen, a munkamegosztáson keresztül szükséges a népességföldrajzi folyamatokat vizsgálni. Ahogy a munka és a népesség viszonyát Sárfalvi kandidátusi értekezésében megfogalmazta, a foglalkozási átrétegződés „tüneteként jelentkező” (Sárfalvi 1965, 7) vándormozgalom vizsgálatában a fő feladat „a munkaerő földrajza és ez kevesebb is, de több is a népességföldrajznál” (Sárfalvi 1965, 9); a legfontosabb és legmozgékonyabb termelőerő (Sárfalvi 1991, 16), az emberi munkaerő területi átrendeződését szükséges elemezni. Ezzel szemben a népességföldrajz – és ezt Sárfalvi ügyesen elmosza – saját érvelésében is csak egyfajta felépítmény-földrajzként jelenik meg: a népesség elhelyezkedésére az anyagi termelőerők elhelyezkedése (mint alap – kiegészítés tőlem) gyakorol befolyást, az iparosodás az a folyamat, amely a területi munkamegosztást, így a népesség területi eloszlását átalakítja (Sárfalvi 1991, 16). Ebben a kérdésben Sárfalvi részben a marxista–leninista alapálláspontot viszi tovább: annak egyik fő ideológusa, Markos György szerint ugyanis „minden társadalmi jelenség *végőfokon* gazdasági tényezőkre vezethető vissza”, a „népesség mint termelőerő [jelenségei] (...) érthetetlenek maradnak a megfelelő gazdasági földrajzi elemzés nélkül. A népességnek (...) földrajzi vizsgálata is csak a gazdasági földrajz keretében végezhető el valóban teljesen és mindent átfogóan.” (Markos 1955, 364, kiemelés az eredetiben). Amiben viszont Sárfalvi eltér ettől az interpretációtól, az véleményem szerint az az előbbieken már említett pont, hogy a népesség az a gyűjtőlencse, amelyen keresztül a jelenségeket vizsgálni kell, amely alapján a népességföldrajz a gazdasági földrajzon belül önálló (a gazdasági alap elemzése nélkül) létjogosultsággal bírhat.

Ezen a ponton érdemes a Sárfalvi-féle „munkaerőpiac-földrajzi” és népességföldrajzi elképzelést a II. fejezetben a kutatási előzményeknél bemutatott változó munkaföldrajzi megközelítésekhez kapcsolódóan elhelyeznem. Mivel a tudományok és a tudományos tudás átalakulása nem függetleníthető attól a társadalmi kontextustól, ahol a változások zajlanak, így szükségszerű, hogy az 1. táblázatban bemutatott, az angolszász társadalomföldrajzra vonatkozó korszakokhoz a hazai történések nem sorolhatók be egyértelműen. Alapvetően a munka földrajzi program két szakaszának stílusjegyei keverednek.

A munka vizsgálata során a neoklasszikus telephely-elméleteknek, a telephely-választást optimalizáló megközelítéseknek, valamint a munkaerőpiac földrajza irányvonalnak a szocialista földrajz kontextusában a gazdasági földrajz tervezést segítő programja feleltethető meg. Ismét Markost idézve, a „földrajzi munkamegosztás kialakulását nem bízhatjuk a spontán fejlődésre vagy a véletlenre. Meg kell – és már részben meg kellett volna – teremteni annak tudományos alapjait” (Markos 1955, 364). Mind a (nyugati) munkaerőpiac földrajza, mind a hazai szocialista földrajz (ebbe a népességföldrajzot a rehumanizálási kísérlet ellenére beleértve) a munkásokat leíró kategóriaként jeleníti meg, a munkásokat cselekvéstől megfosztott módon interpretálja (vö. 1. táblázat).

Amiben viszont mindenképp különbséget tapasztalhatunk, az a II. szakasz (nyugati) marxista kritikája által felvetett jelenség, hogy az I. szakasz képviselői a tőke szolgálatába állították a tudományt, ugyanis ez az értelmezés a magyarországi közegben így nyilvánvalóan nem jelenhetett meg (a tőke primátusát nem lehetett hangsúlyozni). A tőke fogalma helyébe leginkább az optimális elhelyezés, a területi arányosság és területi egyensúlyok narratívái (amely praktikusán leginkább költség szempontú – és nem például szállítási – optimalizálást jelentett) lépett.⁶²

A II. szakaszból a változó (területi) munkamegosztás vizsgálata, annak osztályharc-kontextusba helyezése mind a nyugati, mind a szocialista földrajzban megjelenik. Hiányzik viszont a szocialista földrajzból az a megközelítés, amely a (kritikai) marxista elemzés segítségével a munkásokat mint egyéneket érintő emancipációs politikát kíván megvalósítani, illetve a kapitalizmus (szocializmus) működését és a munkások mindennapi életének összetettségét kívánja megérteni (vö. Mitchell 2011, 565–566). Ennek okai egyrészt a munkások I. szakaszhoz kapcsolódó módon, termelőerőként való értelmezése a szocialista földrajzban, másrészt a szocialista rendszer kritikáját sem lehetett megírni a munkások mikrokozmoszeteinek vizsgálatán keresztül.⁶³

A népességföldrajzi program bemutatásakor az általam kiemelt harmadik téma az átrétegződés és a területi munkamegosztás okainak bemutatása. Ez a kérdéskör az emberföldrajz, a társadalomföldrajz, a gazdaságföldrajz azon elméleti állásfoglalásához kapcsolódik, hogy milyen

62 Lásd például a területi arányosság megfogalmazását Kőszeginél, amely szerint az „a legkisebb ráfordítással a legnagyobb eredményt biztosítja” (Kőszegi 1967, 27), vagy a területi egyensúly ágazati-gazdaság szerkezeti, termelékenység-központú értelmezését Bartke Istvánnál (Bartke 2001, 32–33).

63 Az etnográfiai jellegű, a munkásokhoz mikroszinten közelítő vizsgálatokat a külföldi kutatók esetében az állami vezetés az 1980-as években is igyekezett nem engedélyezni, erről lásd pl. Burawoy és Lukács (1992, 7–8) visszaemlékezését.

módon fogható fel a társadalmi „reálfolyamatokban” a természeti viszonyok és a társadalmi viszonyok szerepe.⁶⁴

Sárfalvi 1971-es könyvfejezetének ideológiai megalapozásában – a szocialista földrajz klaszszikusaihoz hasonlóan – elutasította az emberföldrajz possibilista álláspontját, a szocialista földrajzban a természeti és a gazdasági földrajzot élesen elválasztotta egymástól (Sárfalvi 1971, 58). Ennek megfelelően a foglalkozási szerkezetéről szóló alfejezetben a „társadalmi-gazdasági” viszonyok magyarázó erejének hangsúlyozására számíthatnánk. Sárfalvinál viszont az elmélet és az empiria között ellentmondás tapasztalható. A foglalkozási szerkezetet bemutató alfejezetben részben visszatér a természeti viszonyok fontosságának az emberföldrajzi irányzat ismertetésekor elutasított álláspontjához: szerinte az átrétegződés többek között a természeti viszonyok fejlődése miatt következik be, az nem vezethető vissza kizárólag a termelőerők színvonalának alakulására vagy a társadalmi munkamegosztás fejlődésére (Sárfalvi 1971, 112).

Sárfalvi 1971-es narratívája némileg eltávolodik kandidátusi értekezése bevezetőjének elvi alapálláspontjától. A disszertáció a társadalmi-foglalkozási átrétegződést olyan *gazdasági-történelmi* folyamatnak tekinti, amelyben a természeti viszonyok nem, vagy a földrajzi munkamegosztás révén legfeljebb parciálisan jelennek meg (Sárfalvi 1965, 7, kiemelés tőlem). Igaz ez annak ellenére, hogy egy oldallal később a (gazdasági) földrajz feladatát a társtudományokhoz képest abban fogalmazza meg, hogy „az általános törvényszerűségek érvényesülését – a *természeti*, illetve gazdasági elemek változó összetétele következtében többé-kevésbé differenciált földrajzi feltételek közepette – vizsgálja” (Sárfalvi 1965, 8, kiemelés tőlem); így valamennyire „megengedő” a természeti viszonyokkal kapcsolatosan.

Sárfalvi 1991-es könyvében ismét inkább a természeti viszonyok kizárása dominál. A népesség területi eloszlása „társadalmi-gazdasági” háttérének megvilágításában (Sárfalvi 1991, 16–22) elsődlegesen az anyagi termelőerők elhelyezkedését elemzi, amelyben a természeti viszonyok legfeljebb gazdaságivá, termelőerővé átalakított természetként jelenhetnének meg. Ám az elképzelés kibontásában ez az aspektus is hiányzik: a népesség elhelyezkedésének átalakulását (amely, mint már idéztem, a foglalkozási átrétegződés és az átalakuló területi munkamegosztás tünete) 1950 után szerinte négy, kizárólag „társadalmi-gazdasági” folyamat határozta meg: az iparosítás, a nagyüzemi mezőgazdaság, a településhálózat fejlesztése, valamint a szolgáltató tevékenységek gyarapodása (Sárfalvi 1991, 17).

A foglalkozási átrétegződés 1991-es értelmezése néhány korábban már említett, de néhány új elemet is tartalmaz. Előbbiek egyike a modernizációs diskurzus, amely a fejlettségi szinthez kapcsolja az átrétegződés időbeli folyamatát (Sárfalvi 1991, 55). Emellett – szintén a III. fejezetben már

64 Ez a téma kulcsfontosságú volt a burzsoá és marxista földrajz közötti „határmunkálatok” során. A marxista iparföldrajzos, Antal Zoltán kandidátusi értekezésének védésén Koch Ferenc például hozzászólásában így fogalmazott: „Szerintem a polgári és marxista gazdasági földrajz nem abban különbözik egymástól, hogy a termelést ilyen vagy amolyan vonatkozásban értékeli, hanem legelső sorban abban, – erre Antal elvtárs mellékesen csak, de mindenesetre utal, – hogy a marxista gazdasági földrajz az elsődlegességet a társadalmi viszonyoknak adja, míg a burzsoá geográfia első sorban a természeti tényezőket veszi alapul és ebben a vonatkozásban itt sokszor esik bele a determinizmus hibájába.” (AL 200.TMB 918/621) A kérdéskörrel lásd továbbá Markos György tanulmányának vonatkozó részét (Markos 1955, 363).

bemutatott módon – az idő felosztása a tér felosztásával párosul, bár Sársfalvinál inkább ellentmondásosan. Értelmezésében a foglalkozási szerkezet a területi munkamegosztásban vállalt eltérő szerepkörök következtében az ország különböző térségeiben jelentősen eltér az országos szerkezettől (Sársfalvi 1991, 54), ami így felülírja a fejlettség meghatározó szerepét. Újdonságként egy regionális tudományi érvelésmód is megtalálható. Ez az agrárjelleg halványulását egy térbeli diffúziós folyamatként értelmezi, amely először az iparosodás magterületein jelentkezett, majd a közlekedési tengelyek mentén terjedt, 1970 és 1980 között viszont már inkább areálisan terjeszkedett (Sársfalvi 1991, 57). Sársfalvi ebben az értelmezésben – a regionális tudományi megközelítésnek megfelelően – a tér önálló, elsődleges magyarázó szerepét hangsúlyozza, azaz a foglalkozási szerkezetváltásban a fejlettség vagy a területi munkamegosztásban elfoglalt szerepkör helyett a fizikai (descartes-i) térben elfoglalt helyzet magyarázó ereje mellett foglal állást. Szintén új elemként jelenik meg Sársfalvi 1991-es könyvében a foglalkozási átrétegződés során folyamatosan újratermelődő dialektikus viszonyrendszer. Eszerint a lakóhelyek és a munkahelyek szétválása (az ingázás) nyomán támadt feszültségek idővel fokozatosan oldódtak, ez az alkalmazkodási folyamat viszont újabb ellentmondásokat váltott ki (Sársfalvi 1991, 22).

A foglalkozási szerkezetváltozás hátterében az ilyenfajta társadalmi feszültségek érzékeltetése viszont már sokkal inkább azon mikroszintű vizsgálatok körébe tartozik, amelyek ugyan a gazdaságföldrajz perifériájára szorultak a szocializmus évtizedeiben, mindazonáltal érdekes csoportját alkotják a hazai földrajzi hagyománynak.⁶⁵ A következőkben ezt a kutatási irányt vizsgálom részletesebben.

A foglalkozási átrétegződés, a településföldrajz és a szociálgeográfia: mikroszintű vizsgálatok

A foglalkozási átrétegződés témája – mint az előbbieken bemutattam – a szocialista földrajz ismeretelméletével, tudományos céljaival összeegyeztethető volt. A téma egyúttal kitüntetett helyet foglal el a hazai mikroszintű településföldrajzi és szociálgeográfiai kutatásokban is. Ehhez kapcsolódóan először azt a kérdést próbálom megválaszolni, hogy a szociálgeográfiai megközelítés⁶⁶ hogyan és milyen módon lehetett összeegyeztethető a szocialista (gazdasági) földrajz terminológiájával, miért kerülhetett a teljes elutasítással szemben egyfajta megtűrt státuszba.

A szociálgeográfia német iskolája – amely a hazai kutatókra a legnagyobb hatással volt – a nagy elődök között szokta felsorolni a francia emberföldrajzos Vidal de la Blache-t (Werlen 2008, 55–58),⁶⁷ aki a szocialista földrajz képviselői számára posszibilizmusa révén természetesen teljesen

65 Sársfalvi munkái közül ide tartozik az a Szegedi Nándorral írt tanulmány, amely népességföldrajzi kiindulópontból ír, a társadalmi átrétegződést gazdasági alapú folyamatnak tartja (Sársfalvi és Szegedi 1972, 237–238), egyúttal felhívja „a figyelmet a szociogeográfiai [sic!] módszerekkel végrehajtott mikrovizsgálatok létjogosultságára” (Sársfalvi és Szegedi 1972, 244).

66 A dolgozatban a szociálgeográfiai megközelítést a német szociálgeográfiára, illetve az ebből a magyarországi tudományos gyakorlatban átvett gondolatokra értem.

67 Benno Werlen könyve a tudománytörténeti kontextus szempontból megkérdőjelezhető is lehet: Dürr (2001, 71) szerint Werlen a szociálgeográfia megnevezéssel illeti mindazt, amelyet mások társadalomföldrajznak neveznének.

elfogadhatatlan volt.⁶⁸ A forma és funkció kérdésében azonban a szociálgeográfának olyan álláspontja volt, amely nem mondott teljesen ellent a szocialista földrajz elképzeléseinek.

Werlen a német szociálgeográfia előképei között a földrajz 1920-as évektől megjelenő funkcionális korszakát is felsorolja. Ez a különböző materiális dolgok elterjedési formáit kívánta az emberi tevékenység kifejeződéseként vizsgálni. A kutatási irány a gazdasági terek olyan vizsgálatában összpontosult, amely először homogén gazdasági tereket határol le, majd ezekben vizsgálja a gazdasági tevékenységek területi eloszlását, illetve a terek funkcionális kapcsolatait. Az irányzat továbbá – mivel az iparosodási folyamat térbeli megjelenési formáit kívánja földrajzi okokkal magyarázni – a társadalmi munkamegosztással is hangsúlyosan foglalkozott. (Werlen 2008, 96) A szociálgeográfia ezen felfogása véleményem szerint összeegyeztethető lehet(ett volna) a szocialista földrajz ismeretelméletével: a gazdasági terek vizsgálata Magyarországon a gazdasági körzetek kutatásában (ennek az iránynak az összefoglalóját adja pl. Bora 1960) csapódott le; az iparosodás, a társadalmi munkamegosztás és a gazdasági tevékenységek területi megoszlása mind fontos kérdéskörként jelentek meg a hazai szocialista földrajzban.

A hazai szociálgeográfusokra is jelentős hatással bíró Hans Bobek három olyan társadalomtudományi feladatot határozott meg a szociálgeográfia számára, amelyekkel a szocialista földrajz megközelítése nem érthetett egyet. Bobek szerint az elsődleges feladat, hogy a tájak társadalmi átalakításának formáit rekonstruálja (Werlen 2008, 107); ami a szocialista földrajzosok szemében puszta formalista játéknak tűnhetett, így ezzel el lehetett utasítani a felfogást. A második feladat a tájak funkciójának vizsgálata a társadalomfejlődésben (Werlen 2008, 108). Mivel ez az irányvonal a természeti tényezőket a társadalmi fejlődés okaiként tételezi fel, szintén elvetendő lehetett a szocialista földrajz gazdasági viszonyokat és termelési módot előtérbe helyező megközelítése számára. A szociálgeográfiai kutatások harmadik társadalomtudományi feladata azon jelenségek (életformák, termelési viszonyok, népességfejlődés és településformák) hatásmechanizmusainak az elemzése, amelyek a társadalom és a táj között közvetítenek (Werlen 2008, 109). Ebben az elképzelésben már található közös pontokat a szocialista földrajzzal, hiszen a világmagyarázó okok a termelési viszonyok (és közvetve az életforma-csoportok) révén átfednek. Werlen ugyanakkor a bobeki koncepciót értékelve kiemeli, hogy az elképzelés alapvetően a tájakat kívánta megérteni (nem a társadalmat), és mivel a tájak és a társadalom közötti kölcsönkapcsolat leginkább a falusi-mezőgazdasági társadalmakban vizsgálható jól, ezért a szociálgeográfiai kutatásokat a társadalmi valóság egy részterületére manőverezte (Werlen 2008, 125–126). Ennek a megállapításnak az értelmezése különösen érdekes a hazai tudománytörténeti kontextusban, hiszen a hazai szociálgeográfusok is elsősorban a hátrányos helyzetű (zömmel falusi) társadalmakat vizsgálták (ezekről részletesen a későbbiekben írok), illetve ez a téma és megközelítésmód az, ahol a hazai szociálgeográfusok kapcsolatot tudtak

68 Antal Zoltán kandidátusi védésén például Koch Ferenc a természeti és társadalmi tényezők elsődlegességének elemzése után úgy fogalmaz, hogy a polgári gazdasági földrajz determinizmus hibájába is eső, a természeti tényezőket alapul vevő megközelítésével szemben a legújabb (a védésre 1960-ban került sor) nyugati gazdasági földrajzosok a possibilizmus álláspontjára helyezkednek, de „ők a társadalmi viszonyok gazdasági-földrajzi jelentőségét marxista vonatkozásban egyáltalán nem ismerik fel”. (AL 200.TMB 918/621)

teremteni a két világháború közötti emberföldrajz Mendöl Tibor fémjelezte programja és az újonnan megjelenő szociálgeográfia között.

Werlen tudománytörténeti áttekintésében a következő szakaszt (a magyar szociálgeográfusok által is olvasott) Wolfgang Hartke fémjelzi. Hartke földrajzi programjának ismertetésekor Werlen (2008, 130–132) három jelenséget emel ki. Egyrészt az agrártársadalomból az ipari társadalomba való átmenet gyors átstrukturálódási jelenségeit, másrészt a hagyományos földrajz (geo)politikai szemléletmódjának problematikussá válását, harmadrészt a II. világháború utáni újjáépítéssel az alkalmazott földrajz előtérbe kerülését. Hartke a földrajzi szemléletmód súlypontját a térről és tájról az emberi cselekvések felé fordította, a cselekvésekhez kapcsolódóan regionalizációs kérdésekkel is foglalkozott, ennek kapcsán került elő a korábban már említett munkahely-lakóhely szétválasztás, vagy a cselekvési terek elemzése (Werlen 2008, 130, 134–135). A vizsgált társadalmi csoportok elkülönítését Hartke a foglalkozás, illetve a gazdasági tevékenység alapján végzi el, ezen keresztül foglalkozik a társadalmi átalakulásokkal (Werlen 2008, 140–141). A hartkei elképzelés a magyar szociálgeográfusok számára hasznosnak bizonyult, felfogásában (bizonyos alapkérdéseket, például az alkalmazott földrajzot tekintve) nem áll szemben a szocialista földrajz álláspontjával sem.

A szociálgeográfia müncheni iskolája, illetve annak fő képviselői, Karl Ruppert és Franz Schaffer az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetének kutatóival való kapcsolat révén a hazai szociálgeográfia szemléletmódjára is hatással bírt. A müncheni iskola Werlen értelmezésében a funkcionális iskola, a bobeki és a hartkei elképzelések egyesítését tűzte ki célul, illetve fenntartotta az alkalmazott (tervezési) iránnyal való kapcsolatot, a térbeli szerveződési formákat és a térképző folyamatokat az egyébként Dieter Partzschtól átvett hét szociálgeográfiai alapfunkción keresztül vizsgálta.⁶⁹ (Werlen 2008, 157–159, 161, 176–177) Ez a koncepció ismét nem áll nagyon távol a szocialista földrajz egyes nézőpontjaitól. A funkcionális szemlélet, illetve a hét alapfunkció (többek között a munka) különböző súllyal, de mindenesetre a gazdaságföldrajzban és a tervezésben fontos témakörének, vagy az alkalmazott földrajzi iránynak a hangsúlyozása (lásd például Lettrich 1972, 365–366) összeegyeztethető lehetett a szocialista földrajzi programmal. Ugyanakkor természetesen vitapontok is azonosíthatók: Werlen (2008, 178) például leírja, hogy a szociálgeográfia müncheni iskolájának marxista kritikái szerint az alapfunkciók kiválasztása esetleges, szerintük sokkal inkább a munkát és a termelési viszonyokat szükséges a szociálgeográfiai vizsgálatok alapkategóriájává tenni.

Ezek tehát a német szociálgeográfia azon főbb ismérvei, amelyek a magyar szociálgeográfiába nagyrészt átszivárogtak. Viszont a magyar kontextusban az elméletek a „vándorlás közben” átalakultak,

69 A szociálgeográfiai alapfunkció – Berényi Istvánnál a társadalmi alapfunkció, illetve „az emberi lét megnyilvánulásának alapfunkciói” (Berényi 1997, 12) – véleményem szerint nem a legkifejezőbb fordítása a német Grunddaseinsfunktion szónak. A Dasein kifejezésben ugyanis (szemben a magyar változattal) a német területi tervezési hagyományban mind a mai napig fontos, központi helyek elméletéhez kapcsolódó, a társadalom szolgáltatásokkal való ellátásának kérdése (*Daseinsvorsorge*) is benne foglaltatik. Külön kutatási kérdés lehet, hogy a hazai szociálgeográfusok milyen megfontolásokból választották az alapfunkció szót magyar megfelelőként, nem volt-e ebben szerepe a (központi helyek elméletére szintén építő) hazai területi tervezéssel való szembehelyezkedésnek.

más tényezőkkel gyarapodtak, amelyeket természetesen maguk a szereplők érzékeltek és alakítottak. Beluszky Pál például egyik újabb tanulmányában a szociálgeográfiát is olyan surranópályának tekintti, ahonnan pályatársakat lehet(ett volna) megelőzni (Beluszky 2009a, 205). Nyilvánvalóan nem kívánom megkérdőjelezni az irányzat megjelenéséről és szerepéről szóló interpretációját (az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetben testközelből láthatta ezen változásokat, így értelmezését hitelesnek tekintem), saját olvasatomban viszont a szociálgeográfia révén sokkal inkább kisurranni lehetett a földrajztudományból (lásd például Lettrich Edit életpályáját), mintsem besurranni abba.⁷⁰ A besurrulás lehetetlensége ellenére a szociálgeográfia sok szempontból nem volt teljesen összeegyeztethetetlen a szocialista földrajzzal (mint ahogy ennek néhány elemét bemutattam), sem pedig a korábbi társadalom-földrajzi hagyományokkal (mint például a két világháború közötti emberföldrajzi paradigmával). A továbbiakban ennek egy szeletét, a területi munkamegosztás és a foglalkozási átrétegződés témáján keresztül a mendöli emberföldrajzi örökség és a szociálgeográfia (mint mikroszinten mozgó megközelítések) viszonyát vizsgálom.

A mendöli örökség mint legitimációs eszköz⁷¹

Mendöl Tibor munkássága és személye (az őt ért támadások ellenére) mindvégig alkalmasnak bizonyult arra, hogy általa geográfusok saját kutatásaikat legitimálják, diskurzív eszközökkel folytonosságokat teremtsenek társadalom-földrajzi irányzatok és kutatók között. Ezek közül az osztályozások, a munka, a területi munkamegosztás valamint a foglalkozási átrétegződés témáiban elemzem, hogy a település-földrajzosok és a szociálgeográfusok hogyan viszonyultak Mendölhöz. A továbbiakban Wallner Ernő, a hatvanas évektől a magyar földrajztudomány félperifériáján dolgozó Lettrich Edit, illetve a Lettrichhez is kötődő hazai szociálgeográfiai iskola Mendöl-recepciójával foglalkozom. Ennek kapcsán bemutatom azt is, hogy a tudomány alakításának helyszínei és módszerei milyen módon alakultak át az 1945 előtti tudás- és tudománytermelési struktúrák gyökeres megváltoztatása következtében.

Győri Róbert Mendöl életművét elemző tanulmányában ír arról, hogy Mendöl neve és munkássága körül egy félig-meddig rejtett kötélfűzés alakult ki a rendszerváltás után (Győri 2009, 49). Az eddigi tudománytörténeti kutatások viszont kevés figyelmet fordítottak arra, hogy Mendöl munkássága – annak ellenére, hogy az ötvenes évektől személyét és munkásságát kiszorították a tudományból – kedvelt hivatkozási alapja maradt a marginálisan továbbélő település-földrajzi és az újonnan megjelenő szociálgeográfiai kutatásoknak, például a foglalkozási átrétegződés többek között Lettrich által előtérbe helyezett koncepciója kapcsán. A mendöli örökség látszólagos paradoxona tehát az, hogy a tudományos intézményrendszerből történő kirekesztés ellenére személye és gondolatai „hasznossága” a tudományos mezőn belüli pozícióharcokban jelen maradt.

Mendöl nyugdíjazása, majd halála után az általa képviselt tudományos program továbbvitelét az új alapokra helyezett tudományos struktúrában (vö. Péteri 1998, 80–82) az 1951-ben

70 A szociálgeográfia a rendszerváltás után sem vált sokkal nagyobb jelentőségűvé, bár a felsőoktatásban nagyobb teret kapott az addigiaknál.

71 Ennek az alfejezetnek a megírásához a témával az Eötvös Collegium szempontjából foglalkozó tanulmányomat (Czifrusz 2011a) használtam fel jelentősebb átdolgozással.

megalakított MTA Földrajztudományi Kutatócsoport (1967-től Kutatóintézet) igyekezett – legalábbis a szövegek szintjén – továbbvinni és kisajátítani. Wallner Ernő 1981-ben megjelent tanulmányában így ír: „Mendöl T. egyetemi munkaköre nem tette lehetővé a mintegy három és fél ezer nyi település vizsgálatát. Ez csak akkor vált lehetővé, amikor a Földrajztudományi Kutató Intézet geográfus munkatársainak módjukban állt csak egy kitűzött munkafeladattal foglalkozni, mentesülve az egyetemi oktatói vagy egyéb munkakör alól (...) Mendöl T. halálával még nagyobb mértékben hárult az egyetem helyett a kutatóintézetre a településföldrajzi tudományos munka irányítása és egyúttal az ezzel járó felelősség.” (Wallner 1981, 103) Wallner Ernő interpretációjában így a korábban a budapesti egyetemen Mendöl körül kirajzolódó igazság helyszíne (*truth spot* – Gieryn 2002) áthelyeződött az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetébe.

Mendöl munkásságával egyrészt legitimálni lehet(ett) különböző kutatási irányokat (mint település-földrajzi kutatásokat és az újonnan megjelenő szociálgeográfiát), valamint el lehetett utasítani ezeket a megközelítéseket. Az általam ebben a részben vizsgált diskurzusok legtöbbszörében közös, hogy a Mendöl és Lettrich közötti kapcsolatot vagy folytonosságot tematizálják, ezáltal a tudományos mezőt a vizsgálati témák mellett személyekkel népesítik be.

Bár elemzésem a földrajztudomány egy korszakának egy szeletét dolgozza fel, az előző alfejezethez hasonlóan arra is rámutat, hogy a tudománytörténeti vizsgálatokban az objektív igazságok keresése értelmetlen és hiábavaló, ugyanis egymással párhuzamos (és sok esetben ellentétes) diskurzusok létezhetnek, amelyeknek többek között az a célja, hogy a tudósok megerősítsék vagy megváltoztassák helyzetüket a bourdieu-i értelemben vett tudományos mezőben, továbbá hogy fenntartsák az igazság helyszíneit vagy éppenséggel újakat hozzanak létre.

Az ötvenes évektől a korábbi irányzatok a magát marxistának mondó gazdaságföldrajz hatalomátvételével háttérbe szorultak. A nemmarxista⁷² megközelítések képviselői számára Mendöl lett az a hivatkozási alap, akivel mégiscsak ki lehetett hasítani a tudományos mezőből egy olyan helyet, ahol az irányzatok legitim módon űzhetők. A legitimációs eljárások Mendöl munkásságából leginkább – ahogy a továbbiakban részletezem – témáit, szemléletét, munkamódszerét, személyét és a földrajzi lépték kérdéseit emelik ki, ezeken keresztül teremtenek folytonosságot a mendöli munkásság, valamint a településföldrajz és a szociálgeográfia között.

A foglalkozási átrétegződés témáján keresztül ugyan megvalósítható lenne a mendöli elképzelés (a munkamegosztás révén a miliójébe belenövő ember) és a mezőgazdaságból iparba való átmenet párhuzamba állítása, ezt Lettrich nem teszi meg. Ez a későbbi interpretációkban sem történt másképp, a Lettrich-tanítvány Becsei József visszaemlékezésében mestere munkásságában a lakóhelyek és munkahelyek szétválásának elemzését kapcsolja csak össze a foglalkozási átrétegződési

72 A marxista és nemmarxista kategóriák véleményem szerint nehezen elkülöníthetőek éppen a hazai tudományos élet ezen időszakában. Bár a geográfusok társadalmi gyakorlatainak különbözőségeit jól bemutatja Győri Róbert (2011) tanulmánya, a hazai földrajzos szakirodalomból sajnos hiányoznak azok a kutatások, amelyek a marxi(-lenini) terminológia, ismeretelmélet, társadalomfelfogás megjelenését és átalakulását vizsgálják a szocializmusban és napjainkban.

vizsgálattal, ám Mendölre nem utal. Ugyanakkor Becsei élesen elválasztja egymástól előbbi, kvantitatív vizsgálatokat a Lettrich második kutatói periódusának tartott kvalitatív szociálgeográfiai megközelítésektől. (Becsei 2005, 18–19), értelmezésében összemosódik a kvantitatív-kvalitatív szembeállítás a makro- és mikroszintű vizsgálatokkal (lásd később a lépték kérdéskörét). Mint azt az előbbieken a német szociálgeográfia ismertetésekor bemutattam, a szociálgeográfia – bár kétségkívül inkább mikroszinten mozgott – alkalmazott földrajzi irányzat volt, amelynél éppen az ellátás szervezése (*Daseinsvorsorge*) kvantitatív eszköztárat is szükségeltetett. Becsei emellett az érvelésben kvantitatív és kvalitatív tudományos fejlődési állapotok egymásutánosságát azonosítja, amelyet a gazdasági és társadalmi igényekből vezet le (Becsei 2005, 18). Én inkább Nemes Nagy Józseffel (2001a, 37) és Timár Judittal (2001, 57) értek egyet, akik ugyan teljesen más kiindulópontból, de mindketten a kvantitatív-kvalitatív módszertan párhuzamosságát vallják, nem pedig tudományos fejlődésben való egymásutánosságukat.

A település-földrajzi kutatások legitimálása legtöbbször a mendöli munkamódszeren keresztül valósul meg. Lettrich Edit munkásságában ez a mozzanat egyértelműen nyomozható. Kandidátusi értekezésében (Lettrich 1964) a mendöli munkamódszerrel dolgozik, a település morfológiáját, funkcióit a környező táj (iparvidék)⁷³ életével kölcsönkapcsolatban vizsgálja. Így a miliőbe belenövő ember (vö. Lettrich 1964, 28–29), majd az iparosodással együtt járó foglalkozásváltás, urbanizálódás, ingázás és kétlakivá válás (Lettrich 1964, 55–57, 70–73) jelenségeinek értelmezésében a területi munkamegosztásra és a települések funkcionális összekapcsolódására (Lettrich 1964, 56) való összpontosítás mellett a kétlaki típusú foglalkozásváltás települések arculatára való hatását (Lettrich 1964, 74–77) vizsgálja. Hasonlóan jár el az Esztergommal párhuzamba állítható Kecskemét és tanvilága című könyvében, amelynek bevezetőjében kiáll a települések morfológiáját is elemző irányzat mellett, tudományos szempontból beszűkültnek tartja a morfológiamentes (Mendöl vizsgálati irányát mellőző) szemléletet (Lettrich 1968, 7). A funkciók és az arculat viszonyának értelmezésében az Alföld, ezen belül Kecskemét esetében a városokhoz mindenütt kapcsolódó központi funkciókon kívül a településhálózat szerkezetéből adódó arculatbeli eltérések mellett érvel (Lettrich 1973, 1), feltárja a népesség zónák szerinti tagozódását, ahol a zónák funkciói, az ott élők foglalkozási viszonyai, valamint a településrészek arculata között szoros kapcsolatot állapít meg.

Szintén ezt a munkamódszert tartja követendőnek Wallner Ernő. 1981-ben megjelent tanulmánya a települések morfológiájának (településképe) és funkcionális vizsgálatának ötvözését szorgalmazza, továbbá hiányolja a településeket is bemutató tájmonográfiákat a hazai szakirodalomból (Wallner 1981, 104–105) – ami azért meglepő, mert Lettrich Esztergom- és Kecskemét-monográfiája szerintem éppen ezt a kutatási vonalat képviseli. A foglalkozási átrétegződés, a munka- és lakóhelyek viszonyának feltárását Wallner inkább a morfológiai, mintsem a funkcionális

73 A terminológia átalakulása jól mutatja a szocialista földrajz hatalomátvételét. Lettrich Edit Tudományos Minősítő Bizottság (TMB) számára benyújtott dolgozata az *Esztergom* címet viselte (AL 200.TMB 913/631), a disszertációt *A dorogi kistáj városa – Esztergom* címmel tervezték kiadni (Petri 1963, 244), a monográfia viszont végül *Esztergom a dorogi iparvidék városa* címmel jelent meg az Akadémiai Kiadó Földrajzi tanulmányok sorozatában (Lettrich 1964).

vizsgálatok köréhez kapcsolja: „A falvak népessége foglalkozási szerkezetének megváltozása elsősorban demográfiai statisztikai vizsgálat tárgya, mert számszerűen megállapítható arányokat keres, hogy bemutathassa falvaink új szerkezeti képét.” (Wallner 1981, 104).

A településföldrajz módszerei kapcsán személyek is belépnek az érvelésekbe. Lettrich a Kecskemét és tanyavilága bevezetőjében saját (munkája) helyét a tudományos mezőben személyekhez, Erdei Ferenchez és Mendöl Tiborhoz képest határozza meg (Lettrich 1968, 7). Mendöllel kapcsolatban kontinuitást (és „időtlenséget”) teremt meg: „Mendöl Tibornak az alföldi városok morfológiájára vonatkozó – számos vonatkozásában ma is *időszerű* – megállapításai, valamint a tőle származó funkcionális városértelmezés mintegy bázisul szolgáltak jelen kutatásokhoz.” (Lettrich 1968, 8, kiemelés tőlem). Ezáltal Lettrich Mendöl közelébe helyezi magát a tudományos mezőben, továbbá a mező statikus voltát sugallja. Wallner előbbi tanulmányában a módszer kapcsán a Mendöl–Wallner–Lettrich-csoportot tematizálja, a szerző szerint „kívánatos a városnak olyan városképi elemző, városnéző bejárása, mint amilyent a 60-as években először Lettrich E.-tel majd utóbb Mendöl T.-ral Veszprémben tettünk” (Wallner 1981, 109).

A településföldrajzhoz hasonlóan ment végbe a szociálgeográfiai kutatások módszertani legitimálása Mendöl nevével, illetve a munkamódszerek és a személyek összekapcsolásával. Jankó Ferenc 2005-ös tanulmányában (Jankó 2005, 17–23) többé-kevésbé folytonosságot vázol fel a települések belső szerkezetének vizsgálatában. Elbeszélése Mendöltől indul, akit (francia hatásra) a települések funkcióinak és morfológiájának kapcsolata érdekelt. Jankó szerint Wallner Ernő annyiban lép tovább, hogy új szempontként a rétegzett társadalom térbeliségének megismerését (benne a foglalkozási szerkezettel) emeli be kutatásába. Jankó Ferenc Lettrich Edit 1970-es Tihany-tanulmányánál (Lettrich 2005) lát döntő fordulatot Mendölhöz képest: Mendöl a település képének változását magyarázza a funkciókkal, Lettrich viszont az átstrukturálódó társadalom tájformáló hatására kíváncsi. Lettrich ebben a tanulmányában az *Urbanizálódás Magyarországon* monográfiában makroszinten már megjelenő elképzelést – miszerint az urbanizálódás következményeként átalakul a települések foglalkozási szerkezete – skálázza át és egészíti ki szociálgeográfiai terminológiával. Ebben a népesség foglalkozási szerkezete és birtokviszonyai olyan eszközként jelennek meg, amelyek révén a népesség életformájára, valamint annak térbeli rendjére lehet következtetni (Lettrich 2005, 96). A mikroszintű vizsgálatban emellett a társadalmilag differenciált urbanizáció fogalmával – miszerint a lakosság „különböző rétegei (...) sokféle árnyaltságban vesznek részt az urbanizáció folyamatában” (Lettrich 2005, 96) – feloldani szándékozik a települések homogén átformálódásáról szóló, a makroszintű vizsgálatokban szükségszerűen jelentkező narratíváját. A funkcionális vizsgálatához képest a morfológiai átalakulások másodrangúak: a tanulmányhoz csatolt színes térkép (Lettrich 2005, 97) a telkek (így közvetve a háztartások) foglalkozás és birtokviszony szerinti típusait ábrázolja, a morfológiai következményekkel (pl. a volt gazdasági épületek átalakulása) csak érintőlegesen foglalkozik (Lettrich 2005, 100–101).

Lettrich szociálgeográfiai Tihany-tanulmánya nagyban épít Hartke módszertanára, amely szerint a két legfontosabb kutatási eljárás a kérdőívezés-interjúzás, valamint a mezőgazdasági területek tulajdoni és használati típusainak térképezése. Ebből következően a tulajdonosi és a

területhasználati viszonyokból vezeti le a társadalmi változásokat, így kíván megállapításokat megfogalmazni a társadalom és a tér viszonyára (vö. Werlen 2008, 144). Lettrich emellett egy későbbi tanulmányában Tihany-vizsgálatát elméleti-módszertani szempontból értelmezve szembeállítja egymással a dinamikus szociálgeográfiai szemléletet (a „»folyamatszerűségben« való tükrözést”) a „statikus állapotrajzzal” (Lettrich 1976, 316). Az, hogy a szocialista gazdaságföldrajz és a szociálgeográfia a statikus-dinamikus vizsgálatok kérdésében hogyan feszül (vagy nem feszül) egymásnak, szintén érdekes vizsgálati téma lehetne.

Berényi István későbbi szociálgeográfia-jegyzetében a mendöli szemlélet kontinuitását hangsúlyozza a hazai szociálgeográfia történetében, bár részben ellentmondásba keveredik önmagával a folytonosság vagy a megszakítottság tekintetében: „a társadalomföldrajzon belül a szociálgeográfiai jellegű kutatások kontinuitása *sohasem szakadt meg*, ezért a mai kutatások elméleti és módszertani felkészültségében jelen van a 20-as évek óta felerősödő és kiszélesedő kutatás. Ha *törésekkel és némi kihagyásokkal* is, de a Mendöl T. – Wallner E. – Lettrich E. kutatási vonal a 70-es évek elejéig követhető.” (Berényi 1997, 21, kiemelések tőlem) Becsei József, a hazai szociálgeográfia másik jeles képviselője szintén a szemléleti és a személyes vonal párhuzamát emeli ki. Lettrichet méltató tanulmányában a következőket írja: „több oka is van annak, hogy tudós mesteremnek tekintem Lettrich Editet. Ezek közül az első, hogy a társadalmi (ember) földrajzban – akkor még gazdasági földrajz – azt az elméleti vonalat követte, amelynek én is híve voltam és maradtam kutatói magatartásomban, ez pedig ma már Mendöl Tibor és Lettrich Edit nevével fémjelvezhető. (...) [A] tisztelet nem hangzatos szavakban jelenik meg, hanem abban, hogy pontosan és precízen ismerjük azokat az írásokat, elméleteket, elveket és fogalmakat, amelyek *az adott egyén nevéhez kapcsolódnak*.” (Becsei 2005, 17, kiemelés tőlem). A Mendöl–Lettrich–Becsei-kontinuitás a szövegben legalább annyira a tudományági kontinuitásra felhívva jelenik meg, mint a személyek (emberi kapcsolatokon keresztül – pl. mester-tanítvány viszony) folytonosságára aggatott egyöntetűségre. Viszont értelmezésemben – Berényihez és Wallnerhez hasonlóan – Becsei sem ír semmit a többi társadalom-földrajzi irányvonal képviselőiről, a magát marxistának mondó gazdaságföldrajzot azzal írja ki a tudományból, hogy a mendöli programot azonosítja a gazdasági földrajzzal.⁷⁴ Ez tulajdonképpen ugyanaz az a tudományos mezőből kizáró eljárás, pozíciók újraírása, amelyet a magát marxistának mondó gazdaságföldrajzi iskola alkalmazott a mendöli hagyománnyal szemben az ötvenes-hatvanas évekbeli hatalomátvételekor.

A lépték kérdéskörében – az előbb már részben kifejtett módon – Lettrich Edit számára a szociálgeográfia mikroszinten mozgó irányzata a német szerzők munkáinak megismerésén kívül mintegy menekülési útvonalat (surranópályát?) biztosított a két világháború közötti mendöli gondolatok továbbvitelére. A szociálgeográfia a léptékről szóló érvelésben nem pusztán a társadalomföldrajz egy irányzataként jelenik meg, hanem a társadalomföldrajz helyébe lép a tudományos mezőben: „A falvakban azonban nemcsak gazdasági tevékenység folyik (...) A falvak tehát a társadalom egy térbelileg – »lakóhelyileg« – kiemelt részeként is geográfiai vizsgálat tárgyai lehetnek.

74 Ebből a szempontból Becsei ugyanúgy jár el, mint Antal Zoltán egy 2006-os tanulmányában, ahol Mendölt gazdaságföldrajzusként tünteti fel, holott Mendöl sohasem foglalkozott gazdaságföldrajzzal (Györi 2009, 49).

A lakónépeség földrajzi vizsgálatait végzi a szociálgeográfia. (...) a szociálgeográfiai kutatások a társadalom térbeli viszonyairól nyújtanak a geográfia eszközeivel képet.” (Lettrich 1976, 313) Ilyen módon a lépték kérdésköre és a foglalkozási átrétegződés témája szintén összekapcsolódhatott.

A geográfusok saját maguk definiálásakor érdekes módon több olyan esetben sem hivatkoznak Mendölre, ahol egyébként számíthatnánk rá. Ez történik például a Lettrich Edit 80. születésnapjára kiadott emlékkötetben Berényi István méltató tanulmányában, amelyben Lettrichet a földrajztudományba a semmiből berobbanó személyként ábrázolja: „Lettrich Edit munkája az 1960-as évek elején keltett feltűnést a hazai szakmai közéletben, amikor megjelent Esztergomról készített tanulmánya” (Berényi 2005, 21). Berényi Istvánnál a személyek közötti kapcsolatok megteremtése a településtudomány nemzetközi képviselői mellett (akkori) kortárs német szociálgeográfusok enumerálásával valósul meg (Berényi 2005, 21, 23), a szerző ugyanakkor nem tesz említést Lettrich munkásságának hazai személyi kapcsolódásairól (például hogy Lettrich Mendöl aspiránsa volt), továbbá arról, hogy Esztergomról szóló kandidátusi értekezése a mendöli funkcionális morfológiai, a foglalkozásszerkezetet is elemző programot viszi tovább (Zétényi 2005, 2–3), valamint a szociálgeográfia szót sem használja. A Lettrich utáni időszakra vonatkozóan Berényi a David Livingstone földrajztudomány-történész által prezentizmusnak nevezett eljárást, a személyek és tudományos tárgyak közötti narratív kontinuitás megteremtését (Livingstone 1992, 7–9) alkalmazza, számos helyen Lettrichet mint a nagy és előzmények nélküli elődöt láttatja.⁷⁵ Ilyen megállapítások például, hogy „Hajdú Zoltán tanulmányait gondolom elégedetten olvassa a szerző [értsd: Lettrich].” (Berényi 2005, 22); „nyilvánvaló, hogy e témakörök méltó folytatója Beluszky Pál és Tóth József, a népmozgalom tekintetében Dövényi Zoltán, a falusi térség szociálemirikus, de regionális igényű feldolgozásában pedig Süli-Zakar István.” (Berényi 2005, 22); „Berényi István e kutatási irányt képviseli az 1980-as évek szociálemirikus kutatásával” (Berényi 2005, 22); „[Lettrich,] tegyük hozzá, nem is hatás nélkül [írja], Becsei József munkásságára gondolva.” (Berényi 2005, 22); „[Lettrich] elindítója volt a hazai irányzatnak, aminek elméleti és módszertani továbbgondolója Berényi István.” (Berényi 2005, 23). Berényi Istvánnak két oldalban sikerült a ma hetven éves kor körüli társadalomföldrajzos generáció szinte valamennyi jelentősebb, aktív alakját – önmagát is beleértve – egy virtuális történelmi panoptikumban (Gregory 1994, 63) újraírnia, illetve a tudományos mezőben egymás mellé rendeznie, ugyanakkor más személyeket (például Wallner Ernőt) kiírnia a társadalomföldrajz történetéből. Természetesen Berényi eljárása is olyan hatalmi játszma, amely az identitásteremtés mellett a tudományos mező bizonyos részeinek láttatását, más részeinek viszont elfedését szolgálja,⁷⁶ hozzájárulva az igazság helyeinek megváltoztatásához. A foglalkozási átrétegződés témaköre pedig az utódok felsorolásánál nem véletlen, hogy kimaradt: a hetvenes években az erőltetett iparosítás lecsengésével a társadalmi reálfolyamatok fokozatosan más aktuális kérdésköröket helyeztek a geográfusok érdeklődésének középpontjába.

75 Hasonlóan prezentizmustól sújtott egyébként Lettrich Editnek a szociálgeográfia fejlődésútját bemutató tanulmánya (Lettrich 1972, 360).

76 Például Berényi is biztosan tudja, hogy Lettrich 1981-es nyugdíjba menetele és a tudománnyal való kapcsolatainak megszakítása után nagy valószínűséggel sem Hajdú Zoltán, sem mások tanulmányait nem olvassa.

A Mendölt és munkásságát tudományos tevékenységek vagy személyek elutasítására felhasználó szövegek és cselekvések a legitimációs eszközökhöz hasonlóan a szemlélet, a személyek, a témák és a módszerek kérdésköreihez kapcsolódóan történtek meg.

A mendöli szemlélet elutasításán és marxista–leninista kritikáján keresztül saját hatalmi és tudományos tőkét növelő gazdaságföldrajzi iskola térnyerésével ebben a részben nem foglalkozom átfogóan, ezek a gondolatok ugyanis csak áttételesen hatottak Lettrich, Wallner vagy a hazai szociálgeográfusok munkásságára. Kivételként tarthatjuk viszont számon Lettrich Edit 1962-es kandidátusi védését, ahol Mendöl témavezetőként volt érintett, és ahol összecsapott egymással a településföldrajz mendöli öröksége (Lettrich Edit személyében) és a magát marxistának mondó gazdaságföldrajz (Antal Zoltán opponens képviselőjében). Az Esztergomról szóló értekezés vitájának korábban is forrásként használt jegyzőkönyve (AL 200.TMB 913/631) alapján megérthető, hogy a tudományos mezőben zajló újrapozicionálási küzdelmek meglepő érvelési módokat is szükségessé tehettek a szereplők részéről.

A védés során a már korábban bemutatott Mendöl és Lettrich közötti kapcsolatokat töltötték fel a résztvevők más tartalmakkal, mint a szociálgeográfusok legitimálási eljárásai során. A vitában az aspiráns témavezetőjére, Mendölre csak általános alany használatával történő személyeskedő utalásokat tettek, nevét nem említették. Petri Edit hozzászóló szerint témaként Lettrichnek Esztergomot „adták”, mert azt egy ember átlátja; Radó Sándor bizottsági tag egyenesen áldozatként állítja be Lettrichet: „az a tragédia a jelölt munkájában, hogy őt ilyen munkára irányították, amely nagy problémák elé állította szorgalma, tehetsége, képességei mellett is” (AL 200.TMB 913/631). Lettrich Edit válaszában visszautasította azokat az álláspontokat, amelyek a „jelöltön kívülálló okokat” (Bencze Imre opponens szóhasználata) sejtettek a témaválasztás hátterében. Véleményével nem maradt egyedül: a természetföldrajzos Bulla Béla bizottsági tag hozzászólásában hangsúlyozta, hogy minden városnak (így Esztergomnak is) vannak érdekes sajátosságai, betöltött szerepe, funkciója az illető táj vagy ország életében (AL 200.TMB 913/631), ezzel kiállt az egyetlen településről (és táji kapcsolatairól) szóló értekezés, a mendöli (és lettrichi) program, valamint az Eötvös collegiumi években kezdődő Mendöl–Bulla barátság mellett.

Mendöl és Lettrich (tudományos témák szempontjából való) egymás mellé helyezésével egyúttal könnyen „minőségi különbségeket” lehetett megállapítani kettejük között, amint azt Antal Zoltán opponens tette az értekezés vitáján. Antal Mendölnek az egyébként a marxista gazdaságföldrajzosok által elutasított tanulmányát, *A szocialista településföldrajz problémáit* (Mendöl 1954) tartotta itt iránymutatónak, amely szerint a települések történeti fejlődéséből a településföldrajznak azokat az eredményeket szükséges kiválogatnia, „ami a mai állapot helyes értelmezéséhez szükséges” (Mendöl 1954, 609). Antal opponensi véleménye szerint Lettrich kandidátusi dolgozatában túlságosan messze nyúlik vissza az időben (AL 200.TMB 913/631). Antal ebben az eljárásában így – ám opponensi véleménye során kizárólag itt – Mendölt az igazság helyével azonosítja, amelytől Lettrichet eltávolítva mintegy Mendöl „rossz” tanítványaként pozicionálja újra a tudományos mezőben, vagyis értelmezésben diskurzív eszközökkel számúzi a tudomány periferiájára.

Mendöl és munkássága a településföldrajzzal (illetve annak képviselőivel) való szembeszállás mellett a szociálgeográfiai irányzat elutasítására is megfelelő érveket kínált, ezt a diskurzust Wallner

Ernő építette. Wallner Ernő álláspontja a mendöli település-földrajzi örökségről és a szociálgeográfáról ugyanis véleményem szerint némileg eltér a korábban bemutatott, Jankó Ferenc által látottaktól. Jankó ugyanis a településföldrajz és a szociálgeográfia között egyfajta gondolati folytonosságot érzékel (Jankó 2005, 17–23), ezzel szemben Wallner 1973-as tanulmányában Mendöl településvizsgálati elképzelései eszközzé válnak annak a célnak az eléréséhez, hogy a szociálgeográfiát elutasítsa: „Vitatható, hogy miért jobb a Mendöl által javasolt társadalomföldrajz magyar kifejezés helyett az idegen eredetű és hangzású szociálgeográfia megjelölés használata.” (Wallner 1973, 315). Érvelésének alátámasztására a külföldi szakirodalmat, valamint a foglalkozási átrétegződés témáját is felhasználja: „A müncheni W. Hartke és a bécsi H. Bobek professzorok, a szociálgeográfia megalapítói sem adták meg annak a tartalmi megjelölését, miben ad újat a szociálgeográfia azokhoz a korábbi településföldrajzi tanulmányokhoz képest, amelyek a városi és falusi települések népességének foglalkozás és birtokviszony szerinti megoszlását is vizsgálták” (Wallner 1973, 311). A wallneri távolságtartó álláspont a szociálgeográfiával szemben mind a mai napig nyomom követhető a hazai szakirodalomban, ebbe a körbe sorolható Beluszky surranópálya-metaforája is (Beluszky 2009a, 205). Véleményem szerint mind Wallner, mind Beluszky azzal a gyakorlattal kíván szembeszállni, amely fogalmak kisajátításával, új fogalmak létrehozásával kívánja a helyeket és helyzeteket újraírni a tudományos mezőn belül. Ez a nézőpont nyilvánvalóan tudományos pályafutásukból is következik: tanúi voltak a magát marxistának mondó gazdaságföldrajz tudományon belüli pozíciókat elfoglalni szándékozó küzdelmeinek. Azonban mindketten figyelmen kívül hagyják, hogy szükségszerűen maguk is a hatalmi játszma részei. Wallner számára a szociálgeográfia elleni kirohanásnak többek között praktikus szempontjai vannak: amennyiben nem létezik szociálgeográfia, akkor a települések tanulmányozása a mendöli örökség továbbvitelével valósítható meg (Mendöl pozícióját, mint az igazság helyét ebben az esetben nem veszélyeztetni semmi), ám Wallner egyúttal szembefordul a szemléleti pluralizmus lehetőségével a földrajztudományban. Ez utóbbi viszont a magát marxistának mondó gazdaságföldrajzhoz való viszony tisztázását teszi nehezzé (amit ebben a tanulmányában Wallner ügyesen kikerül).

Wallner Ernő álláspontja bizonyításához egy további retorikai eszközt is alkalmaz, Lettrich Edit Tihany-tanulmányát (Lettrich 2005) pellengérré állítva. Lettrich tanulmányában azt írja, hogy a magyar szakirodalomban elsőként alkalmazott szociálgeográfiai módszert (Lettrich 2005, 96), pedig – írja Wallner – Mendöl Tibor 1930-as évekbeli, Wallner 1926-os és az 1950-es évektől kezdődően megjelent tanulmányait is mind a szociálgeográfiai jelző illethetné (Wallner 1973, 315). Wallner a szereplők helyét a tudományos mezőben nem változtatja meg – erre szükség is van, hiszen Mendöl referenciapontként működik –, hanem a tudományágak, a témák jelzőkkel való ellátása segítségével határol le egy olyan térrészt a tudományos mezőben, amely Mendöl és önmaga között kedvező folytonosságot teremt meg.

A szocializmus kísértetei

Az előbbieken bemutatott módon a hatvanas-hetvenes években éles pozícióharcok folytak a társadalomföldrajzon belül személyek és megközelítésmódok között. A korszak tudománytörténeti

és tudományszociológiai feldolgozása a földrajzban egyelőre nincs az érdeklődés középpontjában, pedig napjaink tudományos állapotának értelmezésében nagyon fontosak lennének az erről az időszakról szóló elemzések. A fejezetben arra kívántam példát mutatni, hogy egy témán – a foglalkozási átrétegződésen – keresztül összetett módon értelmezhető a korszak tudományos közege.

A fejezet lezárásaként és a következő részbe való átvezetésként (amelyben a posztoszocializmus révén szükségszerűen megváltozó gazdaság- és munkaföldrajzi kutatások mellett érvelek) azt szeretném hangsúlyozni, hogy a rendszerváltás környékén és egészen máig a társadalom-földrajzi diskurzusokban nem igazán élt tovább a lettrichi program, viszont fennmaradt a marxista szemlélet, természetesen a Marxra és a marxi(sta-leninista) társadalomfilozófiára vonatkozó, kínossá váló utalások nélkül (vö. Timár 2003, 29).

Ahhoz, hogy ezt a jelenséget jobban megérthessük a társadalomföldrajzban, azt hiszem, hogy többek között Jacques Derrida *Marx kísértetei* című esszéjének (Derrida 1995) szituációba ágyazott (Haraway 1994) olvasása segíthet. Ebben Derrida Marxot újraolvasva elsősorban Marxszal és munkásságával mint kísértetekkel, valamint azok tulajdonságaival foglalkozik, a kísértetek értelmezésében pedig a Hamletet helyezi a Marx-munkásság mellé. A továbbiakban az esszé azon néhány elemét emelem ki, amelyeket a hazai szocialista földrajz (és marxizmus) kísérteteihez való viszonyulás szempontjából fontosnak tartok.

Az első gondolatkör a kísértetek eredetének azonosítása. Mind Marxnál (lásd a Kommunista kiáltványt), mind a Hamletben minden egy kísértettel kezdődik; a kísértet (Gespenst) maga a szellem (Geist) egyfajta paradox megtestesülésének fogható fel (Derrida 1995, 13, 16, 138). A kísértet Hamletben való páncélozott megjelenési formája szintén Derrida értelmezésének egyik kulcsmomentuma, ez a sisakrostélyhatás teszi lehetővé, hogy a kísértet lásson, de ne lássák, beszéljen és hallják (Derrida 1995, 18). A szocialista földrajz kísértetei (és így szelleme) manapság hasonlóan ambivalensen jelennek meg: látszódnak és mégsem, hallatják hangjukat és halljuk őket. A kísértetek emellett annak eszközei is, hogy mi beszélni tudjunk; Derrida szerint a fantomok látásának a technikája a valóságban annak technikája, hogy a fantomokkal láttassuk magunkat (Derrida 1995, 146). Ez a megállapítás a dolgozat bevezetőjével cseng egybe: ebben a fejezetben a szocialista földrajz kísértetei közül néhányról (így a foglalkozási átrétegződéséről is) gondolkozva önmagam, földrajztudományi identitásomat és annak eredetét kerestem, valamint próbáltam bemutatni.

A másik kérdéskör az az imperatívusz, amely a kísértetekkel való érintkezést kitüntetetten a tudomány körébe utalja – annak ellenére, hogy a mű egészében Derrida leginkább Marxnak nem a tudományos, hanem a politikai beszédmódjával foglalkozik legtöbbit. Derrida több helyen idézi a Hamletből Marcellus mondatát, amely a halott király kísértetével való párbeszéd kezdeményezését a „tudós” Horatio kezébe helyezi (Derrida 1995, 189).⁷⁷ A gondolat a földrajztudományra is vonatkoztatható: a szocialista földrajzzal mint kísértettel (mint nemélő-jelenlevővel) való tudósi

77 „Thou art a scholar; speak to it, Horatio.” – Hamlet, 1. felvonás, 1. szín. A magyar fordítás ebből a szempontból kevésbé kifejező: „Te tudsz latinul: szólítsd meg Horatio.” Derrida szövegének egyébiránt van egy olyan rétege is, amely a kísértetet (a világot és problémáit) megszólító személyt magával Marxszal azonosítja.

érintkezést még legtöbbször tanuljuk,⁷⁸ de véleményem szerint mindenképpen ez a tanulás szükséges ahhoz, hogy leküzdhessük azt a kínos érzést, amelyet az előbb Timár Judittól idéztem. A gondolkör továbbá Marx politikai programjához kapcsolódóan a kapitalizmus működését kritikai módon értelmező, például a foglalkozási szerkezet megváltoztatását a szélesebb politikai gazdaságtani kontextussal együttesen vizsgáló kutatások felé nyitja ki a földrajzot.

Kérdés, hogy a szocialista földrajz, a szociálgeográfiai diskurzus fenntartói, valamint az ez ellen dolgozók hogyan viszonyulnak a társadalom-földrajzi kísértetekhez. Derrida a kísértetekkel való kapcsolatban kiemeli a gyász fontosságát, amely szerinte kísérlet a maradványok ontologizálására, jelenlevővé tételére (Derrida 1995, 19). A gyász az egyes földrajzi hagyományok fenntartóinak hasznos eszköze lehet: ahogy azt bemutattam, így tettek a szociálgeográfusok Mendöl szellemi hagyatékával (ontologizálták, jelenlevővé tették), de ezt teszik a szocialista földrajz képviselői is tanulmányaikkal, amelyek közül elsősorban a visszaemlékezésekben egyértelmű ennek a viszonynak a jelentősége (legyenek azok tanszéktörténetiek vagy személyek halálára, születési és halálozási évfordulóira írtak). Másfelől a gyászmunkát az egyes korszakok, megközelítésmódok és iskolák fenntartói mellett azok elutasítóinak is szükséges elvégezni. Ahogy Derrida fogalmaz, gyakran úgy teszünk, mintha megállapítanánk a halált, pedig csak az ölésről ábrándozunk nyugtalanul (Derrida 1995, 58).

Ezt a gyászmunkát a liberális demokrácia és a piacgazdaság eufóriájában Derrida szerint hajlamosak vagyunk a ráolvasással, bővöléssel helyettesíteni, miszerint a kommunizmus halott (Derrida 1995, 61, 66). Holott szerinte az egész Földön minden ember Marx és a marxizmus örököse ma, ott is, ahol ezt nem ismerik fel vagy megtagadják (Derrida 1995, 100–101). Bár Derrida állítását – amely talán a Francis Fukuyama történelemszemléletével való, az esszé egyik hangsúlyos részét adó szembehelyezkedés „indulatából” is származik – kicsit túlzónak tartom, az általa elérni kívánt (politikai cselekvésre való) mozgósításra kétségtelenül alkalmas, illetve a gazdaságok működésével kapcsolatos, többek között embereket a nemmunka révén kirekesztő cselekvési gyakorlatok kritikai értékeléséhez vezethet.

Derrida szövegéből többes jelentésrétege miatt fontosnak tartom a kizökkent idő metaforáját. A hamleti küldetés ennek a kizökkent (*out of joint*) időnek a „helyre tolása”,⁷⁹ ami Derrida számára nem azt jelenti, hogy a marxizmus örökségét és kísérteteit meg sem történtnek tekinthetnénk. Amellett érvel, hogy a liberális demokráciák sem voltak képesek helyre tolni az időt, hiszen a világból hiányzik az igazságosság (Derrida 1995, 8–9), a liberális demokrácia ideáljával szemben soha ennyien nem voltak kirekesztett állapotban (Derrida 1995, 95). Így az időt és teret kizökkentő szocialista földrajzzal sem lehet azzal elbánni, hogy a korábbi földrajztudományi hagyományokhoz való visszatéréssel egyszerűen visszabillentjük azokat.⁸⁰ Nem lehet egyértelműen

78 Ismét a Hamletből idézve, a tanulási folyamat során az izének („Nos, hát ma-éjjel is járt az *izé?*” – Hamlet, 1. felvonás, 1. szín, kiemelés az eredetiben) kísértetté szükséges válnia. (Itt az angol változatban az *izé*re használt *thing* szó más jelentésárnyalattal bír.)

79 Derrida (1995, 92) írja, hogy a kizökkenség a térre is vonatkozhat (térbeliesült kizökkenés), nem csak az időre. Az Arany János-i „*helyre tolás*” szóhasználat ezt kifejezi, az angol eredeti „*set it right*” kevésbé.

80 A következő fejezetben arra is fogok példát hozni, hogy a gazdasági átalakulási folyamatok értelmezésében szintén megjelenik a kizökkent idő egyszerű és problémamentes helyreállításának naiv aktusa.

visszatérni a korábbi, földrajzosok által használt diskurzusokhoz – például Mendölnek a miliójébe a munkamegosztás révén belenövő emberképét nem lehet és nem érdemes egyértelműen visszahozni a tudományos értelmezésekbe –, de egyúttal az iparosodást és a munkásokat a középpontba helyező szocialista földrajzot sem lehet meg nem történtnek elgondolni, az ilyen témákkal a helyrebillentés miatt nem foglalkozni.

Az *out of joint* világ gazdasági folyamatainak felvázolásakor Derrida elsősorban az áruk használati és csereértékének értelmezésével-„kísértetjárásával” foglalkozik hosszan (Derrida 1995, 161–178), ám amit végül mindenképpen szeretnék kiemelni, az a munkáról való gondolkodás fontossága. Derrida a liberális demokráciák „nyűttségeinek” felrajzolásakor azt állítja, hogy a munkanélküliség új nevet érdemelne, hiszen a társadalmi tétlenség, a nemmunka, az alulfoglalkoztatottság funkciója egy új korszakába lépett, másik politikát és másik fogalmat igényel (Derrida 1995, 90–91). A következő fejezetben arra is kísérletet teszek, hogy a szocialista földrajz munkafogalmainak posztoszocialista újragondolhatóságát bemutassam, amivel egyúttal a szocialista földrajz kísérteteit lehet újraolvasni.

V. A POSZTSZOCIALIZMUS ÉS A FOGLALKOZÁSI ÁTRÉTEGZŐDÉS VIZSGÁLATI LEHETŐSÉGEI

A kelet-közép-európai rendszerváltások 1990 után alapvetően változtatták meg az egyes államok, a városok vagy a háztartások mindennapi létezésének körülményeit, így gazdasági és foglalkozási szerkezetüket is. A posztszocialista átalakulás kutatók által elkülönített (ám értelemszerűen egymással minden egyes pillanatban összekeveredő) két döntő folyamata a piacgazdaság kiépítése és a demokratikus jogállam kialakítása (lásd pl. Smith 2002, 651; Pickles 2008, 1), így a gazdaságföldrajzi és szűkebben a foglalkozási szerkezet változásairól szóló vizsgálatok előtt is új lehetőségek nyílnak meg.

Disszertációm e fejezetében ezen új kutatási lehetőségeket a következő kérdések alapján elemzem részletesen:

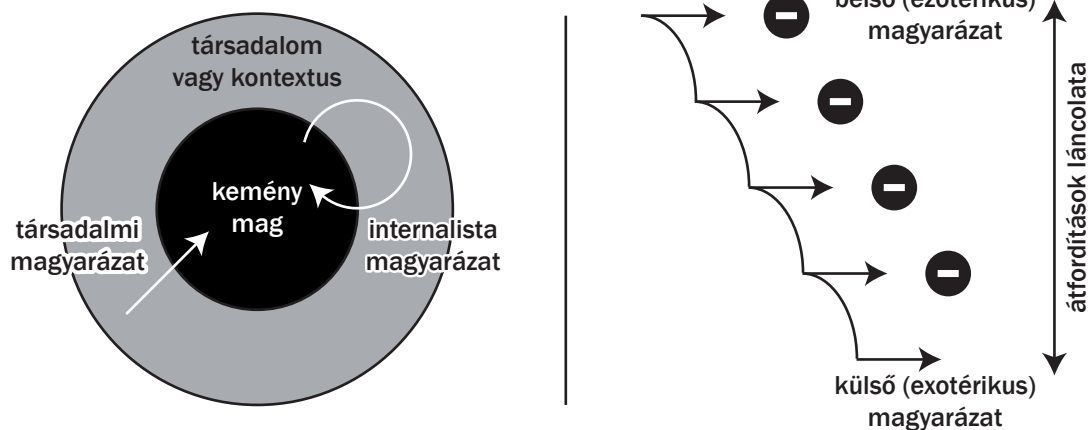
- Mit jelent a posztszocializmus a hazai és külföldi geográfusok számára?
- Milyen kutatási lehetőségek nyílnak és nyílhattak volna meg a hazai geográfia számára, és ezekből melyeket sikerült kiaknázni?

A továbbiakban is abból a szemléletmódból indulok ki, hogy a társadalmi folyamatok (a „valódi világ”) nem elválaszthatók a tudománytól. Vagyis az internalista (a társadalomtól függetlenített) és az externalista (a tudomány működését a társadalomból levezető) megközelítésekkel szemben (Latour 2002, 109–110) a körülöttük lévő világot a kutatók saját céljaiknak és érdekeiknek megfelelően fordítják át (*traduction, translation*) kutatásokká, szövegekké és cselekvésekké (Callon 1986) (7. ábra). A társadalmat, a gazdaságot és a tudományt tehát együttesen szükséges vizsgálnunk, a megjelenő és meg nem jelenő témák és megközelítésmódok a posztszocialista átalakulásból és az azt vizsgáló geográfusok szemléletmódjából egyaránt következnek. Továbbá ebben a fejezetben sem választom el élesen a leginkább a nyugati társadalomföldrajzból származó elméleti megközelítéseket és az ehhez kapcsolt, a dolgozat kiindulópontját jelentő hazai kutatásokat. Mivel a geográfusok különböző szituációkba ágyazva különböző földrajzokat művelnek, ezért a tevékenységük helye, a vizsgált térségek szempontjából érzékelt közelség csak egyik dimenziója a kutatók közelségének vagy távolságának. Vagyis egy magyar földrajzos magyarországi kutatása felfogásában, megközelítésében akár közelebb állhat egy külföldi geográfus külföldi témájához, mint egy másik hazaiéhoz.

Ezen fejezet szerkezete – a bevezetésben bemutatott módon – párhuzamba állítható a III. fejezetével, hiszen a Fourastié-féle gondolat kritikai elemzéséhez képest ellentétes módon halad az egyes témák között. A III. fejezetben a társadalom felosztásából kiindulva haladtam a tér és az idő felosztása felé. Ebben a részben viszont a tér és az idő felfogásaival foglalkozom elsődlegesen, hiszen a posztszocializmushoz való viszonyunk inkább ebből a kiindulópontból érthető meg. A társadalomhoz (a gazdasághoz), ezen belül is a munka differenciált és szegmentált világához a fejezet végén jutok el.

A fejezetet két esettanulmánnyal zárom. Az egyik a munka formáinak (egyúttal a foglalkozásszerkezeti vizsgálatoknak) a hazai gazdaságföldrajzban sokszor elfeledett sokszínűségét kívánja bemutatni a munkaerő-kölcsönző vállalatok földrajzi szempontú vizsgálatával. A másik a

7. ábra: Externalista, internalista és az átfordításokon alapuló magyarázatok

Forrás: Latour 2002, 110

posztoszocialista munka világának és földrajzainak interpretációiból válogat kortárs művészeti alkotásokat elemezve. Különösen ez utóbbiban nem csak a dolgozat V. fejezetében leírtakat kapcsolom össze egyetlen elemzésben, hanem a gazdaságföldrajzi vizsgálatokat az előbbi részekben is megfogalmazottak alapján újabb kutatási témák irányába nyitom ki.

Mi a posztoszocializmus?

1989 rendszerváltásai⁸¹ után egy új *korszak* indult a kelet-közép-európai országokban, amely a szocializmust a poszt előtaggal látta el (Smith és Timár 2010, 116), és amelyet így posztoszocialista korszaknak nevezhetünk.

John Pickles ennek megfelelően indítja definícióját: „Posztoszocializmus: A különböző összetett politikai és gazdasági átalakulások, amelyek (különösen 1989 után) Kelet-Közép-Európa és a volt Szovjetunió korábbi szocialista államaiban történnék.” (Pickles 2009, 571). Pickles definíciójában a posztoszocialista tér (Kelet-Közép-Európa és a volt Szovjetunió) mellett az időszak (1989 után) is lehatárolásra kerül. Pickles további fontos, az idő fogalmát előtérbe helyező megállapítása, hogy a posztoszocializmus, következésképp a vele összefüggő posztoszocialista földrajz, sokkal inkább a változásokkal (a dinamikus jelenségekkel), semmint az állapotokkal (a statikus jelenségekkel) foglalkozik. Mivel a gazdasági átalakulások egyik dimenziója a foglalkozási szerkezet gyors megváltozása, ezért az időszakban ennek a témának a növekvő jelentőségére is számíthatunk a kutatásokban.

A definíciók és a változások (így az idődimenzió) középpontba helyezésének összefüggéseit Heinz Fassmann tanulmánya mutatja be, utalva a fogalomhasználatból levezethető elméleti alapálláspontokra (Fassmann 1997, 30–31, 2000, 126–127). A hazai társadalom-földrajzos és regionalista elméleti megközelítéshez a Fassmann által vizsgált fogalmak közül az *átmenet* (*Übergang*, *transition*) áll

81 A disszertációban tudatosan használok a többes számú alakot, ezzel utalva a rendszerváltások közös mozzanataira mellett azok egyediségére is.

a legközelebb, a Magyarországon megjelent könyvek-tanulmányok sora (pl. Hajdú 1993; Rechnitzer 2001; Barta, G. Fekete, Szörényiné Kukorelli és Timár 2005) az 1989 utáni éveket az átmenet szóval nevezi meg. Fassmann problémája – amellyel magam is egyetértek – a fogalommal az, hogy a folyamatok passzív mivoltát sugallja, mintha a rendszerváltások utáni történéseket a különböző földrajzi léptékeken a szereplők nem sajátos érdekeik szerint formálnák, hanem azok csak úgy megtörténnének.⁸² Emellett az átmenetiség valamilyen köztes állapotra utal, amelyet a szocializmus előzött meg és a kiépített piacgazdaság eszményi állapota követ. A számos ezt az álláspontot követő hazai példa közül az egyik Nemes Nagyé (Nemes-Nagy 2006, 30–31); a nézőpont kritikájának összefoglalásáról lásd Adrian Smith tanulmányát (Smith 2002).⁸³ Az átmenetiséghez kapcsolható a *megkésett modernizáció* szintén teleologikus és determinisztikus volta miatt kritizálható gondolata, amelyet a hazai szakmai közegben legkövetkezetesebben talán Enyedi György képvisel (Enyedi 1997, 43–44). Fassmann hasonló módon elveti a *szerkezetváltozás* (*Strukturwandel, structural change*) fogalmát, amely politikamentessé teszi az átalakulásokat. Konklúzióként a legmegfelelőbbnek az *átalakulás* (*Transformation, transformation*)⁸⁴ szót tartja a posztoszocialista társadalmi, gazdasági, politikai folyamatok megnevezésére, amelyet egyébként néhol hazai vagy hazánkról szóló könyvek-tanulmányok is használnak (pl. Meusburger és Jöns 2001). A fogalomhasználat a foglalkozási átrétegződéssel összefüggésben is értelmezhető. Az átrétegződés egyrészt a politikamentes szerkezetváltozás és a passzív átmenet elképzeléseihez kapcsolódik, hiszen a magyar földrajzi szakirodalomban a közgazdasági magyarázatok hiánya miatt a „csak úgy megtörténő” átrétegződést sugallják a tanulmányok. Emellett – a III. fejezetben bemutatott módon – egyfajta modernizációs diskurzust is érzékelhetünk a gondolat mögött.

Azt, hogy egyes geográfusok miért használják a fenti kifejezések közül egyiket vagy másikat, még ha nem minden esetben is, de legtöbbször tudatos döntésnek tekinthetjük. Olyan döntésnek, amelyet többek között az mozgat, hogy „a posztkommunizmus vizsgálata a kommunizmus halála kimondásának képtelensége és visszatérésének képtelensége között vacillál” (Țichindeanu 2010a, 32). Ezen döntések megértéséhez, vagyis hogy a tapasztalati világ folyamatai hogyan kerülnek átfordításra a szakmai diskurzusokba különböző nem emberi természetű aktorok – publikációk, konferencia-előadások – segítségével, el kell távolodni a posztoszocializmust korszakként tekintő nézőponttól.

A posztoszocializmushoz nem csak az empirikus vizsgálatok közelítenek korszakként, hanem magukat a kutatásokat is lehet a posztoszocializmusban korszakolni. A rendszerváltásokat követő folyamatokat vizsgáló úgynevezett „tranzitológiai” tanulmányok egyes, John Pickles által azonosított szakaszai a Latour- és Callon-féle, az előbbiekben említett transzlációs (átfordítási) felfogással is összefüggnek, hiszen a tudományos kutatások hullámain a társadalmi folyamatok változásaival hozzák kapcsolatba.

82 A folyamatok-mechanizmusok középpontba helyezése és a különböző cselekvők komplex vizsgálata mellett érveltünk a kelet-közép-európai városok átalakulási folyamatainak kapcsán (Földi és Czirfus 2010, 249–251).

83 Ezen teleologikus nézőpontból levezethető gondolatokat a későbbiekben fejtem ki részletesen.

84 A magyar nyelvben a T/transformation átalakulást és átalakítást is jelenthet. Bár Fassmann felfogásához a cselekvést kifejező átalakítás szó áll közelebb, a magyar szaknyelvben ebben az összefüggésben a kifejezés egyáltalán nem használatos, így a továbbiakban a legalább helyell-közzel alkalmazott átalakulás fogalmát alkalmazom.

- A tranzitológiai kutatások első hulláma a gazdasági reformok (sokkterápiás vagy graduális) minden országban megtörtént megvalósítását helyezte a középpontba, erőteljesen épített a neoklasszikus közgazdaságtanra.
- A második szakaszban, reagálva a rendszerváltásokat követő mély gazdasági recesszióra, a tanulmányok a társadalmi egyenlőtlenségekre és a működő piacgazdaság megvalósítása szempontjából a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére hívták fel a figyelmet.
- A harmadik hullámban a kutatók a külföldi működőtőke-befektetések (FDI) egyenlőtlen megoszlása miatt is éleződő földrajzilag és társadalmilag egyenlőtlen fejlődést, a sikeres és leszakadó térségek azonosítását tartották fontosnak.
- A negyedik hullámban a gazdasági és politikai reformok regionálisan különböző természete, az eltérő kormányzási modellek léte arra ösztönözte a kutatókat, hogy komolyabban gondolkozzanak el azon, hogy a gazdaságot hogyan strukturálják a történelmi örökségek, a társadalmi cselekvések és a kulturális normák. (Pickles 2008, 5–6)

Pickles a negyedik szakaszt döntő fontosságúnak tartja abból a szempontból, hogy a tranzitológiai tanulmányok elméleteit kérdőjelezi meg, megpróbál kitörni a lineáris átalakulás modernista logikájából (Pickles 2008, 6). Ez az, amit Stenning és Hörschmann ismeretelméleti váltásnak nevez.

Ha a hazai, gazdasági átalakulásokkal foglalkozó tanulmányokat megpróbáljuk elhelyezni a Pickles-féle korszakok között, a témák az első három szakasz között oszlanak meg, a negyedik hullámba illeszkedő írások száma egyelőre inkább elenyészőnek mondható.⁸⁵

Az első hullámba tartozó könyveket-tanulmányokat inkább közgazdászok jegyzik. Illés Iván ugyan a közép- és délkelet-európai „társadalmi-gazdasági átmenetet” (Illés 2002, 127) és területi hatásait vizsgálja könyvének második fejezetében, ám a térbeli differenciálódási folyamatokat pusztán a gazdasági tényezőkből vezeti le, a társadalmi aspektusokat nem, vagy alig fejt ki (Illés 2002, 147). A téma szempontjából ebbe a csoportba tartoznak a gazdasági átalakulásokat a globalizáció és a neoliberalizálódás kontextusába helyező hazai tanulmányok (pl. Nagy és Nagy 2009), amelyek egyúttal a negyedik hullám ismeretelméleti váltását is magukba foglalhatják.

A második hullámhoz köthető, a társadalmi konfliktusokra és egyenlőtlenségekre utaló tanulmányok a különböző gazdasági átalakulási folyamatok társadalmi oldalát hangsúlyozzák. Pickles kategóriájába sorolható be Nagy Erika cikke, amely a piacgazdaság kiépülésével és a fogyasztás átalakulásával együtt járó új társadalmi kirekesztéseket is feltárja (Nagy 2001).

A külföldi működőtőke-befektetésekből következő egyenlőtlen területi fejlődés – az első hullámhoz hasonlóan – inkább makroszintű vizsgálatokhoz kapcsolódik. A makroszintből levezetve jelent meg a területi kutatásokban az FDI döntő szerepének bemutatása a (vidéki) regionális különbségek formálásában (Nagy 2005, 156–157), ami valójában a hagyományos modernizációs elméletekbe egy új, a rendszerváltásokat követően megjelenő magyarázó erőt emelt be. Ugyanígy ide sorolhatók

85 A következőkben bemutatott példákban a mennyiségi viszonyok nem olvashatók ki, nem törekedtem arra, hogy a hazai tranzitológiai tanulmányok bármilyen szempontból reprezentatív metszetét nyújtsam.

az átalakulásokat gazdasági alapon (ágazatok eltérő lehetőségei, külföldi működőtőke-befektetések és egyáltalán a gazdasági kapcsolatok megléte) regionalizáló álláspontok (a külföldi szakirodalomban lásd Fassmann 1997, 37–43; a magyarországi publikációk közül Faragó 1999; Horváth 1999).

A negyedik hullámot erősítő kutatók és tanulmányaik száma kevesebb (vö. Timár 2003, 28–29). Az eltérő (országos és regionális) kormányzási modellek új szemléletű, a rendszerváltás utáni megváltozott alapfeltételeire utaló vizsgálatok (pl. Pálné Kovács 2004, 954–955) száma mindenképp növekedett; 1989 után új kérdéseket, problémákat lehetett felvetni. Ebbe a szakaszba tartoznak a rendszerváltás utáni folyamatok olyan, új elméleti alapokra helyezett kutatásai, amelyek tényleges episztemológiai váltást jelentenek. Heike Jöns (2001) tanulmánya talán az egyik legjobb példa arra, hogy a magyarországi posztoszocialista átalakulás földrajzi kutatásában hogyan alkalmazhatók olyan társadalomelméleti irányzatok, mint a posztkolonializmus és az ahhoz kapcsolható képzeleti földrajzok vagy az aktor-network elmélet, valamint hogy az ismeretelméleti váltáson keresztül a folyamatok megértésének olyan újabb rétegeihez juthatunk el, amelyeket a szocialista földrajz nem tudott felkínálni. A mindennapi földrajzok megértésének új irányait és a posztstrukturalizmus kutatási témákat megújítani képes mivoltát szemléletesen mutatja be Nagy Erika tanulmánya, amely a gazdaság, a társadalom földrajzi léptékeken átívelő átformálódását kapcsolja össze a határokról szóló diskurzusokkal és a mindennapi cselekvési gyakorlatokkal (Nagy 2009).

A negyedik szakasz kutatási koncepciójának átültetése a foglalkozási szerkezet vizsgálatába nem egyszerű. Olyan komplex szemléletmóddal és elméleti felkészültséggel kell ugyanis a témához közelíteni, amely messze túlmutat a foglalkozási átrétegződési modell megvalósulását és meg nem valósulását elemző tanulmányokon (pl. Lőcsei 2004, 43–54) és könyvrészleteken (pl. Cséfalvay 1994, 133–138). Talán megoldást kínál az a megközelítés, hogy a társadalmi-térbeli, a politikai-gazdasági és a diszkurzív változásokat – amelyeket Adrian Smith és Timár Judit elkülönít egymástól (Smith és Timár 2010, 116) – együttesen próbáljuk vizsgálni.⁸⁶ Ezáltal a posztoszocialista világ valóságáról és jelen fejezet bevezetője, illetve az 7. ábra értelmében a földrajztudományról egyaránt bővíthetnek ismereteink.

Pickles korszakolása ugyanakkor éppen a negyedik szakasz episztemológiai váltása miatt megkérdőjelezhető. Nem vitatható, hogy a korszakok kialakítása és jellemzése segíti a posztoszocialista valóság (a társadalmi valóságok és a földrajztudomány) sokszínűségének megértését, ám a negyedik szakasz új elméleti megközelítése (többek között antiesszencializmusa) szemben áll a korszakolás mozzanatának esszencialista voltával. Emiatt bizonyos tanulmányok nehezebben, nem egyértelműen sorolhatók be az egyes szakaszokba.

A posztoszocializmus mint korszak felfogásától való, a picklesi korszakolásnál már érintett eltávolodás első lépése, hogy a posztoszocializmust mint *állapotot* (*post-socialist condition*) értelmezzük (Stenning és Hörschelmann 2008, 314),⁸⁷ ezáltal az előbbi leegyszerűsítő állításokat, amelyek az egyes diskurzusokban az időbeli folytonosságoknak és töréseknek kiemelt jelentőséget

86 Erre teszek kísérletet az értekezés végén A munka világa, a posztoszocializmus és a művészetek című részben.

87 Hörschelmann és Stenning az állapot szóval a posztmodern állapotot és annak metanarratívákat elutasító álláspontját (Lyotard 1984, xxiii–xxiv) idézi fel. Ugyanakkor ez az állapotközpontú felfogás nem statikus, nem zárja ki a folyamatok vizsgálatának középpontba helyezését.

tulajdonítanak, más vizsgálati síkra lehet helyezni. Ezt teszi Stenning és Hörschelmann (2008, 312), amikor elhamarkodottnak és tévesnek tartja azokat a nézeteket, amelyek szerint a poszt szocializmus az EU-csatlakozással lezárult (lásd pl. Gorzelak 2010). A gazdasági válság ugyanis jelezte, hogy fontos gazdasági és társadalmi kérdések (benne a foglalkoztatással, tágabban értelmezve a munkaerőpiaccal) maradtak megoldatlanok az átalakulás két évtizede alatt (Sokol és Rochovská 2010), és hogy „sürgősen szükség van arra, hogy *még mielőtt túl késő lesz*, elemzői figyelmünket a poszt szocializmusról (...) a kapitalizmus és globalizáció tágabb tárgyalásába helyezzük” (Stenning és Hörschelmann 2008, 312, kiemelés az eredetiben). A jelenségeket tehát a mélystruktúrákkal együttesen érdemes vizsgálni (Földi és Czirfusz 2010, 250), hasonlóan ahhoz, hogy a geográfusok írásait tágabb társadalmi összefüggésrendszerbe szükséges illeszteni.

A poszt szocializmust korszakként kezelő nézetek felől a továbblépést John Pickles definíciója is bemutatja. Pickles definíciója ugyanis úgy folytatódik, hogy a poszt szocializmus egyúttal ismeretelméleti váltást takar; 1989 után mind a szocializmusról, mind a poszt szocializmusról való gondolkodás módunk átrendeződik (Pickles 2009, 571; lásd továbbá Stenning és Hörschelmann 2008, 317). Azt viszont talán az egyébként szókimondónak mondható hazai társadalom-földrajzok sem fogalmazzák meg, hogy az episztemológiai váltás felismerése is eredményezhetné a hazai és a nemzetközi társadalomföldrajz közötti kapcsolatok és megértés kiépülését. Nem szabad elhallgatni továbbá, hogy éppen az episztemológiai váltás hiánya okozza mind a mai napig a gondolkodásmódok és intézményi struktúrák szinte változatlanságát, illetve változatlan újratermelődését a hazai földrajzos szakmai közéletben (vö. Timár 2006, 653). Ahogy Stenning és Hörschelmann megfogalmazza: „Azt tartjuk célunknak (...) hogy rákérdezzünk, hogyan és hol azonosíthatjuk a poszt szocialistát és hogy ezt miért szeretnénk megtenni, ha egyáltalán. Azokon a helyeken, ahol ezeket a kérdéseket feltettük – konferenciákon, szemináriumokon és kötetlenebb beszélgetésekben – a nézőpontok gyakran a tudástermelés földrajzait tükrözték, még hozzá két módon, a kutatás terepének helyét, valamint a kutató nemzeti és intézményi helyét illetően. Különösen a poszt szocialista világban lévő földrajzosok és egyéb társadalomtudósok vonakodnak attól, hogy fogalmilag foglalkozzanak a poszt szocializmussal.” (Stenning és Hörschelmann 2008, 313)

A két szerző az okok feltárásával ugyan jórészt adós marad, ám a látélet, miszerint a poszt szocializmusról való gondolkodásunk a tudástermelés földrajzait tükrözi, a magyarországi viszonyokra (is) egyértelműen vonatkoztatható.⁸⁸ A társadalom-földrajzi megközelítések, módszerek, az elméleti monizmus (a pozitívista hagyomány jobb esetben tudatosan vállalt, rosszabb esetben tudatlanul űzött, így ideológiává-ortodoxiává váló)⁸⁹ szinte változatlansága⁹⁰ a rendszerváltás után (lásd

88 Ennek bemutatását szintén megcélozta a III. és IV. fejezet a foglalkozási átrétegződési hipotézist és a szocialista földrajzot dekonstruáló és társadalmi közegbe helyező kísérlete.

89 Az ideológiává és ortodoxiává válás foratókönyvéről lásd többek között Bernd Belina földrajzról és Pierre Bourdieu vallásról szóló tanulmányát (Belina 2008; Bourdieu 2008, 143).

90 Ez persze nem jelenti a témák változatlanságát – a társadalomföldrajz sokszínűbb és specializáltabb lett 1989 után (Timár 2009, 218) –, sokkal inkább a kérdésfelvetések – és ezen keresztül az elméletek (Panelli 2004, 17–19) – változatlanságára vonatkozik.

Fassmann 1997, 30) mind Stenning és Hörschelmann megállapításával cseng egybe, miszerint a geográfusok a posztoszocializmus fogalmi kérdéseivel nem igazán foglalkoznak.

A probléma nyilvánvalóan rendkívül összetett és kényes, ugyanis az ismeretelméleti váltás felvállalásával a geográfusoknak újraértelmezni lenne szükséges saját identitásukat, helyüket a tudományos mezőn belül, illetve korábbi munkásságukat. Ez a reflexív gyakorlat (Bourdieu 2005) a hazai geográfiában jórészt hiányzik, az angolszász földrajzban is leginkább az utóbbi években hangsúlyozzák a nézőpont fontosságát (Crang 2005, 226–228). Így Magyarországon pusztán látzatmegoldások születnek a múlt feldolgozására, amelyek nemhogy hozzájárulnának a szocialista és posztoszocialista világ és földrajz tényleges újraértelmezéséhez, hanem a múltat és a jelent kicsavarva igyekeznek személyek, iskolák és megközelítések számára kétes legitimitást teremteni a mában (pl. Antal és Perczel 2005; kritikáját lásd: Györi 2009, 49).

Az alternatívát, egyúttal a posztoszocializmushoz kötődő ismeretelméleti váltást Stenning és Hörschelmann kilenc pontban, „programszerűen” is összefoglalja.⁹¹ Stenning és Hörschelmann programját természetesen a magyarországi foglalkozási átrétegződés vizsgálatában is érdemes lenne alkalmazni, ilyen kutatási témákat vázoltam fel a korábbi két fejezetben, valamint ilyeneket ismeretek a fejezet második felében.

1. *A múlt átfordítása a mába: a szocializmus posztolása.* A posztoszocializmus nem csak a szocializmus utánit jelenti, hanem az azzal való szembeállítást, továbbá az annak tudatában levő állapotot is. Vagyis azt a folyamatot szükséges vizsgálni, amely a szocializmust átfordítja a posztoszocializmusba. A foglalkozási átrétegződés elemzésében például a fogalom különböző gazdasági rendszerekben való értelmezhetőségét vizsgálhatjuk.
2. *A pre- és a posztoszocialista jelenléte.* Elemezni szükséges azt a folyamatot, hogy a preszocializmus, a szocializmus és a posztoszocializmus hogyan keveredik össze a mában. Ez a foglalkozási átrétegződésre vonatkoztatva többek között a gazdaság egyes szegmenseiben a rendszerváltások utáni át nem alakulást írhatja le.
3. *Sokrétű posztoszocializmusok.* A sokrétű múlt sokféleképpen és megjósolhatatlanul kerül átfordításra, a területileg egyenlőtlen fejlődés éppen ebből a komplexitásból, a diskurzusok és gyakorlatok sokféleségéből vezethető le. A foglalkozási átrétegződés diskurzusa is homogenizál, a görbe egyfajta lefutást ír le, holott egyes térségek, egyes egyének szempontjából a folyamat teljesen eltérő módon lehet értelmezhető.
4. *A szocialista múlt újragondolása.* Amely nem csak lehetséges, hanem szükséges is; a korábbi elméletek átgondolása mellett újabb témák megfogalmazásával – mint például azt az előző fejezetben bemutattam, amikor a szocialista földrajz ideológiáját a foglalkozási átrétegződés témáján keresztül más felfogásokkal ütköztettem.
5. *Módszertanok a poszt számára.* A szocializmusban használt módszereinket, a módszerek és a politika összefüggéseit is szükséges átgondolnunk, áthelyezve a módszertani hangsúlyokat

91 Bár ők elsősorban a posztkolonializmusból (Gregory 1995; Said 2000) „levezethető” posztoszocializmus nyitva maradt kérdéseit foglalják össze, a megállapítások szerintem általánosabb érvényűek.

- (például az etnográfiai vizsgálatok irányába). Előbbi részekben ilyen új ismeretelméleteket és módszertanokat alkalmaztam a foglalkozási szerkezetváltás diskurzusainak elemzésében.
6. *A Nyugathoz való viszony újragondolása.* A Nyugat és Kelet hidegháborúban rögzített viszonyát át kell értelmeznünk, figyelve arra, hogy a Nyugat ne elsődleges vonatkoztatási pontként jelenjen meg. Ez egyebek mellett a foglalkozási átrétegződési elképzelésben a modernizációs diskurzus és az időbelivé alakított térbeli különbségek kritikáját jelentheti.
 7. *A posztoszocializmus relációs felfogása.* A posztoszocializmusról mindig más időkkel és terekkel összefüggésben szükséges beszélni (például a foglalkozási átrétegződési szakaszokat is csak együttesen érdemes vizsgálni, nem az egyes átmeneteket elkülönítve). Több szerző a posztmodern metanarratívákat elutasító álláspontját látja üdvöztetőnek, hogy a párhuzamokat, kölcsönhatásokat és ellentéteket elemezzük.
 8. *Mindannyian posztoszocialisták vagyunk: posztoszocializmus nyugaton.* Mivel a szocializmus is legalább annyira átformálta a Nyugatot, mint a Keletet, a posztoszocializmus nyomába kell eredni Nyugaton. A rendszerváltások után megváltozó társadalmi-térbeli munkamegosztás kutatása pontosan ilyen témát jelent.
 9. *Folytonos posztoszocializmus.* A posztoszocializmus folyamatosan átértelmezésre kerül, ám nem beszélhetünk a megszűnéséről, hiszen a posztoszocializmus mindig valamilyen idővel és térrel összefüggésben kerül kifejtésre, hasonlóan a foglalkozási átrétegződés gondolatához. (Stenning és Hörschelmann 2008, 325–329, kiegészítésekkel)

Disszertációm szűkebb témájáról, a foglalkozási átrétegződésről – bármennyire is igyekeztem a stenning–hörschelmanni programhoz kapcsolni a kérdéskört – az ismeretelméleti váltás hiánya állapítható meg, amire a *Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza* c. tankönyv eklatáns példát nyújt. A foglalkozási szerkezetre, egyáltalán, a munkaerőpiac területi szempontú vizsgálatára a tankönyv ugyanazt a struktúrát, gondolati vázat alkalmazza mind a rendszerváltás előtti, mind a rendszerváltás utáni időszak bemutatásakor. A tankönyv a magát marxistának mondó gazdaságföldrajz gazdasági alap vs. társadalmi felépítmény koncepcióját örökíti át a mába: „A társadalmak létének anyagi alapjait a gazdasági tevékenység biztosítja” (Perczel 2003, 20). Annak ellenére igaz ez, hogy a tankönyv 2. fejezete címében (A gazdaság társadalmi alapjai) megfordítja a viszonyrendszert, hiszen a fejezet belső struktúrájában a gazdasági folyamatok a társadalmi folyamatok előtt kerülnek ismertetésre (Perczel 2003). A társadalomföldrajz és gazdaságföldrajz „helycserés támadása” (Timár 2006, 661) ebben az esetben – hasonlóan pl. az *Általános társadalomföldrajz I.* tankönyvhöz (Tóth 2002) – „tökéletlenül”, csak a címlapokon történt meg.

A Perczel-féle tankönyv 1945 és 1990 közötti „gazdasági fejlődést” bemutató fejezetei véleményem szerint azért mondhatók jobban sikerültnek, mert a szocializmus működési logikájába adnak betekintést, pl. a gazdasági növekedésen keresztül az életszínvonal emelkedését elérni szándékozó célkitűzés ismertetésével (Bartke 2003, 106). Ennek ellenére a tankönyv főleg az 1968 előtti gazdasági folyamatok bemutatásából jelentős aktorokról, így a foglalkoztatottakról és a vállalatokról nem szól (az adatok szinte mindenütt a termelésre, a beruházások országos értékeinek változására vonatkoznak, nem a foglalkoztatottságra vagy a vállalatok mutatóira). A mennyiségi viszonyok és

arányok (hatékonyság, termelékenység, növekedési ütem) eluralják a bemutatást, a munkaerő mint termelő erőforrás jelenik meg, amelyről a szöveg azt sugallja, hogy különösebb nehézségek nélkül újraelosztásra kerülhet (Bartke 2003, 119).⁹²

A rendszerváltás utáni folyamatok egyrészt a szocialista időszakhoz hasonló módon, sőt annál markánsabban, az összefüggésekre alig hangsúlyt fektetve mennyiségi mutatók alapján kerülnek elbeszélésre, a diskurzus a gazdasági fejlődésre, új elemként az Európai Unióhoz való felzárkózásra épül (Bartke 2003, 136–127). Összességében persze az elemzési kategóriák a részbeni állandóság (lásd Perczel 2003, 182–185) mellett is kiegészültek és kicserélődtek (pl. a rendszerváltás után beszélhetünk munkanélküliségről, egyéni vállalkozókról, külföldi működőtőke-befektetésekről), ám az elbeszélés módja (pl. mennyiségi szemlélet) változatlan maradt, így semmi esetre sem figyelhetünk meg episztemológiai váltást. Ez a tény pedig – főleg egy tankönyv esetében – a szemléletmódok, egy bizonyos tudás tudatos újratermelését és újratermelődését eredményezi, még nehezebbé téve az általam is szorgalmazott plurális társadalomföldrajz (azon belül pedig a sokszínű gazdaságföldrajz) térhódítását.

Nem állítom ugyanakkor, hogy a pozitivista megközelítés haszontalan lenne a gazdaság, vagy annak átalakulásának vizsgálatában. Véleményem szerint a pozitivista ismeretelméleti hagyományban is lehet az összefüggéseket a középpontba helyezve, a gazdaság komplexitását érzékeltetve bemutatni: Barta Györgyi tanulmányában például a munkaerőpiac, illetve stratégiáikon keresztül a vállalatok (sőt, azok vezetői) az iparban lejátszódó folyamatok aktív szereplőiként, formálóiként lépnek fel (Barta 2005, 143–144), ezáltal a szerző a (poszt)szocialista világ összetettebb képét mutatja be.

Folytonosságok és szakadások térben és időben: a megértés posztszocialista káosza?

A Fourastié-féle foglalkozási átrétegződési koncepciónak, mint ahogy a III. fejezetben bemutattam, sarkalatos pontja a tér, az idő és a társadalom feldarabolása. A posztszocializmus ehhez hasonló tulajdonságokkal bír, a posztszocializmus gondolati háttérével a geográfusok új osztópontokat keresnek és alakítanak ki, továbbá maguk is hozzájárulnak a felosztások fenntartásához. A következőkben általánosságban, valamint szűkebben, a gazdasági és foglalkozási átalakulásokra koncentrálna tekintem át ezen darabolások létét és azok kialakításának feltételezett mozgatórugóit. Először a térbeli és időbeli folytonosságok és szakadások diskurzív megalkotásával foglalkozom,⁹³ végül a gazdaság felosztását és a munka világának átstrukturál(ód)ását középpontba helyező kutatási lehetőségeket elemzem.

Elméleti bevezető

A posztszocialista átalakulás kapcsán feltehető az a kérdés, hogy a társadalomban és a gazdaságban a rendszerváltások szakadást jelentettek, vagy ilyen töréspont nem azonosítható, az átalakulások

92 A jelenség kritikai értékelését lásd Timár Juditnál (Timár 2009, 216).

93 Ez a rész alapgondolataiban a Regional Studies Association 2010-es éves konferenciáján tartott előadásomra épül (Czirfusz 2010c).

folytonos módon valósultak meg. A kelet-közép-európai régióval foglalkozó kutatások és azok publikált eredményei a pozitívista-empiricista ismeretelméleti hagyományon belül mozogva (vö. Panelli 2004, 17–19) választ keresnek-kereshetnének erre a kérdésre. Sok esetben – mint ahogy a következőkben be kívánom mutatni – még ha a szerzők a kérdést nem is teszik fel, szövegeikben állást foglalnak. Ezek vizsgálatához azonban a kérdést nem olyan módon kell megfogalmazni, hogy: *A posztoszocialista átalakulás folytonosságot vagy szakadást jelentett-e a társadalmi és gazdasági folyamatokban?*, hanem helyettesíteni szükséges azzal, hogy: *Miért írnak egyes szerzők folytonosságokról, mások pedig törésekről a posztoszocialista átalakulási folyamatok kapcsán?* Ez a megközelítés részben eltávolodik a tapasztalati valóságtól, a dolgozat korábbi fejezeteiben alkalmazott megközelítésekhez hasonlóan összeköti a társadalmi jelenségeket a tudomány világával,⁹⁴ a tudományos gyakorlatok, a tudományos szövegek és diskurzusok felé fordul. Az ilyen kutatások továbbá hozzájárulnak a posztoszocialista Kelet-Közép-Európáról alkotott képzeleti földrajzok (Gregory 1995; Said 2000) megértéséhez.

A III. fejezetben a Fourastié-féle modell kritikai feldolgozása kapcsán hasonlóan jártam el. A modellben Fourastié elegánsan ötvözi a folytonosságok és törések koncepcionalizálását, előbbi a szektorok részarány-változásait bemutató görbékkel, utóbbit a szakaszolással megjelenítve. Megválaszolandó ugyanakkor az a kérdés, hogy elméleti szempontból elkülöníthető-e egymástól a térbeli és időbeli folytonosságok és törések vizsgálata.

A tudománytörténeti írások elméleti alapálláspontjaiban mindkét irányzat fellelhető. Michel Foucault *A tudás archeológiája* (Foucault 2001) című művének különbségtétele alapján a történészek a hosszú periódusokra, a folytonosságokra – lásd az egyébként a vidali francia emberföldrajz által ihletett braudeli *longue durée* koncepcióját (Braudel 1996, 4–5)⁹⁵ – összpontosítanak, ezzel szemben a tudománytörténészek figyelme a szakadások és a törések felé fordul. Foucault azonban összekapcsolja a két megközelítést: „Valójában mindkét területen ugyanazok a problémák merültek fel, de a felszínen egymással ellentétes hatásokat hoztak létre. Ezeket a problémákat röviden így foglalhatnánk össze: a *dokumentum* lett kérdéses.” (Foucault 2001, 11, kiemelés az eredetiben) Foucault könyve további részében saját módszertanát és megközelítését dolgozza ki, amely a különbségek különböző szövegekben (a dokumentumokban) való megértését tűzi ki célul. Mivel a posztoszocializmusról szóló diskurzusokban a szakadások hangsúlyozása az egyik jelentős álláspont, ezért Foucault eljárásai mindenképp hasznosak lehetnek az elemzések során.

A folytonosságok tudománytörténeti vizsgálatának elméleti kérdései kapcsán David Livingstone hangsúlyozza, hogy a földrajztudomány történetének klasszikus összefoglalói a földrajzi megközelítések, folyamatok és személyek között koherenciát és narratív folytonosságot teremtenek meg (Livingstone

94 Pontosabban azt állítja, hogy a tudományos világ vizsgálata nem választható el sem módszereiben, sem elméleti megközelítéseiben a társadalom vizsgálatától.

95 Kérdéses, hogy Braudel idősíkjai közül a posztoszocialista átalakulás földrajzi vizsgálatát melyikhez, a földrajzi vagy a társadalmi időhöz kapcsoljuk. Talán mondhatjuk azt, hogy a folytonosságokat hangsúlyozó társadalomföldrajzi diskurzusok a társadalmi idő lassú ütemű folyamatait (maga Braudel ide sorolja a gazdasági rendszereket) a földrajzi idő szinte mozdulatlan történelmébe helyezik át, hiszen ez utóbbi foglalkozik az ember és környezete kapcsolatával. (vö. Braudel 1996, 4–5)

4. táblázat: A posztszocialista átalakulás térbeli és időbeli folytonosságai és szakadásai

	<i>folytonosságok</i>	<i>szakadások</i>
idő	időbeli folytonosság (nincs változás a folyamatokban, illetve a változás folytonos)	időbeli szakadások (eltérő korszakok különíthetők el)
tér	térbeli folytonosság (a posztszocialista térség homogén átalakulása)	térbeli szakadások (a posztszocialista átalakulás területileg egyenlőtlen)

1992, 5, 8) – mint ahogy Lettrich Edit életpályája kapcsán magam is bemutattam ezeket a társadalmi cselekvéseket a IV. fejezetben. Álláspontom szerint ha a geográfusok saját tudományterületük történetéről így, a folytonosságokat megteremtve gondolkodnak, akkor a megismerni kívánt társadalmi folyamatok (például a foglalkozási átrétegződés) kapcsán hasonlóan viselked(het)nek.

A térbeli és időbeli folytonosságok és szakadások elkülönítésével (és a fenti elméletekből való levezetéssel) azonosíthatók azok az alapvető megközelítések, amelyek a posztszocializmusról alkotott diskurzusokban megjelennek (4. táblázat).

A fenti egyszerű keresztábra azt sugallja, hogy a folytonosságok és a szakadások a diskurzusokban egymástól elkülönülnek, elkülöníthetők. Bár bizonyos mértékig valóban ez a helyzet – a továbbiakban is ezekből indulok ki –, ám sok szempontból szükség van a folytonosságokat és a töréseket közös elméleti keretbe helyezni. Erre kínál megoldást az aktor-network elméletéhez kötődő calloni átfordítás (*traduction, translation*) és háziasítás (*domestication*) elmélete (Callon 1986), illetve a pickeringi mángorlás-koncepció (Pickering 1995).

Michel Callon 1986-os tanulmányában megfogalmazott kutatási programja három alapelve épül: az agnoszticizmusra (vagyis hogy semelyik aktor nézőpontját nem tekintjük elsődlegesnek és semmilyen interpretációt nem hallgattatunk el), a szimmetriára (azaz ugyanúgy, ugyanazzal a szókészlettel vizsgáljuk a természeti-műszaki és társadalmi jelenségeket), valamint a szabad asszociációra (amely elutasítja a természet és a társadalom közötti a priori különbségtételt, valamint az elemzésben a cselekvők által létrehozott kapcsolatokat figyeli meg) (Callon 1986, 200–201, 221–222). Az átfordítási folyamat során az emberi és nem emberi aktorok identitása, kölcsönkapcsolataik lehetősége és az aktorok mozgásteret kerül meghatározásra (Callon 1986, 203); a transláció így folyamatos átalakulást jelent. Russell Prince különböző helyek között áramló és átfordításra kerülő területfejlesztési politikák vizsgálatában utal arra, hogy a transláció mindig adott helyeken és különböző helyek között megy végbe (Prince 2010, 173) – azaz a tér, és ezen keresztül a földrajz egy ilyen kutatási irányban is fontos szerepet kap.

Andrew Pickering, építve az aktor-network elmélet hagyományaira, azt vallja, hogy a tudományos kultúra többféle és heterogén alkotóelemek alkotta *összeállítás*.⁹⁶ A mángorlás (*mangling*) pedig a cselekvési gyakorlatnak az ellenállás és az elfogadás dialektikájaként értelmezett időbeli strukturálódását jelenti (Pickering 1995, x–xi). Vagyis a mángorlás különböző emberi és nem

96 Pickering az *assemblage* szót használja, amelynek – mint Deleuze-tól és Guattaritól (1999, 4, 503–505) eredeztethető társadalomtudományi fogalomnak (Prince 2010, 172) – tudtommal nincs bevett magyar fordítása.

emberi entitások kölcsönös, dinamikus átalakulását jelenti azáltal, hogy kölcsönhatásba kerülnek egymással (Barnes és Farish 2006, 809). Trevor Barnes és Matthew Farish tanulmánya jó példa arra, hogy a pickeringi elképzelés alkalmazható a földrajztudomány történeteinek megértésében: cikkük a hidegháború által átmángorolt régiófogalmat elemzi.

A posztszocialista átalakulás, azon belül a gazdasági változások, így a foglalkozási átrétegződés vizsgálatában Callon és Pickering elképzelései a pozitivista kérdésfeltevéshez képest (Folytonosságok vagy szakadások vannak?) döntően, a keresztátlás közelítéshez képest részben helyezik át a kérdésfeltevéseket. Callon nyomán a keresztátlás négy mezőjének egyikét sem szabad elsődlegesnek tekintenünk, a tudományos cikkek magyarázataiban a különböző aktorok kapcsolatba hozásának módját érdemes vizsgálat tárgyává tenni, Prince tanulmánya alapján azt is figyelembe véve, hogy melyik elképzelés (társadalmi és földrajzi közeget is értve) hol fogalmazódott meg. A társadalmi és természeti jelenségek közötti különbségtétel elutasítása pedig a földrajztudomány egyik központi kérdésében foglal állást azáltal, hogy a dualitást más vizsgálati szintre helyezi át. A pickeringi elképzelés így a korábban már bemutatott, a posztszocializmust ismeretelméleti váltásként felfogó álláspontot erősíti meg: a posztszocializmussal való találkozás a hazai földrajztudósokat, tudományos felfogásukat szükségszerűen átmángorolta, csakúgy mint a posztszocializmus a szocializmust. A folytonosságokat és a szakadásokat hangsúlyozó álláspontok összekeverednek, vagyis a keresztátlás négy mezője nem különül el, egymással összefüggésbe hozható, átjárható egymásba – ez az, amit az alfejezet címében némi túlzással posztszocialista káoszknak neveztem. Callon és Pickering elképzelése ugyanakkor érdekes módon állást foglal a folytonosságok és a szakadások között; a koncepciók középpontjában sokkal inkább a folytonosság, a folytonos átalakulás relációs felfogása áll, mintsem a töréseké.

Folytonosságok és szakadások időben és térben

A következőkben a fenti keresztátlás (4. táblázat) celláin végighaladva elemzem a posztszocializmusról szóló társadalom-földrajzi diskurzusokat.

Az időbeli folytonosságoknak – vagyis annak, hogy a szocializmus és a posztszocializmus között törést nem, vagy kevésbé tapasztalhatunk – hangsúlyozása általában olyan teleologikus gondolkodásmóddal kapcsolódik össze, amely a nyugat-európai fejlődési úthoz való visszatérés ideája mentén fogalmazódik meg.⁹⁷

A teleologikus gondolkodásmódot az egyes nemzetközi szervezetek kelet-közép-európai régióval kapcsolatos politikájában és diskurzusaiban Smith (2002) tanulmánya tárja fel.⁹⁸ A cikk (geo)politikai vetületével – miszerint például a koppenhágai kritériumokkal mért EU-kompatibilitás az átmenet befejeződését jelentheti (Smith 2002, 661–662) – kevésbé foglalkozom, sokkal inkább annak gazdasági oldalával, amelyet többek között az EBRD (a gazdasági válság 2008-as kitörése óta pedig a mellé felzárkózó IMF) diskurzusai jelenítenek meg a térségben. Smith szerint az EBRD

97 Ez a III. fejezetben bemutatott fourastiéi elképzelés, illetve a IV. fejezet végén bemutatott „kizökkent az idő” narratíva (vö. Derrida 1995, 30) egyik posztszocialista változata.

98 A jelenség másik oldalát – miszerint a kelet-közép-európai politikusok és állampolgárok is hasonlóan gondolkodnak a felzárkózás kapcsán – Domański (2004, 378–379) tanulmánya mutatja be.

egyrészt pénzügyi-gazdasági felügyeleti (*surveillance*)⁹⁹ technikákat alkalmaz annak érdekében, hogy átláthatóvá tegye a kelet-közép-európai térséget. Emellett többek között a gazdasági szerkezet átalakítására irányuló, illetve azt eredményező pénzügyi segítségnyújtást is olyan kritériumok alapján tesz lehetővé, amelyek az átmenet-indikátorokon (*transition indicators*) keresztül a piacgazdasági átmenet lineáris voltát hangsúlyozzák¹⁰⁰ (Smith 2002, 652–654, 657). A piacgazdasági átmenet továbbá azt a mechanizmust jeleníti meg, amellyel a béke, a stabilitás és a prosperitás céljai elérhetővé válnak (Smith 2002, 664; Pickles 2008, 2).

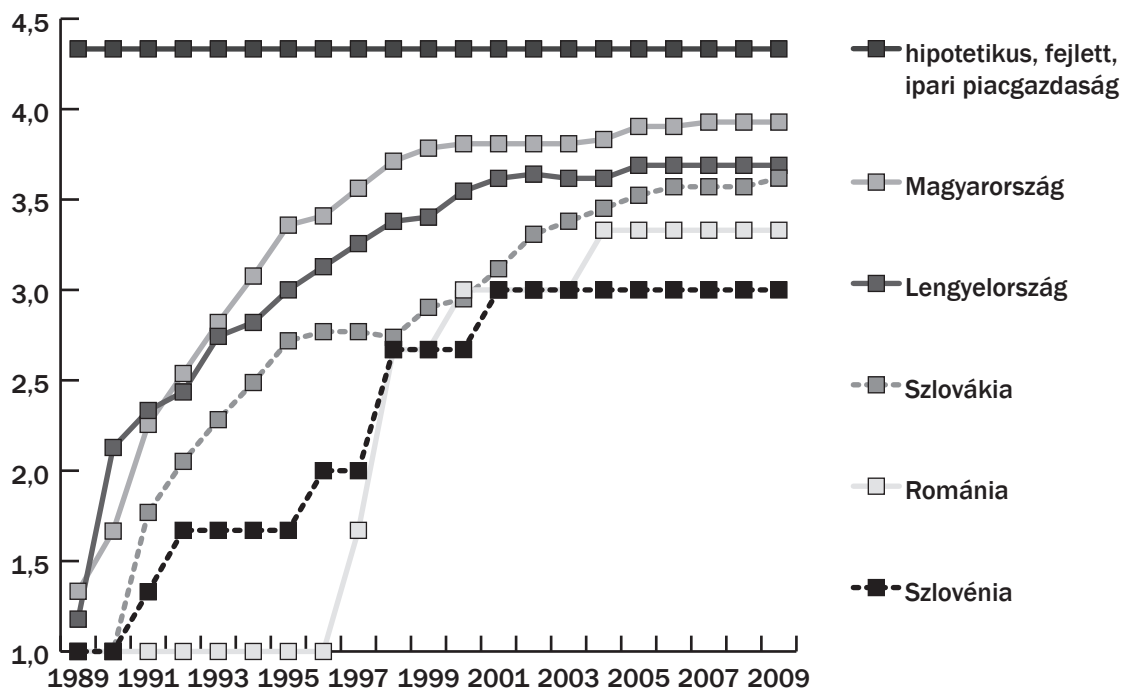
A diskurzust, miszerint a régióban az átmenet-indikátorokkal mérve folyamatos fejlődés történik, közel húsz évig valójában semmi sem zavarta meg, a pontszámok növekedése volt tapasztalható (8. ábra). Ám döntő változást hozott a 2008-ban a kelet-közép-európai országokat is elérő gazdasági válság, amely szükségessé tette mind a pénzügypolitika, mind a társadalom-földrajzi diskurzusok átértékelését. Ennek szükségességéről ugyan ír az EBRD jelentése: „A válság sok kérdést tett fel – nemcsak magáról a válságról, hanem a régióban a válság előtt követett fejlődési modellekről, valamint a reformok és az átmenet folyamatának jövőjéről.” (EBRD 2009, 2), ám sem a fejezet további része, sem annak bevezetője nem utal a diskurzus tényleges felülvizsgálati szándékára. A fejezet bevezetője szerint ugyanis az, hogy a válság nem vezetett a reformok visszaforduláshoz, a válság előtti átmenet és az integrációs folyamatok minőségi voltát tükrözi (EBRD 2009, 0). Ezt a részpontszámok ugyan csak részben tükrözik, a szövegben az erősíti meg a teleologikus gondolkodást, hogy a visszalépéseket olyan rövid távon szükséges megoldásként interpretálják, amelyeket a gazdasági válság tett szükségessé, ám hosszú távon visszakoyni fognak belőlük az országok (EBRD 2009, 3).

A teleologikus gondolkodás nem csak a nemzetközi szervezetek oldaláról, hanem a geográfusok-regionalisták részéről is megjelenik, még ha árnyaltabban is. Nemes Nagy József tanulmánya (Nemes-Nagy 2006) talán éppen erre, az árnyaltabb megközelítésre példa. Nemes Nagynak a regionális egyenlőtlenségek változását a Williamson-féle hipotézis alapján – kritikai értékeléséről lásd Gyuris (2011) – megfogalmazó modellje (9. ábra) a teleologikus szemlélet megingatásával teremti azt újra és tolja helyre a kikökönt időt. Nemes Nagy ugyanis az EBRD-hez hasonlóan az európai mintához való visszatérést tartja az átmenet jellemzőjének. Bár az x-tengely mentén való haladással szemléltethető teleologikus nézőpontot megkérdőjelezi a kelet-közép-európai államok rendszerváltásai révén, Nemes Nagy egy sajátos kelet-közép-európai teleologizmust állít fel. A folyamatok árnyalásának az sem mond ellent, hogy egyrészt az átalakulásokat Nemes Nagy szakaszolja

99 Ezen a ponton Adrian Smith Michel Foucault fogalomhasználatára utal: „[A fegyelmi hatalom a] helyett, hogy egyöntetűen és egy tömegben uralma alá hajtana mindazt, ami fölött hatalma van, inkább szétválogatja, elemzi, megkülönbözteti, és a felbontás módszereivel a szükséges és elégséges megkülönböztető jegyekig hatol.” (Foucault 1990, 233). Vagyis a felügyeletben a különbségtételnek is szerepe van; a teleologizmus folytonossága az országok közötti térbeli szakadások megteremtésével jár együtt.

100 Ahogy maga a jelentés írja: „Ezek a számszerűsített értékek minden évben azt mérik – számos indikátoron keresztül –, hogy meddig jutottak az egyes országok a szabványos, jól működő piacgazdaság felé vezető átmenet útján.” (EBRD 2009, 2).

8. ábra: Az átmenet-indikátorok értékei néhány kelet-közép-európai országban (1989–2009)

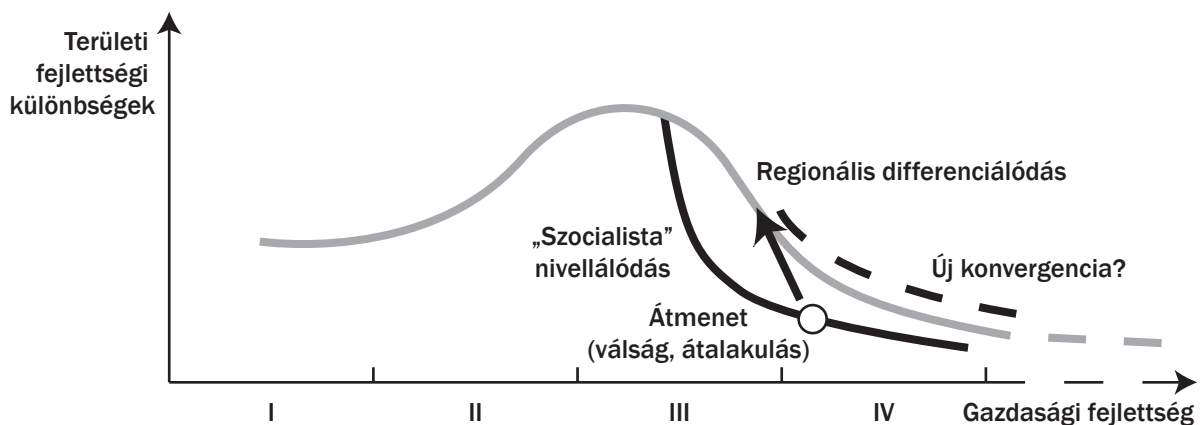

Adatok forrása: <http://www.ebrd.com/downloads/research/economics/tic.xls>

(ennek elméleti vonatkozásairól a Fourastié-féle koncepció kapcsán lásd az III. fejezetet) – a válság korszakát a stabilizáció és a konvergencia időszaka követi (Nemes-Nagy 2006, 27) –, másrészt hogy az új konvergencia megnevezése utáni kérdőjel a görbe lefutásában, ám nem feltétlenül a modell teleologikus gondolatában bizonytalanságot érzékeltet.

Nemes Nagy és Gyuris cikke részletesebben bemutatja, hogy a Williamson-hipotézist jórészt a gazdasági szerkezet megváltozására, szorosabban vett gazdasági tényezőkre vezetik vissza a kutatók (Nemes-Nagy 2006, 23; Gyuris 2011, 6). Ennek is köszönhetően lehet a gazdasági szerkezet

9. ábra: A fejlettség és a regionális egyenlőtlenségek alakulásának kapcsolata

Forrás: Nemes-Nagy 2006, 31

egyenlőtlenségei és a fejlettség között a fordított-U görbét megfigyelni (Czirfusz 2007, 79–80). Ilyen módon tehát a terek, az idők és a gazdasági folyamatok közötti kapcsolatteremtés kitüntetetté válik.

A teleologizmushoz való reflexív, tudománytörténeti közelítés lehetővé teszi a teleologizmus mint régóta jelen levő kutatói gyakorlat vizsgálatát. A gazdasági (és foglalkozási) átalakulásokhoz kapcsolódó teleologikus szemlélet már egyértelműen nyomon követhető az ötvenes évek gazdaságföldrajzában: a Földrajzi Értesítőben megjelent tanulmányában Dobrov írja, hogy „a tudományos analízis az, amely a kapitalista gazdaságban lezajló folyamatokat nemcsak magyarázza, hanem további menetüket előre meg is jelöli.” (Dobrov 1952, 4–5) – ez a gondolat azzal rokonítható, hogy a szocializmus célja a fejlett tőkés országokhoz való felzárkózás. A magát marxistának mondó gazdaságföldrajzi megközelítésből a teleologizmus napjainkig látenszen tovább él, valamint összekeveredik azzal a teleologizmussal, amely már egyértelműen a posztoszocializmus terméke (ide tartoznak például az előbb említett EBRD-jelentések). Talán ez is lehet az oka, hogy az átértékelő, reflexív feladatot a hazai geográfusok fel sem ismerték,¹⁰¹ a megválaszolásra sem történtek így kísérletek. Pedig, ahogy Martin Sokol és Alena Rochovská fogalmazott, a globális pénzügyi és gazdasági válság a posztoszocialista földrajzok (és kiegészíthetem azzal, hogy a gazdaság átalakulásáról szóló ismeretek) gyengeségét is megmutatta (Sokol és Rochovská 2010).

A folytonosságteremtés fenti, a rendszerváltások utáni időszakra vonatkozó, valójában a jelen és a jövő közötti viszonyt elemző nézőpontja mellett egy, a IV. fejezetben más összefüggésben érintett eljárás is feltűnik, méghozzá az a prezentizmus (Livingstone 1992, 4–5), amely a múltat kívánja a jelenből átírni. Ennek nyomaira – nem meglepő módon – rábukkanhatunk a már idézett Magyarország-tankönyvben: Bartke István 1968-at és az új gazdasági mechanizmust mint a piaczgazdasági átmenet kezdőpontját interpretálja (Bartke 2003, 104), ilyen módon saját kutatói és tervezői életművét a rendszerváltás utáni időszakban is fontos jelentéssel ruházza fel. Bartkéével ellentétben Barta Györgyi álláspontja, aki szerint a szocializmus reformja (1968) nem jelentett rendszerváltást, az inkább a szocializmus magyar változatának kialakulásaként értelmezhető (Barta 2002, 24), ami egybecseng azzal a felfogással, hogy Barta a gazdaságföldrajz megújítása, és nem a korábbi megközelítések fenntartása mellett érvel (Barta 2002, 12).

Az időbeli folytonosságok hangsúlyozása mellett a másik álláspont az 4. táblázat alapján a *szakadások bemutatása* a szocializmus és a posztoszocializmus között. A diskurzus magjában az a megállapítás áll, hogy 1989 olyan markáns törést jelentett Kelet-Közép-Európában, amely után minden újra kellett építeni. A tanulmányokban – hasonlóan a folytonosságoknál tapasztaltakhoz – elméleti megközelítések, gazdasági magyarázatok és tértudományi nézőpontok különíthetők el.

Nyilvánvaló, hogy a posztoszocializmusból visszatekintve adekvátnak tűnhet az a derridai elméleti elképzelés, hogy a kommunizmus bukása egy végpontot, a marxista nagy narratíva nem kielégítő voltára vonatkozó végső bizonyítékot jelentett (idézi Hörschelmann 2002, 52). Hörschelmann ugyanakkor inkább szkeptikus az ehhez hasonló (talán mondhatjuk, leegyszerűsítő)

101 Martin Sokol és Alena Rochovská ugyanezt állapította meg a szlovák társadalomföldrajzban (Sokol és Rochovská 2010).

álláspontokkal kapcsolatosan, néhány kivételtől eltekintve hiányolja a posztoszocialista átalakulás okainak és következményeinek feldolgozását azoktól, akik a posztmodern korszak eljövételét dicsőítik (Hörschelmann 2002, 52). Ezen kérdések megválaszolásában – egyáltalán megértésében – a hazai geográfusoknak kelet-közép-európai társaikhoz hasonlóan jelentős elmaradásaik vannak. Jellemző, hogy Hörschelmann tanulmányának ezen részében (Hörschelmann 2002, 52–53) az elméleteknél nyugati gondolkodókat idéz, a kelet-közép-európaiaknak pusztán a piacgazdasági átmenet folyamatainak (nyerteseinek-vesztéseinek) rögzítése marad.¹⁰²

A hazai geográfus-regionalista kör nagyobb része számára befogadhatóbb, a korábbi (szocializmusból átmentett szemléletmódnak megfelelő) ismeretanyagot átstrukturáló, a posztoszocialista korszakra¹⁰³ alkalmazó eljárás a törések vizsgálatában gazdasági (és értelemszerűen nem társadalmi jellegű) magyarázatokra való támaszkodás. Enyedi György véleménye szerint például az átmenet válsága Schumpeter fogalmaival élve teremtő rombolás (*creative destruction*) volt, amely egyúttal új gazdaságföldrajzi térképet jelentett Magyarország számára (Enyedi 2005, 19) – vagyis az időbeli szakadások a térbeli folyamatok szakadásával jártak. Ez az átalakulás párhuzamosítható a gazdaság és a foglalkozási szerkezet erőteljes, rendszerváltás utáni terciarizálódásával.

A harmadik megközelítésmód a területi-térbeli folyamatokra összpontosít, vagyis a területi szerkezet megváltozásával magyarázza a rendszerváltást. Nemes Nagy a rendszerváltás utáni másfél-két évtized vizsgálataiból azt a következtetést vonja le, hogy új, differenciáltabb térszerkezet alakult ki annál, mint amilyen korábban volt, valamint hogy új struktúrák, új intézmények és új szereplők vannak hatással a regionális folyamatokra (Nemes-Nagy 2006, 26). Ugyanakkor tanulmányában az a fordított érvelés is megtalálható, miszerint a radikális társadalmi és gazdasági átalakulás teljesen új térbeli folyamatokat indított el (Nemes-Nagy 2006, 29). Nemes Nagy így összekapcsolja a már bemutatott teleologikus gondolkodásmódot az újdonságokat láttató fejtegetésekkel, ezáltal az empirikus részek számokkal bemutatott változásai rugalmasan illeszthetők bele gondolati keretrendszerébe.

A térbeli folytonosságok és a térbeli törések bemutatása a posztoszocializmust tematizáló vizsgálatokban talán kevésbé különíthető el, mint az időbeli változások esetében, ennek oka részben a területi szintek megválasztásában, keverésében kereshető.

A *térbeli szakadások* középpontba helyezése különböző területi szinteken valósul meg. Ezek közül hagyományosan a legjelentősebb a posztoszocializmusba továbbörökített Kelet–Nyugat szembeállítás. A geopolitika képzeleti földrajzairól,¹⁰⁴ amelyek Európa két részét Kelet–Nyugat, illetve Mi–Ők viszonyba rendezik, a posztkolonializmus elméleti háttere, valamint az Okcidens és Oriens kölcsönös meghatározottságának ismeretében számos tanulmány született (pl. Smith 2002, 648–650, 662–664; Stenning és Hörschelmann 2008, 318–319). Adrian Smith Saul Cohen 1991-es írását

102 Ezt a tényt kevésbé vezethetjük vissza Hörschelmann ismereteinek hiányára, ő maga a volt NDK-ban nőtt fel (Hörschelmann 2002, 54), így sejtetően jól ismeri a német szakirodalmat. A kelet-közép-európai szerzők empiricista, a folyamatokat dokumentáló-térképező szerepéről a hazai szakmában Timár Judit (2009, 219) ír.

103 Ebben az esetben episztemológiai váltásról természetesen szó sincs.

104 A képzeleti földrajzok (*imaginative geographies*) fogalmának értelmezéséről lásd Gregory (1995) és Said (2000) munkáit.

idézi, amelyben azt vetette fel, hogy a kelet-közép-európai térség ütközőzónából kaputérséggé válik, elsősorban gazdasági okokból, hiszen ezek az államok sikeresen ötvözhetik a technológiai tudásukat és a nyugati tőkét (Smith 2002, 648–649), így – egészítem ki – a térbeli szakadások és az átalakuló munkamegosztás miatt a gazdasági szerkezet is megváltozik. A tanulmány Maria Todorova azon álláspontját is bemutatja, hogy a nyugat-európai – és részben a kelet-közép-európai (lásd Kőszegi 2010) – diskurzusok hasonlóak a Balkánnal kapcsolatban (Smith 2002, 650). Természetesen ezekhez a tartályosított képzeleti földrajzokhoz mind a geográfusok körében, mind az általános közvélemény részéről értéktársítások kapcsolódnak.¹⁰⁵ A térségről alkotott képzeleti földrajzok akár úgy is értelmezhetők, hogy a calloni átfordítási folyamat (vagyis hogy a Kelet-Közép-Európában tapasztalt társadalmi vagy gazdasági „valóság” hogyan kerül megfogalmazásra egyes személyek által) különbözőképpen, az aktorok érdekeinek megfelelően valósulhat csak meg.

Smith (2002), valamint Stenning és Hörschelmann tanulmánya egyaránt a posztoszocializmusról való posztkolonialista gondolkodást szorgalmaz, mert ugyan a rendszerváltások a szovjet érdekszférát tekintve dekolonializáló hatású voltak, viszont 1989 után a nyugati neokolonializmus jegyei fedezhetők fel, ami a térség helyzetének újrakeresését szükségelteti Kelet és Nyugat között (Stenning és Hörschelmann 2008, 324).

Előbbi gondolatok a kelet-közép-európai térséget homogén egészként kezelik. Az egyes államok között ugyanakkor sok esetben különbséget tesznek a szerzők, amennyiben kutatási kérdésük ezt szükségessé teszi. Elméleti megfontolásait ennek az iránynak az adja, hogy az egyes országok posztoszocialista „fejlődése” útfüggő, a már a szocializmusban sem homogén jellemzők napjainkban is befolyásolják a társadalmi és a gazdasági átalakulási folyamatokat. Gazdasági oldalról ilyen elképzelés, hogy a rendszerváltások után minden ország eltérő pályát futott be a neoliberalizálódás, mint államilag irányított folyamat tekintetében (Birch és Mykhnenko 2009, 356).¹⁰⁶ Viszonylag elterjedtnek mondható szövegalkotási gyakorlat a térséggel foglalkozó összefoglaló írásokban, hogy a régió közös múltját-jelenét bemutató részt (amely térbelileg homogenizál) egy, az egyediségeket számba vevő szakasz követi (pl. Fassmann 1997, 2000; Maurel 2000), így kombinálva egymással a térbeli folytonosságokat és szakadásokat.

A nemzetközi szervezetek, valamint a kutatók részéről a folyamatok általánosítása következtében a rendszert váltó országok csoportosítása is előtérbe kerül. Az EBRD például területi alapon (és nem gazdasági vagy társadalmi jellemzőik alapján) sorolja csoportokba az átmenet alatt álló országokat (Közép-Európa és Balti államok, Délkelet-Európa, Kelet-Európa és Kaukázus, Törökország, Oroszország, Közép-Ázsia). Ez a fajta térfetisizmus¹⁰⁷ – miszerint a tér önálló szervező erő, amely az

105 A tér tartályosításának majd értéktartalmakkal való feltöltésének hétköznapi társadalmi gyakorlatáról részletesebben lásd Antje Schlottmann (2008, 827–828) tanulmányát.

106 Továbbá ehhez kapcsolódik a változatos kapitalizmus (*variegated capitalism*) gondolköre az angolszász gazdaságföldrajzban (Peck és Theodore 2007; Dixon 2011).

107 A térfetisizmus mindenképpen egy olyan új, a posztoszocializmus térbeli-gazdasági átalakulásai révén előtérbe kerülő elem, amellyel a fourastiéi átrétegződési gondolatmenet közgazdasági forrásaiban nem, vagy nagyon kevésbé találkozhatunk.

átalakulások gyorsaságára, az átmenet-indikátorok értékeire hat – abban nyilvánul meg leginkább, hogy az EBRD közli a makrogazdasági mutatók országcsoportokra kiszámított átlagértékeit (lásd pl. EBRD 2009, 21–31).¹⁰⁸

A térbeli törések regionális szinten is azonosíthatók és tematizálhatók a regionális különbségek és mozgatórugóik feltárásával. Fassmann megállapítja, hogy bár az átalakulásba való állami beavatkozás (pl. a törvényeken keresztül) legtöbbször térbelileg semleges, ám különböző területi hatásokkal bír (Fassmann 1997, 37), ez adja a megközelítés elméleti hátterét. Így lehetővé válik az átalakulás regionalizálása, a nyertes és vesztes térségek azonosítása (Fassmann 1997, 37–43, 2000, 135–139), ezek térképi ábrázolása (10. ábra).

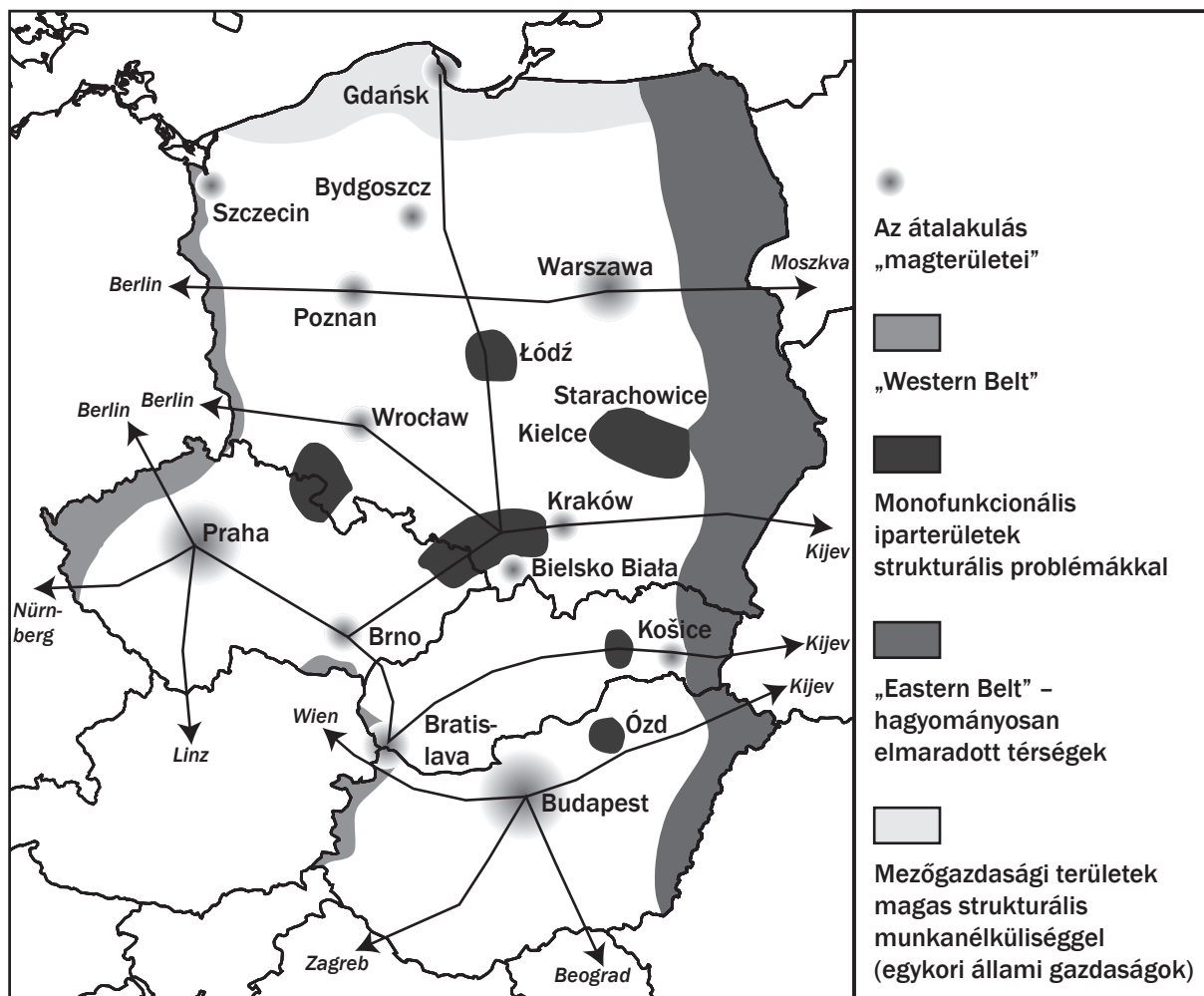
A területi szinteket illetően így megfogalmazhatom, hogy a poszt szocializmus kutatása és a poszt szocializmusról való írás során a földrajzosok az átalakulási folyamatokat skálázzák és újraszkalázzák (*scaling and rescaling*), azaz azokat folyamatosan változó módon bizonyos léptékhez kötik, ott tematizálják. Természetesen ez a kutatói gyakorlat (tulajdonképp a calloni értelemben vett transzlációs folyamat) semmiben nem tér el attól, ahogy a hétköznapi szereplők a rendszerváltások földrajzaival és a földrajzi léptékkel kapcsolatosan cselekszenek, hiszen a tudomány és a társadalom világa ebben a tekintetben sem választható el egymástól (Callon 1986; Bourdieu 2005).

A térbeli és időbeli szakaszolások és folytonosságteremtések legtöbbször összekapcsolódnak egymással. Sőt, ahogy Țichindeleanu érvel, a posztkommunizmus éppen a felzárkózás mítoszával alakítja át a teret idővé (Țichindeleanu 2010a, 26). Ezek közül az álláspontok közül egyik a térbeli szakadások és időbeli folytonosságok társítása, amelyben az Enyedi-féle megkésett modernizáció és a fejlődés telosza (Enyedi 1997, 43–44) egészül ki Európa nyugat–keleti területi felosztásával a Vasfüggöny mentén (Stenning és Hörschermann 2008, 318–319). Stenning és Hörschermann így bemutatja, hogy a térbeli és időbeli folytonosságok-szakadások kevésbé várt módon kapcsolódhatnak és keveredhetnek össze egymással. Annál is inkább, mert sok esetben ugyanazon elméleti problémákhoz jutunk mindkét esetben: a szakadások hangsúlyozásakor az új, neoliberais világrendbe vetett már-már teleologikus hit válhat uralkodóvá (Hörschermann 2002, 53), amelyet a folytonosságteremtéshez hasonlóan kritikai szempontból lenne szükséges értékelni. Talán ide kapcsolódik az a Nemes Nagy-féle elképzelés, amely a piacgazdasági átmenet után a vállalkozói aktivitást a korábbi második gazdaságból átörökített működési elemekkel hozza párhuzamba (Nemes Nagy 1995, 7); így a folytonosságok és törések – legalábbis diskurzív szinten való – összefonódását, a gazdasági folyamatokon keresztül való átmángorlódását írja meg.

Az időbeli folytonosságok térbeli folytonosságokkal is társulhatnak. Mind az átmenetiségről szóló megközelítések, mind a globalizáció általános narratívái a homogenizálódásról, a különbségek kiegyenlítéséről (ö)déséről szólnak (Peck és Tickell 2002, 383). Fogalomhasználatunk szintén ezt sugallja: a fejlett, az elmaradott, a fejlődő, a modern jelzők mindegyike olyan megközelítést takar, amely a területi különbségeket időlegesnek fogja fel (Massey 1999, 13).

108 Az országok csoportosítása és tipizálása, amennyiben segíti a folyamatok megértését, jó kutatói gyakorlat lehet, csakúgy mint az országok egyes mutatók szerinti sorrendjének felállítása. A legnagyobb problémát a területi alapon átlagolt értékek közlésének térfehiszmusában látom.

10. ábra: A kelet-közép-európai átalakulás regionalizálása

Forrás: Fassmann 1997, 37

Az időbeli és térbeli folytonosságok és szakadások koncepcionalizálásában talán az együttlétezés tényének, arányainak és mozgatórugóinak vizsgálata alapján érthetjük meg jobban a poszt-szocializmus folyamatait, valahogy úgy, ahogy Dan Perjovschi a képzőművészet nyelvén egy karikatúrájában megfogalmazza (11. ábra).

Azaz nem értek egyet azokkal az álláspontokkal, amelyek egyoldalúan, ténylegesen módon a területi különbségek feltárásából vezetnek le a társadalmi vagy gazdasági átalakulásokat. A tér természetesen tekinthető önálló aktornak – latouri értelemben mindenképp (Latour 2002) –, csakúgy mint az emberi szereplők (Maurel 2000, 144–148), ám kizárólagosan semmiképpen sem. Ezért a poszt-szocializmus ismeretelméleti váltását hiányolom azokban a poszt-szocializmust is félreértelmező (vö. Sokol és Rochovská 2010) írásokban, amelyek a gazdasági válságot a kelet-közép-európai országokban-térségekben a földrajzi közelséggel leírható terjedési folyamatként interpretálják (EBRD 2009, 6–7; Lőcsei 2009, 1176, 1184).¹⁰⁹ Bár tény, hogy az utóbbi évtizedekben a nemzetközi szakirodalom az

109 Lőcsei tanulmánya valójában kever két, gyökeresen eltérő álláspontot: tanulmányának címe földrajzi következményekről szól, ezzel szemben a szöveg sok helyen földrajzi mozgatórugókat lát a folyamatok háttérében.

CAPITALISM
SOCIALISM

Forrás: Pavilion. 10–11, címlap. http://www.pavilionmagazine.org/pavilion10_11.pdf

egyenlőtlen fejlődés koncepciójának újragondolásával a gazdasági folyamatok megértésében a társadalmi tényezők kizárólagossá tételét elvetve a tér fontos szerepe felé fordult (Agnew 2000, 101–103), ez nem jelenti azt, hogy a tér kizárólagos ható tényező lenne. Sokkal inkább a *relációs szemlélet* az, amely véleményem szerint segíti a körülöttünk levő posztoszocialista világ megértését.

Ez a fajta relációs megértés, amelyet a következő fejezetben fejtek ki részletesen a gazdasági változások kapcsán, a posztoszocializmus episztemológiai váltásával összhangban újragondolhatóvá és újragondolandóvá teszi kutatási kérdéseinket. Doreen Massey-nek a társadalmi-térbeli munkamegosztás fogalmához kapcsolódó (erről lásd a disszertáció III. fejezetét) relációs gondolatmenete már az 1984-es első kiadású *Spatial divisions of labour* c. könyvében (Massey 1995) nyomozható, még ha abban hangsúlyosabb az empiria, mint későbbi elméleti munkáiban, például 1999-es és 2005-ös könyvében (Massey 1999, 2005). A hetvenes évek végének és nyolcvanas évek elejének brit társadalmi helyzete és a földrajztudomány nézetem szerint sok szempontból hasonlított a jelenlegi magyarországi és kelet-közép-európai állapotokra (a dezindustrializációhoz köthető szerkezetváltás, növekvő munkanélküliség, változó társadalompolitikák stb.), így felidézem, hogy Massey hol és mi-ben látja a kutatási kérdések megváltoztatásának szükségességét.

- Massey szerint a neoklasszikus közgazdaságtanon alapuló (lásd a magyar regionális tudományi hagyományt) és a behaviorista iskola (amellyel talán a magyarországi szociálgeográfia hozható párhuzamba) nem jutott túl az átalakulások dokumentálásán.
- Szükséges szakítani a formális modellek és az empirikus leírás dichotómiájával, ehelyett a folyamatok megértésére, valamint a gazdaság és társadalom kapitalista természetének megértésére kell összpontosítani.
- A megfigyelt területi mintázatok nem feltétlenül területi okokra vezethetők vissza, így a termelés folyamatát a tágabb társadalmi struktúrákkal összefüggésben szükséges vizsgálni.
- Ezáltal a „társadalmi” és a „területi” tartalmat együttesen, relációs szemlélettel szükséges elemezni: nem csak az a fontos, hogy a tér társadalmi konstrukció (ráadásul kölcsönkapcsolatok terméke), hanem az is, hogy a társadalmi folyamatok térben konstruálódnak.

- A Massey-féle álláspont dinamizálja a társadalom-földrajzi megértést, hiszen hangsúlyozza, hogy a tér folyamatosan a keletkezés folyamatában van, nyitott rendszer. (Massey 1995, 4–6, 12–15, 17, 54–55), (Massey 1999, 28–31)¹¹⁰

Azt gondolom, hogy az időbeli és térbeli folyamatosságok és szakadások megértése és feltárása a hazai és kelet-közép-európai társadalom-földrajzi diskurzusokban döntő fontosságú lehet a magyar földrajztudomány megújulása és megújítása szempontjából, egyéb esetben csak az irreleváns kérdések dilettáns, kiüresedett „kutatása” marad számunkra. A minket körülvevő, általunk nap mint nap újratermelt posztoszocializmus vizsgálata, a posztoszocializmushoz való reflexív, relációs (tér) szemléletű viszony pedig szükséges és hasznos alapokat teremthet mind a földrajztudományban való továbblépéshez, mind a körülöttünk lévő világ jobb megértéséhez.

Gazdasági átalakulások és a munka világa a posztoszocializmusban: létező és lehetséges kutatási irányok

Miután körbejártam, hogy a társadalom- és a földrajztudományon belül a társadalomföldrajz szempontjából általában mit jelent, mit jelenthet és mit jelentene a posztoszocialista átalakulás, a következőkben sokkal inkább a foglalkozási átrétegződés „gazdasági” oldalára összpontosítok. *Arra keresem a választ, hogy a posztoszocializmushoz (is) kapcsolódó új elméleti közelítések a gazdaságföldrajzban milyen vizsgálati irányokat nyitnak-nyithatnának a hazai kutatásokban.* Mivel a munka világának kutatása a hazai gazdaságföldrajzon (illetve tágabb értelemben a társadalomföldrajzon) belül inkább alul-reprezentáltak mondható, ezért csak néhány kutatási eredményt lehetett az általam felvázolandó irányhoz kapcsolni.

Változó gazdaságföldrajz egy változóban lévő világ megértéséhez

Abban a legtöbb, a nyugat-európai gazdaságföldrajz történetével foglalkozó geográfus egyetért, hogy az elméleteket tekintve nagyjából a hetvenes évektől a gazdaságföldrajz a pluralizmus felé mozdult el (Thrift és Olds 1996, 319; Barnes és Sheppard 2010). Ez természetesen nem csak a slágertémák körének módosulását, hanem valóban különböző elméleti gondolatrendszerek megjelenését jelentette. Ezzel szemben a magyar gazdaságföldrajzot napjainkban – néhány kivételtől eltekintve – az elméleti monizmus jellemzi. A két világháború közti gazdaságföldrajz szintetikus földrajzi irányzata (Győri 2001, 74) feledésbe merült, a magát marxistának mondó gazdaságföldrajz legrosszabb hagyományai öröklődnek tovább (lásd pl. Győri és Szabó 2010), az újabb irányzatok nem igazán találtak utat Magyarországra. Talán ezen változtathat a Mészáros Rezső és munkaközössége által jegyzett tankönyv (Mészáros 2010).

110 Mivel nem tartozik a fő gondolatmenetemhez, ezért csak lábjegyzetben utalok rá, hogy Massey szerint nem azért szükséges a relációs szemlélet, mert az egyébként általános érvényű igazságokat kereső fizika ezt sugallja számunkra, hanem mert a körülöttünk lévő világ változásai új földrajzi képzeteket (*geographical imaginations*) szükségeltetnek (Massey 1999, 39). Így Massey nézőpontja alapvetően elutasítja a hazai regionális tudomány normatív térfelfogásait (vö. Nemes Nagy 2009, 40–41).

Eltérőek az interpretációk arról, hogy mi okozta a nemzetközi gazdaságföldrajzban az általános érvényű narratívák elutasítását és a pluralizmus felé való elmozdulást. Ezek között elkülöníthetünk gazdasági (a tapasztalati világra vonatkozó), intézményi, egy személy egy művéhez kötődő magyarázatokat, illetve ezek kombinációit. A következőkben ezeket a magyarázatokat tekintem át, utalva relevanciájukra a hazai poszt szocialista gazdaságföldrajz és a foglalkozási átrétegződés vizsgálatának megújulásában és megújításában.

Az új paradigmák megjelenését a *gazdasági természetű változásokra visszavezető álláspontok* talán a legkönnyebben értelmezhetők a hazai társadalom- vagy gazdaságföldrajzi hagyományban. A diskurzus ugyanis logikailag egybevág a magát marxistának mondó gazdaságföldrajz hatalomátvételekor használt (ám később, a határmunkálatok végeztével és a „létező” szocializmus folyamatos átalakulásával csökkenő hangsúlyú) érvrendszerrel, miszerint a szocialista gazdaság és a szocialista társadalom építése, a tudomány tervezésbeni új feladatai szükségeltetik az új, marxista–leninista elméleti alapokat (Gyuris és Györi 2011). A nyugati gazdaságföldrajzban az egyaránt a *posztfordi átalakulás* dobozába sorolható makroszintű dezindusztrializáció (Barta, Czirfusz és Kukely 2008, 4–7) és terciarizáció, illetve mikroszinten az iparvállalatok vertikális munkamegosztása mind elméleti megújulást szükségeltettek (Scott 2004b, 482; Barnes, Peck, Sheppard és Tickell 2007, 3–4). Magyarországon a poszt szocialista átalakulás legalább olyan jelentőségű volt, mint a hetvenes évek dezindusztrializációja nyugaton, mégis, az episztemológiai váltás egyelőre jórészt elmaradt a hazai gazdaságföldrajzban.

Nigel Thrift és Kris Olds 1996-os tanulmánya a nyugati közegben bontja ki az utóbbi évtizedek gazdasági folyamatainak tudomány változására és változtatására gyakorolt hatását, (Thrift és Olds 1996, 314), vagyis elemzi a kettő közötti átfordítási folyamatot. Pontjaik, amelyeket a továbbiakban részletezek, többé vagy kevésbé összekapcsolhatók a poszt szocialista valóság és a foglalkozási szerkezet változásának megértésével.

1. *A társadalmi felemelkedése.* A modern gazdaságok társadalmi természetének vizsgálata fontossá válik, a kutatók a társadalmi és a gazdasági tartalom elválaszthatatlansága mellett érvelnek (Thrift és Olds 1996, 314). A rendszerváltás gazdasági átalakulásai esetében van ennek a megközelítésnek létjogosultsága, hiszen a társadalmi készségek felértékelődtek a poszt szocialista individualizáció során. Magyarországon 1990 és 2009 között 393 ezerről 1,013 millióra nőtt az egyéni vállalkozások száma (ILO 2011, 3.2.1. táblázat), új foglalkoztatási formák jelentek meg. A folyamatban nagy jelentősége volt intézményi változásoknak, így az 1990-es V. törvénynek az egyéni vállalkozásról (Horváth 1993, 272). Ugyanakkor az eddigi feldolgozások a területi vizsgálatokban kevésbé fordítottak figyelmet a mikroszintre. A hagyományos makroszintű elemzések, mint például az egyéni vállalkozási forma diffúziós terjedése (Horváth 1993, 276) pedig nem foglalkoznak a társadalmi magyarázatokkal, hanem a térbeliség önálló magyarázó erejének ideológiáját (Belina 2008, 526–530) erősítik.
2. *A piac.* A társadalmi tartalom erősödése a gazdaságföldrajzi vizsgálatokban a piacok vizsgálatában is megmutatkozik. A piacok ugyanis nem tekinthetők pusztán a csere semleges helyeinek, hanem összetett társadalmi folyamatok szabályozzák őket (Thrift és

Olds 1996, 315). A posztszocialista átalakulás során a kereskedelem feltételei (Beluszky 2009b, 667) és a csere helyszínei megváltoztak, a kereskedelem új terei alakultak ki. Ennek a témának klasszikusabb, a földrajzi térre korlátozódó feltáró munkái az elterjedtebbek, lényegi episztemológiai váltás nélkül (lásd Sikos T. 2009, 644 felsorolását), viszont néhány tanulmány kritikai szemlélettel foglalkozik a csere helyeinek földrajzi léptéken átívelő hatalmi és társadalmi viszonyaival (pl. Nagy 2010a). A kereskedelem foglalkoztatásban betöltött szerepének változásáról ugyanakkor csak érintőlegesen lehet olvasni – Sikos T. (2009) például nem említi összefoglalójában ezt a kutatási irányt, pedig a G nemzetgazdasági ágban foglalkoztatottak száma 2000 és 2008 között 286 ezer-ről 365 ezer főre nőtt, a gazdasági válság hatására pedig jelentősen, 2008-ról 2009-re mintegy 20 ezer fővel csökkent (ILO 2011, 2.1.20.2. táblázat). Fontos vizsgálati kérdés lenne a kereskedelmi foglalkoztatottakon belüli differenciáltság nyomán a kereskedelem, mint leíró és homogenizáló kategória kritikai értékelése a területi kutatásokban.

3. *A reprezentációs felemelkedése.* A modern gazdasági formációkban kitüntetett szerepe van az imázsnak, amely jelek, jelentések és identitások de- és reterritorializációját eredményezi (Thrift és Olds 1996, 315). Ez a tématerület mindenképpen új irányzatok (leginkább a posztstrukturalizmus) megjelenését és figyelembe vételét szükségelteti. Az imázs és a gazdaság kapcsolatairól viszonylag kevés földrajzi munka jelent meg Magyarországon, annak ellenére, hogy a munka világának ilyen szempontú feldolgozása a társadalomtudományokban bár marginálisan, de megjelent (pl. Tóth 2005).¹¹¹
4. *A fogyasztás felemelkedése.* A részben a kulturális földrajz körébe tartozó vizsgálatok a kereskedelem új formáinak és helyszíneinek vizsgálatától a fogyasztási gyakorlatok átalakulásáig terjednek (Thrift és Olds 1996, 316). Thrift és Olds ezt a pontot a „hagyományosabb” irányzatokhoz kapcsolódóan láttatja, így nem meglepő, hogy a hazai kutatási gyakorlatban a posztszocialista átalakulásról több, ide sorolható kutatási eredmény látott napvilágot, a hagyományosabb feldolgozásoktól (Sikos T. és Hoffmann 2004) a kritikai szemléletű munkáig (Nagy 2005, 175–178). Ugyanakkor kevés szó esik a fogyasztás átalakulásainak és a munkának, a foglalkoztatásnak az összefüggéseiről. Ebből a szempontból a szocializmus feldolgozása is hiányosnak mondható (Gyáni 2008, 13–16), holott a mikroszintű vizsgálatok rámutatnak a fogyasztás, a munka és az identitás szoros kapcsolatára (Vaspál 2009, 70–72).
5. *Új intelligens technológiák felemelkedése.* Az információ megnövekedett szerepével, amelyet Thrift és Olds (1996, 316) említenek, több hazai kutatás foglalkozik (pl. Jakobi 2007). Ugyanakkor annak problematizálása, hogy a változásokat hogyan lehet összekapcsolni a posztszocialista átalakulással, hiányzik a területi vizsgálatokból. Emellett Thrift és Olds számos új területet is kiemel, mint az alany-tárgy viszonyok átalakulását, az új

111 A geográfus Jankó Ferenc is csak áttételesen foglalkozik a materiális és a diszkurzív kapcsolatával a hely szelleméről szóló tanulmányában, mint ahogy arra ő maga is utal (Jankó 2002, 39, 56–57).

technológiákkal kapcsolatos tárgyak megjelenésével az emberi testek és az én (ego) fogalmának újragondolását (Thrift és Olds 1996, 316), amelyek a hazai gazdaságföldrajz monizmusa miatt eddig nem jelenhettek meg.

6. *Mix'n'match*. A gazdaság funkciói megváltoznak, a korábbi gazdasági alapkategóriák (termelés-fogyasztás, kereslet-kínálat, gazdasági szektorok stb.) egyértelmű definiálása lehetetlenné válik (Thrift és Olds 1996, 317). Amint azt a III. fejezetben a Fourastié-féle elképzelés kapcsán bemutattam, a hazai társadalomföldrajz sem általánosságban, sem a posztzocialista átalakulások kapcsán nem igazán foglalkozott kritikai módon ezekkel a kérdésekkel.
7. *A gazdaság genderizál(ód)ása*. A nők széleskörű megjelenése a munkaerőpiacon, a formális és informális munka kapcsolata a társadalmi nemi szerepekkel fontos vizsgálati témákat jelentenek (Thrift és Olds 1996, 317). A magyar gazdaság posztzocialista átalakulásának ilyen típusú vizsgálata valószínűleg az egyik legmélyebben kutatott Thrift és Olds tíz témája közül (Timár 2002; Momsen, Szörényiné Kukorelli és Timár 2005; Timár 2007).¹¹² Timár Judit a posztzocializmusban átformálódó egyenlőtlen területi fejlődésben kifejezetten a munkaerőpiac szerepét hangsúlyozza (Timár 2007, 120–128), ezzel is rámutatva ennek a területnek a fontosságára a földrajzi vizsgálatokban.
8. *Informalizáció*. Az informális munka továbbra is kapcsolatokkal rendelkezik a formális gazdaság intézményeivel, másrésztől viszont túlélési stratégiaként is megjelent. Ezen túlmenően a munka és a nemmunka elkülönítése egyre nehezebbé válik (Thrift és Olds 1996, 317). A posztzocialista átalakulások kapcsán egy-egy tanulmány foglalkozik a témával (pl. Smith, Stenning, Rochovská és Świątek 2008, 298–301), a hazai kutatásokban viszont – összefüggésben a hivatalosan gyűjtött statisztikai adatok hiánya révén a pozitívista és makroszintű elemzések kivitelezhetetlenségével – az informális munka világa jórészt érintetlen maradt. Jellemző, hogy az atipikus foglalkoztatási formákat középpontba állító könyv a magyarországi informális munkával egyáltalán nem foglalkozik (Tésits, Tóth és Vonyó 2005) – abban pedig kételkedem, hogy ez amiatt lenne, mert az informális munkát a szerkesztők tipikusnak tartanák. Kivételt csak azok a társadalmi kirekesztésekre általában is érzékeny szerzők jelentenek, akik a gazdaságból a formális-informális duál mentén való kirekesztéseket a túlélési stratégiákkal összefüggésben tematizálják (Váradai 2005, 294–295; Timár 2007, 127).
9. *Idő és tér*. Napjaink világának megértése az időről és a térről való gondolkodásmódok új irányait tették szükségessé. Thrift és Olds szerint ezek az új megközelítések egyoldalúak, a tértől és időtől való függetlenedés történetét mesélik el, nincsenek tekintettel az ezzel párhuzamosan zajló részvételi vagy közreműködési tevékenységek (pl. *face-to-face* kapcsolatok) fontosságára (Thrift és Olds 1996, 318). Bár a hazai társadalomföldrajzban

112 Továbbá a munka világának genderközpontú elemzése a szocialista korszakkal kapcsolatosan is megkezdődött (lásd pl. Tóth 2008).

és a regionális tudományban az idővel és a térrel (esetleg ezek kapcsolatával) foglalkozó elméleti jellegű írások megjelennek (lásd pl. Dusek 2004; Nemes Nagy 2009), a hazai gazdaságföldrajz sekélyessége miatt az idő-tér viszonyok (relációs szemléletű) feldolgozása véleményem szerint hiányzik. Holott ez a kutatási irány alapvető fontosságú lenne a posztoszocializmushoz és a posztoszocializmus társadalmi gyakorlataihoz való közelítésben, ahogy ezen fejezetben a folytonosságok és szakadások középpontba helyezésével bemutattam. A vizsgálati irány jelentőségét mutatja, hogy Stenning már idézett állítása szerint a posztoszocializmus társadalmi formációin különböző *időbeli és földrajzi* léptékek hagynak nyomot (Stenning 2005, 124, kiemelés tőlem).

10. *Új gazdasági diskurzusok felemelkedése.* Thrift és Olds az új diskurzusokat három nagyobb csoportba sorolta. Egyrészt a közgazdaságtanon belül jelentek meg új irányzatok (információs gazdaságtan, viselkedés-gazdaságtan, cselekvésemélet). Másrészt a hagyományos közgazdaságtan határain új diskurzusok alakultak ki (evolúciós közgazdaságtan, ökológiai közgazdaságtan, analitikus marxizmus). Harmadrészt az új gazdasági gyakorlatokból a közgazdaságtan tudományán kívülről érkező elméletek („új gazdaságtan”) tűntek fel. (Thrift és Olds 1996, 318) Bár Thrift és Olds ezek (gazdaság)földrajzzal való tényleges kapcsolatairól nem ír, azok nyilvánvalóan a harmadik csoportra korlátozódnak. Magyarországon véleményem szerint két döntő oka van annak, hogy az új gazdasági diskurzusok a domináns gazdaságföldrajzi felfogásnak csak a peremén és igen elszórtan jelennek meg. Egyrészt a földrajztudományt is csupán a szakmai kisebbség képzeli el diskurzusként (lásd pl. Withers 1996, 275) – így a tudományágak diskurzusként való felfogásának hiánya Thrift és Olds ezen tématerületének kibontakozását kizárják –, másrészt a hazai gazdaságföldrajzban az elméleti pluralizmus igénye sem merül fel.

Az intézményi természetű változásokkal folytatva, Trevor Barnes, Jamie Peck, Eric Sheppard és Adam Tickell gazdaságföldrajzi tankönyve az *Open University* egy 1983-as workshopját tartja döntő fontosságúnak, ahol arról nagyjából sikerült egyetérteniük a résztvevőknek, hogy miről szól a gazdaságföldrajz, arról azonban nem volt konszenzus, hogy hogyan és miért úgy szükséges a kérdéseket kutatni, ahogy azt a meghívottak teszik. A workshop fontos eredményének azt gondolják, hogy az – összhangban a kvantitatív földrajz kritikájával – a politikai tartalmat és a módszertani vitákat egyaránt a középpontba helyezte, természetesen az elméleti megfontolásokat sem hagyva figyelmen kívül. (Barnes, Peck, Sheppard és Tickell 2007, 1–2) A hazai gazdaságföldrajzban az intézményi típusú változások szerepe a szocializmusban és a posztoszocializmusban eltérő volt. A hazai szocialista gazdaságföldrajz hatalomátvételében a földrajzi tanszékek és a tudományos minősítések intézményi szerepét a IV. fejezetben mutattam be, a posztoszocializmusban pedig kitüntetett szerepűek véleményem szerint azon külföldi ösztöndíj-lehetőségek, amelyek révén szerzett ismeretek (az egyes személyekkel kiegészülve) megalapozhatják a gazdaságföldrajz megújulását (vö. Timár 2001, 51).

Hasonló módon döntő hatásúak lehetnek egyes könyvek egy-egy tudományág elméleti változásai szempontjából, bár a monográfiák szerepe és jelentősége a földrajztudományban is országról országra változik (Ward et al. 2009). Trevor Barnes az egyesült államokbeli gazdaságföldrajz

változó elméleteivel foglalkozó tanulmánya érdekes módon nem egy szűkebb értelemben vett gazdaságföldrajzi, hanem egy társadalom-földrajzi művet tart kiemelkedő jelentőségűnek, Derek Gregory 1978-as *Ideology, Science, and Human Geography* című könyvét. Gregory ebben az elméletalkotást társadalmi gyakorlatként fogja fel, így a (társadalom)földrajzot a társadalomtudományok között helyezi el, a társadalomtudományi elméletek felhasználását szorgalmazza a földrajzban (Barnes 2001b, 555); ezt a megközelítést tartja Barnes a kulturális fordulatnak a gazdaságföldrajzban. A Gregory-könyv mellett Barnes, Peck, Sheppard és Tickell az Open University workshopjából is kigyűrző Massey-művet, a *Spatial divisions of labour* látják meghatározónak, amely „az egyik legélesebb paradigmaváltást¹¹³ idézte elő napjaink gazdaságföldrajzában” (Barnes, Peck, Sheppard és Tickell 2007, 2).

Allen J. Scott a gazdaságföldrajzot felrázó könyvként értékeli Paul Krugman *Geography and Trade* című művét, amely az új gazdaságföldrajzot kívánta megalapítani. Scott, hasonlóan sok más, általa idézett szerzőhöz, szkeptikus a krugmani programmal szemben, mert az „a gazdasági táj dinamikájának végletekig leszűkített nézetét nyújtja”; véleménye szerint a Krugman-modell hatása hamar el fog halványulni, ahogy szembesül külső és belső korlátaival, hasonlóan az 1970-es években a neoklasszikus regionális tudomány enerválttá válásához (Scott 2004b, 491).

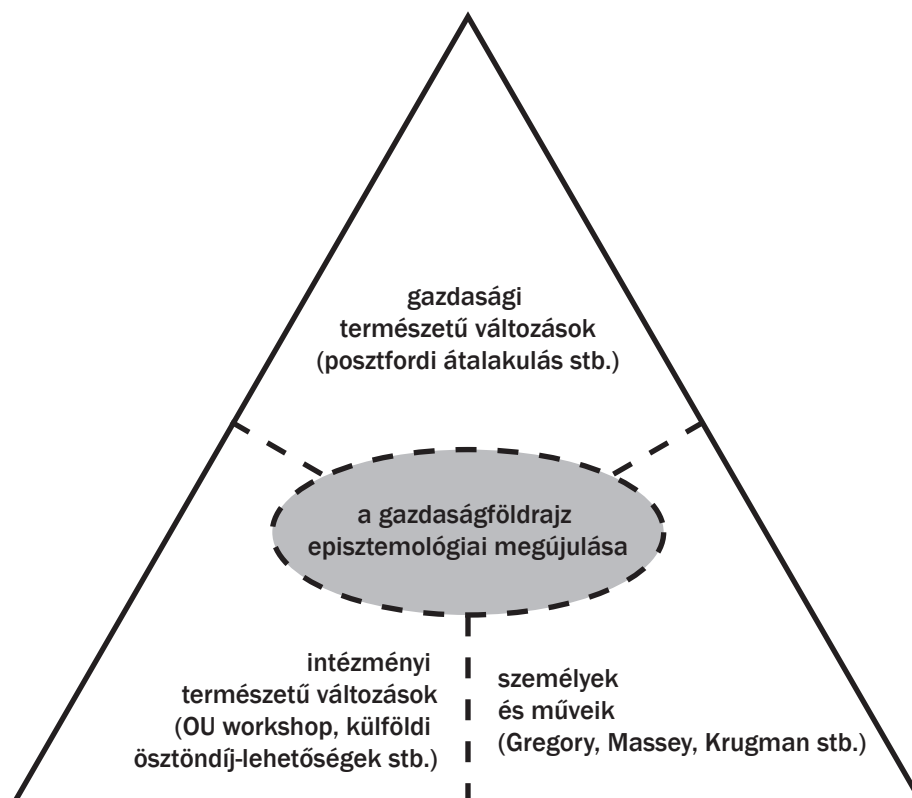
Magyarországon a krugmani program leginkább a közgazdászokra volt nagy hatással (Lengyel és Rechnitzer 2004; Rechnitzer 1995; Varga 2006), a gazdaságföldrajzosok kevésbé foglalkoztak vele (vö. Kukely 2008, 10), vagy némileg félreértelmezték azt.¹¹⁴ Nem értek egyet Bernek Ágnes azon reményével, hogy a krugmani új gazdaságföldrajz lesz képes a (hazai) gazdaságföldrajz megújítására annak érdekében, hogy a globalizálódó gazdaságot jobban megérthessük (Bernek 2000, 88), hiszen ismeretelméletileg a krugmani program leginkább azon pozitivisták, modellező irányzatok sorába tartozó új közgazdasági elméletnek tekinthető, amelyek kiüresedésére az 1970-es évektől sikeres(nek tűnő) választ adtak újabb elméletek. A krugmani program így különös módon fordítódott át a hazai viszonyokra, véleményem szerint ügyetlenül megválasztott hivatkozási alappá vált a gazdaságföldrajzban megújulást sürgető személyek számára. Krugman átütő erejének hiánya talán azzal magyarázható, hogy a megközelítésre alapvetően fogékonynak mondható (a szemlélethez ismeretelméleti szempontból közel álló) regionalisták csak érintőlegesen foglalkoztak vele (talán a kivételek egyike Rédei, Jakobi és Jeney 2002),¹¹⁵ a „hagyományos”,

113 Ez a paradigmaváltás a kvantitatív és a posztkvantitatív; illetve a pozitivista és posztpozitivisták gazdaságföldrajzok között zajlott le, amelyet Barnes és Sheppard *postspatial science*-nek hív a gazdaságföldrajzban (Barnes és Sheppard 2010, 201). A hazai társadalomföldrajzban ezt a váltást a legtöbben félreértelmezik, azt gondolják, hogy a pozitivisták földrajzot a posztmodern földrajz kívánja univerzálisan felváltani, holott erről szó sincs (vö. Faragó 1991, 6, 12).

114 Barta Györgyi például könyvét a krugmani új gazdaságföldrajz szellemében készült munkának tartja, majd olyan megközelítést bont ki, amely sokkal inkább egy oknyomozó relációs gazdaságföldrajz (Massey 1995; Yeung 2005) irányába mutat, mivel az aktorokra, cselekvéseikre, valamint a makro- és mikroszint összekapcsolására fordít figyelmet (Barta 2002, 12).

115 Ráadásul Krugman – legalábbis korai munkáiban (Lengyel és Rechnitzer 2004, 74) – diskurzív eszközökkel, a gazdaságföldrajzként való megnevezés aktusával kívánja bekebelezni a gazdaságföldrajzot (Krugman 2000).

12. ábra: A gazdaságföldrajz episztemológiai átalakulásának tényezői az elmúlt évtizedekben

a tapasztalati világgal foglalkozó „leíró” gazdaságföldrajzostól viszont a krugmani elmélet absztrakciós szintje és modellező jellege áll távol.

Az előbbi megközelítések sokasága, miszerint a változások a gazdaságföldrajzban gazdasági, intézményi, személyi okokra vezethetők vissza, véleményem szerint – esetlegesen más tényezőkkel kiegészülve – együttesen igazak, tehát a magyarázatok között nem kell igazságot tenni. Sokkal hasznosabb, ha a latouri és calloni felfogás alapján úgy képzeljük el ezeket, mint egy-egy (emberi vagy nememberi természetű) aktort, amely mind-mind hozzájárult a gazdaságföldrajz mibenlétének átalakulásához (12. ábra).

Egy lehetséges válasz a változásokra: a relációs felfogás

Az utóbbi évtizedekben a társadalomtudományok egészében divatossá vált különféle fordulatokról¹¹⁶ írni (ez természetesen a IV. fejezetben használt bourdieu-i fogalomkörben a földrajztudományi mezőben való újrapozicionálás, a tudományos és hatalmi tőkemennyiség változtatására irányuló eljárásnak is tekinthető), amelyeket véleményem szerint mindig érdemes kritikai vizsgálat alá vetni. Az 1990-es évek közepétől a nyugati gazdaságföldrajzban egy úgynevezett relációs fordulat

116 A fordulatok közül döntő jelentőségűnek tartom a gazdaságföldrajz szempontjából a relációs mellett a kulturális fordulatot (jelentőségéről lásd többek között Barnes 2001b, 555–560; kritikájáról pedig Mitchell 1995), a vizuális fordulatot (a gazdaságföldrajz egy részterületén való alkalmazásáról lásd Pike 2009, 636–637), valamint a társadalomtudományokkal való párbeszédet illetően a térbeli fordulatot (Döring és Thielmann 2008).

ment végbe, amely más fordulatokhoz képest a tematikai mellett episztemológiai változást jelentett (Bathelt 2006, 223–224).

Ahogy a relációs gazdaságföldrajz képviselője, Henry Yeung (2005, 38) Bob Jessopot idézve utal rá, mindenképpen el kell különíteni egymástól a tematikus és a tényleges episztemológiai fordulatokat, a relációs fordulat esetében is. Yeung először az 1970-es években indult, a termelés társadalmi viszonyait feltárni szándékozó, elsősorban Doreen Massey nevéhez köthető, a társadalmi-térbeli munkamegosztásról szóló programot (erről lásd a dolgozat III. fejezetét) vázolja, amely ugyan nem tartotta magát relációs szemléletűnek, mégis, a megközelítés módja rokonságot mutat a későbbi relációs iskolákkal. Massey könyve (Massey 1995) a disszertációban már említett módon azt tűzi ki célul, hogy a kapitalizmust értse meg jobban. A könyv első kiadása óta eltelt évtizedekben a geográfusok a kapitalizmus rendszerén belül a gazdasági átalakulásokat és a munka világát elsősorban a neoliberalizáció-neoliberalizmus (Peck és Tickell 2002; Smith és Rochovská 2007; Birch és Mykhnenko 2009; Stenning, Smith, Rochovská és Świątek 2010) és a globalizáció (Sheppard 2002; Yeung 2002b) oldaláról konceptualizálták. Ugyanakkor, ahogy Yeung (2005, 39) utal rá, ez a megközelítés a területileg egyenlőtlen fejlődést némileg determinista módon csak a társadalmi és termelési szerkezetre vezette vissza, túlhangsúlyozta a struktúrák szerepét az egyéni cselekvéssel szemben. A magyarországi foglalkozási átrétegződés vizsgálatában egyrészt erős hagyományokkal bírnak a szintén strukturalista szemléletű, szociológusok által végzett rétegződésvizsgálatok, továbbá a IV. fejezetben részletesen tárgyalt Lettrich-munkásság makro- és mikroszintű vizsgálataival szintén ehhez a megközelítéshez kapcsolható; így Yeung kritikáját érdemes lenne részletesebben megvizsgálni a hazai tudományos szövegekkel összefüggésben.

Yeung cikke ezt követően a relációs tematikus fordulatokat mutatja be, amelyek a hazai foglalkozási átrétegződés vizsgálatához is kapcsolhatók (5. táblázat).

5. táblázat: Relációs felfogások a gazdaságföldrajzban

<i>relációs felfogások</i>	<i>főbb szerzők</i>	<i>kapcsolódás a foglalkozási átrétegződés vizsgálatához</i>
relációs előnyök a helyi és regionális fejlődésben	A. Amin, P. Cooke, A. Malmberg, R. Martin, P. Maskell, K. Morgan, A. Scott, M. Storper, N. Thrift	a regionális fejlődés és a foglalkozási szerkezet összefüggéseinek elemzése
relációs hálózati beágyazottság: társadalmi szereplők, vállalatok, szervezetek	A. Amin, P. Dicken, M. Gertler, JK Gibson-Graham, G. Grabher, R. Lee, L. McDowell, J. Murdoch, N. Thrift, S. Whatmore	vállalati-intézményi vizsgálatok, a különböző aktorok szerepe az átrétegződésben
relációs léptékek	N. Brenner, K. Cox, B. Jessop, J. Peck, N. Smith, E. Swyngedouw, P. Taylor	a szerkezetváltás földrajzi léptékeken átívelő voltának tanulmányozása

Forrás: Yeung 2005, 40, kiegészítésekkel

Az első megközelítés a helyi és regionális fejlődést a relációs előnyök¹¹⁷ és a térbeli közelség hálózataiba beágyazódottan vizsgálja, így eltávolodik a neoklasszikus közgazdaságtan komparatív előnyök elméletétől. Az irányzattal szemben kritikaként fogalmazható meg, hogy a területi fejlődést leginkább endogén (és sokszor nem gazdasági, hanem területi) tényezőkre vezeti vissza (Yeung 2005, 39, 41). A hazai foglalkozási átrétegződés vizsgálatában ez a kutatási vonal az egyes foglalkoztatási szektorok vagy csoportok területi koncentrációjának magyarázatában segíthet. Talán ebbe a csoportba sorolható a kreatív osztály olyan területi szempontú vizsgálata, amely a *Hol vannak a kreatívok?* (lásd pl. Ságvári és Lengyel 2008; Rittgasszer 2009) kérdésén túlmutatva a mechanizmusokra összpontosítva a *Miért?*-ekre is válaszokat, magyarázatokat kíván nyújtani (lásd pl. Egedy és Kovács 2009). Látszólag szintén ezt az irányvonalat képviseli a *Tér és Társadalom* 2010/2-es tematikus száma, amely az elit mint társadalmi csoport szerepét vizsgálja a területi folyamatok alakításában (vö. Rechnitzer 2010, 1–2), ugyanakkor a folyóiratomban egyetlen tanulmány sem foglalkozik ennek a kontextualizált viszonyrendszernek az elemzésével a kiválasztott mintaterületen, Győr városában.

A második tematikus irány a hálózatokat az előbbinél összetettebben értelmezi, a gazdasági szereplők hálózatait a szervezeti formák és folyamatok összefüggésében vizsgálja. Yeung szerint ez a megközelítés a vállalatok újralfedezésével járt a gazdaságföldrajzban (Yeung 2005, 41). Ezt a kutatási irányt adaptálja részben Nagy Erika (2010a) tanulmánya, valamint magam is erre teszek kísérletet a következő alfejezetben a munkaerő-kölcsönzők tevékenységének vizsgálatában.

A harmadik vonal a földrajzi léptékeket fogja fel relációs módon, azaz a globalizáció folyamatát nem pusztán világméretben elemzi, hanem összefüggésbe hozza más földrajzi léptékekkel (Yeung 2005, 42). A foglalkozási átrétegződés vizsgálatában a különböző földrajzi léptékek szerepének együttes vizsgálata segíthet jobban megérteni a mozgatórugókat, a társadalmi folyamatokat.

Yeung táblázata részben félrevezető. A második oszlopban a főbb szerzőknél ugyanis legitímációs célból olyan szerzőket is felsorol, akik inkább általánosságban, elméleti szempontból foglalkoztak a jelzett témákkal, és talán kevésbé tarthatók szűkebben vett gazdaságföldrajzosnak.¹¹⁸

Tanulmányában Yeung végül saját relációs programját vázolja fel. Véleménye szerint az előző három tématerület a viszonyrendszereket és a hálózatokat legtöbbször leíró kategóriaként fogja fel, így nem alkalmas arra, hogy a *Hogyan?*-okra válaszokat kínálhasson (Yeung 2005, 42). Ez a problémakör a foglalkozási átrétegződés vizsgálatára is vonatkoztatható: a hálózatok vizsgálata,

117 Yeung és az általa hivatkozott szerzők a *relational asset* kifejezést használják. Ez – amellett, hogy valóban előnyt jelent, vagyónként is fordítható. Előbbi választást az indokolja, hogy egyes régiók előnybe kerülnek más régiókkal szemben (a területileg egyenlőtlen fejlődés révén), utóbbi szóhasználat háttérben pedig az áll, hogy a régiók (a vállalatokhoz hasonlóan) elképzelhetők úgy, mint amelyek vagyonnal rendelkeznek és azzal gazdálkodnak. Végül a relációs előny kifejezés használata mellett döntöttem, annak ellenére, hogy így a komparatív és a relációs előnyök fogalmai a fordításban (szemben az angollal – *relational asset, comparative advantage*) nem különülnek el egymástól.

118 Ilyen egyrészt a hibriditás – Sarah Whatmore kapcsolat, amely sokkal inkább „kulturális” földrajzi, mintsem gazdaságföldrajzi tartalmú (lásd Whatmore 2002), valamint a harmadik téma, ahol Yeung a lépték-kérdéskörrel általánosságban foglalkozó Bob Jessopot és Neil Brennert idézi (lásd pl. Jessop, Brenner és Jones 2008).

a tematikus relációs fordulat feltétlenül új közelítéseket ad a posztszocializmus valóságainak megértéséhez, ugyanakkor az átrétegződés lehetséges mechanizmusainak feltárása könnyebben megvalósítható egy episztemológiai fordulat végrehajtásával. Yeung programja – amely a Bathelt és Glückler (2003a) által javasolt relációs gazdaságföldrajznál széleskörűbb (Yeung 2005, 48) – a hatalmi viszonyok relációs elemzését helyezi a középpontba. Véleménye szerint a hatalmi viszonyok az egyes gazdasági szereplők eltérő cselekvési gyakorlataira adnak választ, valamint a területileg egyenlőtlen hatalmi konfigurációk összefüggésbe hozhatók az egyenlőtlen területi fejlődéssel (Yeung 2005, 46–47). Yeung egy olyan strukturalista programot kínál, amely különböző dimenziókban, különböző összetevők közötti páronként definiált feszültségek elemzéséből vezeti le a társadalmi gyakorlatokat (6. táblázat).

Fenti viszonyrendszert és gondolkodási sémát alkalmasnak találom arra, hogy a foglalkozási átrétegződést és a területi munkamegosztást egyfajta strukturalista megközelítésben vizsgálja a posztszocializmusban. Egyrészt a különböző aktorok (vállalatok, egyének, társadalmi csoportok stb.) cselekvései így nem függetlenítődnek a gazdasági, illetve általánosságban a társadalmi struktúráktól (értelmezzük őket bármilyen módon). Másrészt a léptékek közötti viszonyrendszerek, mechanizmusok elemzésével az átrétegződés összetett mozgatórugóira adhatunk magyarázatokat, még ha részlegeseket is. Harmadrészt a foglalkozási átrétegződés jelenségét gazdasági, társadalmi, politikai és nem utolsósorban térbeli kontextusba helyezhetjük.

A gazdaságföldrajz relációs programja külföldön természetesen vitákat is kavart. A továbbiakban ezekből a *Geographische Revue* című folyóiratban a relációs gazdaságföldrajz szellemében íródott német gazdaságföldrajzi tankönyv recenziójának (Scheuplein 2003) és a szerzők által adott válasznak (Bathelt és Glückler 2003b) azt, a disszertáció szempontjából releváns pontját emelem ki, amely a relációs paradigma léte vagy nemléte körül forgott.

Első közelítésben egyetértek azzal az állásponttal, hogy a gazdaságföldrajzban is szükséges megfordítani a gazdaság és a tér közötti megközelítésbeli viszonyt. Bathelt és Glückler (2003a, 22) szerint a tértudományi paradigma a társadalmi (és gazdasági) jelenségeket a térbeli tartalomra redukálta a magyarázataiban, amelyet a viszony megváltoztatásával, vagyis a társadalmi és a gazdasági tartalom térbeli struktúrákat meghatározó szerepével szükséges felváltani. Ez a szemléletmód levethető Bathelt és Glückler identitásából: a recenzióra adott válaszcikkükben írják, hogy őket a gazdasági kapcsolatok és folyamatok érdeklik, amelyeket gazdaságföldrajzosként térbeli nézőpontból vizsgálnak (Bathelt és Glückler 2003b, 68).

6. táblázat: Relációs viszonyok dimenziói a relációs gazdaságföldrajzban

<i>relációs viszonyok dimenziói</i>	<i>a dimenziók összetevői</i>
aktorok és struktúra viszonylagossága	aktor, struktúra
léptékek viszonylagossága	globális, nemzeti, regionális, helyi
társadalmi-térbeli viszonylagosság	gazdasági, társadalmi, politikai, térbeli

Forrás: Yeung 2005, 43 ábrája nyomán

Bathelt és Glückler könyve újrafogalmazza és leegyszerűsíti a relációs fordulatban végződő gazdaságföldrajzi paradigmaváltások menetét, amelyet nézetem szerint a paradigmaváltás miértjének és kontextusának vizsgálatával lenne szükséges kiegészíteni. A társadalomföldrajz tértudományi irányzatának kritikája és a relációs gazdaságföldrajzi gondolat gyökerei – ahogy már utaltam rá – erőteljesen nyomonkövethetők Doreen Massey 1984-es könyvének (Massey 1995) bevezető fejezeteiben és egyáltalán az 1970-es évek végétől a termelés társadalmi viszonyait kutató programban (Yeung 2005, 39): Massey saját gazdaságföldrajzi programját a tértudományi irányzattal szemben, ahhoz *viszonyítva* határozza meg. A Bathelt és Glückler által javasolt relációs felfogás viszont (és erre a szerzők is utalnak: Bathelt és Glückler 2003b, 67–68) legalább ugyanannyira kapcsolható az angolszász szakirodalomhoz, mint (a szerzők származásából adódóan) a német társadalomföldrajz átalakulásához, azon belül is a Benno Werlen nevével fémjelzett cselekvésorientált szociálgeográfiához.¹¹⁹ Disszertációm talán arra is példát mutat, hogy Bathelt és Glückler eljárásához hasonlóan építsek a hazai közegben megismert magyar társadalomföldrajzi hagyományokra, valamint kiegészítsem azt döntően az angolszász szakirodalomban olvasott elméletekkel.

Scheuplein kritikája a Bathelt–Glückler-féle programmal szemben véleményem szerint fontos és jogos pontokat érint, amelynek a magyar társadalomföldrajzi valóságban is van relevanciája. A relációs gazdaságföldrajz ezen változata Scheuplein szerint elméleti-episztemológiai szempontból nem érinti a gazdaságot, a paradigmaváltást a gazdaságföldrajz vizsgálati tárgyán (a gazdaságon) kívüli tényezők, a térfelfogás megváltoztatásából vezeti le (Scheuplein 2003, 61). Ennek is köszönhetően a program nem foglalkozik a gazdaság és a társadalom (vagy a gazdasági és társadalmi tartalom) egymáshoz való viszonyával (Scheuplein 2003, 62). Egyetértek azzal az állásponttal, hogy a paradigmákat nem lehet pusztán a térfelfogásból levezetni (Scheuplein 2003, 64); a térfelfogások a választott episztemológiákból következnek.¹²⁰

A Scheuplein, illetve a Bathelt és Glückler közötti felfogásbeli különbség véleményem szerint nem eldöntendő és nem eldönthető. Bár Bathelt és Glückler a gazdaságföldrajz „nagy elbeszélését” (lásd Scheuplein cikkének címét) vagy alapkoncepcióját (Bathelt és Glückler 2003b, 70–71) kívánja megoldani, különböző érveléseket szeretne egyesíteni, erre véleményem szerint nincsen szükség. Ezen a ponton azokkal a nézetekkel (pl. Barnes és Sheppard 2010) értek egyet, amelyek a gazdaságföldrajzban (hasonlóan más tudományokhoz és tudományágakhoz) a pluralizmus elfogadását szorgalmazzák. A disszertációban pusztán amellet érvelek, hogy a hazai gazdaságföldrajz szemléleti megújulásában azért volna szükség a relációs szemlélet nagyobb fokú megjelenésére, mert bizonyos problémák, kérdések megválaszolásában hasznos válaszokat kínál.

119 A cselekvésorientált szociálgeográfia alapelképzeléséről németül lásd Werlen tankönyvét (2008, 275–322), angolul pedig monográfiáját (Werlen 1993). Természetesen a werleni program is igen vitatott (lásd pl. Meusburger 1999), amelynek részleteit itt nincsen módomban vizsgálni.

120 Ezt a megközelítést jól alátámasztja Nemes Nagy (2009) monográfiája. A könyv bemutatja, hogy egyazon episztemológiai keretben (regionális tudomány) többfajta (abszolutista, relativista) térfelfogás fordulhat elő (az alapelképzelésről lásd: Nemes Nagy 2009, 40–41).

A relációs szemlélet Bathelt és Glückler által javasolt programját (amely leginkább anyagi természetű dolgokkal foglalkozik) Roger Lee tovább bővíti olyan módon, hogy a gazdaságföldrajz-soknak az anyagi (fogyasztás, termelés, csere), a társadalmi (a gazdasági életet befolyásoló társadalmi viszonyok) és a térbeli (relációs felfogás) kapcsolatait, metszetét szükséges vizsgálnia (Lee 2002, 336, 339, 341). Bár Lee előbbi megállapításával egyetértek, a kelet-közép-európai térségre vonatkozó észrevétele, miszerint a társadalmi viszonyok fontosságát azok a rendszerváltás óta eltelt évek mutatták meg, amelyek az embereket a társadalmi viszonyok ismeretlen halmazában az élet és a munka új útjainak megtanulására kényszerítették (Lee 2002, 340), túlzó. Hiszen a rendszerváltások nem jelentettek a társadalmi kapcsolatrendszerekben egyértelmű törést, régi minták és viszonyok élnek tovább és maradtak fenn, amit ráadásul sok szempontból pozitív jelenségként tarthatunk számon (Grabher és Stark 1997, 6; Stenning, Smith, Rochovská és Świątek 2010, 123).

A jéghegytől a háztartásokig: a munka mikroszintű világa és a posztoszocializmus

Miután az előzőekben áttekintettem a nyugati gazdaságföldrajz elmúlt évtizedekben történt átalakulásait, azon belül a relációs felfogást, illetve ezeket megpróbáltam összekapcsolni a posztoszocialista gazdasági változásokkal, a disszertáció témájának, vagyis a foglalkozási átrétegződésnek és a munka világának új megközelítésmódjaival foglalkozom.

A posztoszocializmusban két, egymással ellentétes irányba ható folyamat indult el. Egyrészt a munka formáinak szélesebb lehetőségei jelennek meg, másrészt viszont a Gibson-Graham által tökeközpontúságnak nevezett jelenség következtében a gazdasági (így a munka világát is befoglaló) sokszínűség kerül elnyomásra azáltal, hogy a gazdaságot jellemző fogalmak jelentései a kapitalista identitáshoz képest kerülnek rögzítésre. A nempiaci csere, a fizetetlen munka, a többlettermelés és többletelosztás közösségi és független formái elvesznek abban a hegemón lépésben, amely a kapitalizmust az egyetlen helyes gazdasági formaként jeleníti meg. (Gibson-Graham 2006b, 56) Ez a felfogás a hazai gazdaságföldrajz számára még nagyobbá teszi a kihívást: nem pusztán a munka világának új formáival, új működési mechanizmusaival és kapcsolataival szükséges megismerkedni, hanem egyúttal azt a látszólagos kontinuitást szükséges dekonstruálni, amely a szocializmusban és a posztoszocializmusban a gazdaság naturalizált voltával, valamint a társadalmat irányító gazdaság (a nyugati világban is a szocializmus mint alternatíva bukásával megerősödött) ideájával azonosítható (vö. Gibson-Graham 2006b, 53). Gibson-Graham a gazdaság alternatív olvasatát javasolja (Gibson-Graham 2006b, 60), amelynek három pontja (gazdasági tranzakciók, munka, vállalkozási formák) közül a továbbiakban a disszertáció témájához szorosan kapcsolódó másodikra összpontosítok.

Gibson-Graham felhívja a figyelmet arra, hogy a munkavégzés sokféle különböző formában és kontextusban zajlik. A kutatások legtöbbször a fizetett munkára irányulnak, ám a nem fizetett (illetve pontosabban nem pénzben fizetett) munka (házimunka, gyűjtögetés-halászat-vadászat, börtönben végzett munka stb.) ugyanúgy döntő fontosságú a gazdasági kapcsolatok működésében. Ezen formák bevonását a gazdaságról folyó diskurzusokba Gibson-Graham politikai aktivizmusa is alátámasztja: a munkanélkülinek vagy inaktívnak tartott és láttatni kívánt személyek a fizetetlen

munka gazdasági diskurzusba való „beemelésével” ismét gazdasági alannyá válhatnak. Ugyanakkor a fizetett munka sem homogén természetű, a hatalmi viszonyok, a fizetések intézményi szabályozottsága (pl. bérmegállapodások), a munkavégzés időbeli dimenziói (pl. szezonális munka, rész-munkaidő) mind-mind a munka világának pluralizmusát támasztják alá. A nem fizetett és a fizetett munka mellett Gibson-Graham harmadik kategóriája az alternatív módon fizetett munka. Ide tartoznak olyan formák, mint az önfoglalkoztatás, a szövetkezeti, a kosztért-kvartélyért és a kölcsönöségi alapon végzett munka (pl. kaláka), vagy a szociális juttatásokért végzett közmunka. (Gibson-Graham 2006b, 62–65)

Gibson-Graham akciókutatásai (*action research*) tapasztalatai alapján fontosnak tartja a gazdaság és a munka világának sokszínűségét vizuálisan is megjeleníteni, amellyel a gondolkodásunk áthelyezését kívánja elérni. Az általa használt egyik ilyen ábra a gazdasági jéghegy metaforája (13. ábra), amely a munka világának előbbiekben bemutatott hármas kategorizálását is tartalmazza. Véleménye szerint a gazdasági jéghegynak legtöbbször csak a víz feletti részét azonosítjuk a gazdasággal, tanulmányaink erre vonatkoznak, holott számos más tevékenység (a víz alatti rész) mind-mind gazdasági tevékenységeket jelöl (Gibson-Graham 2006b, 68–69).¹²¹

Gibson-Graham 2006-os (*A postcapitalist politics*), valamint az 1996-os klasszikussá vált könyvének, a *The end of capitalism (as we knew it)* című műnek a legnagyobb érdeme, hogy rámutat arra, hogy a gazdaságról és a munka világról másképpen is lehet gondolkodni, illetve bemutatja a kapitalizmus határait (Lee, Leyshon és Gibson-Graham 2010, 122). Talán ez a mozzanat különösen fontos a hazai posztoszocialista közegben, amelyben a kapitalizmus és a neoliberalizálódás szabályait és következményeit még csak tanuljuk. Emellett jó példát mutatnak a különböző régi-új irányzatok használhatóságára és ötvözhetőségére: a könyvek erőteljesen táplálkoznak a marxizmusból, egyúttal posztstrukturalista programot is kínálnak a kapitalizmus dekonstruálásán keresztül a nyelv és a szövegek középpontba állításával (Lee, Leyshon és Gibson-Graham 2010, 121, 123–125; Larner 2003, 511).¹²² Továbbá a gibson-grahami program az előbbiekben részletezett relációs szemlélettel íródott (Lee, Leyshon és Gibson-Graham 2010, 117), újabb példával szolgálva a megközelítés alkalmazhatóságára a gazdaságföldrajzban.

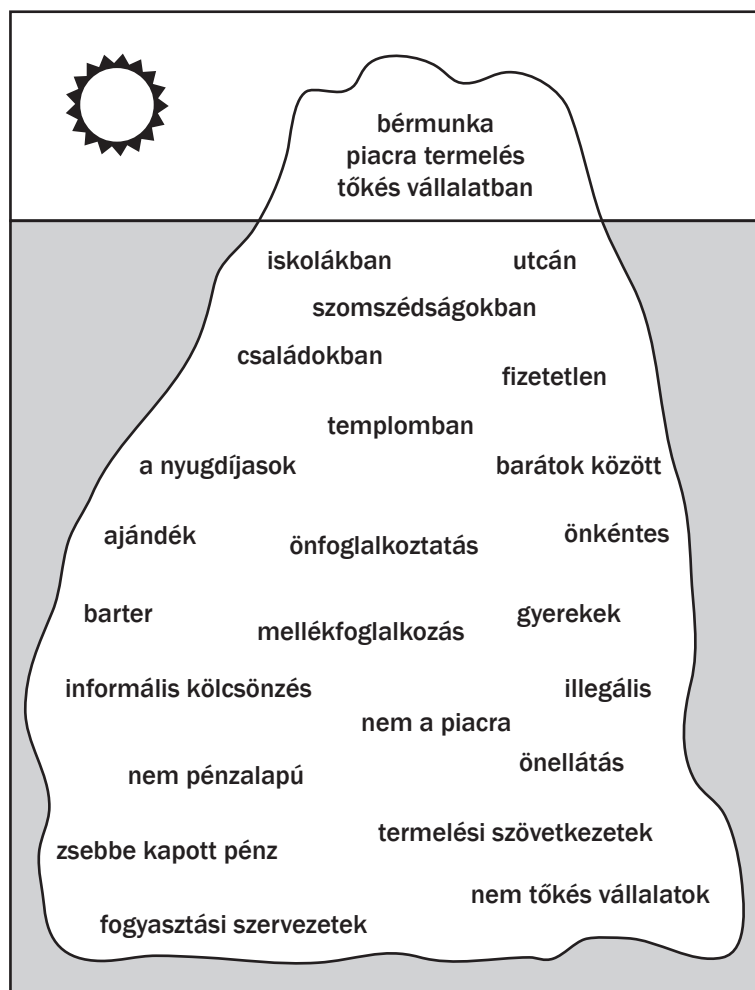
Természetesen Gibson-Graham koncepcióját sem szabad minden kritika nélkül átvenni és adaptálni a magyarországi viszonyokra, ugyanakkor fontos impulzusokat adhat a neoliberalizáció és a földrajztudomány kapcsolatainak értelmezéséhez.¹²³ Gibson-Graham munkái kapcsán Andrew Leyshon fogalmazza meg, hogy az önfoglalkoztatás jelentőségének hangsúlyozása és a

121 A jéghegy víz alatti és víz feletti részének súlya nehezen állapítható meg (hiszen a víz alatti rész a statisztikai számbavételben különböző módokon jelenik meg, ha egyáltalán). Bár ha az egész jéghegyben vizsgálunk (tudnánk mérni) az értéktermelést, akkor minden bizonnyal nagyobb súlyú a víz feletti rész, mint a víz alatti, de az ábra fő mondanivalója véleményem szerint nem a kettő egymáshoz képesti arányának érzékeltetése, sokkal inkább a munkaformák sokszínűségének bemutatása.

122 Ez utóbbira jó példa, hogy 2006-os könyvük 3. fejezete a *Constructing a language of economic diversity* (kiemelés tőlem) címet viseli.

123 Új-zélandi kontextusból ezekről a dilemmákról ír Le Heron és Lewis (2011, 2).

13. ábra: A gazdasági jéghegy

Forrás: Gibson-Graham 2006, 70

„kis léptékű” gazdasági gyakorlatok hosszas elemzése furcsának hat a kapitalizmus súlyának bővülését magával hozó jelen korban (Lee, Leyshon és Gibson-Graham 2010, 122). Leyshon ezzel az állításával nem veszi viszont figyelembe, hogy a globalizáció és a neoliberalizálódás makroszintű folyamatait az egyének eltérő módon interpretálják és domesztikálják, így eltérő társadalmi gyakorlatokat alakítanak ki.

A domesztikációs megközelítésmódot összekapcsolhatjuk azzal a megállapítással, hogy a posztoszocialista átalakulás megváltoztatta az egyes területi szintek jelentőségét a társadalomföldrajzban, aminek új elemeként azonosíthatjuk a háztartások vizsgálatát. A posztoszocializmus társadalmi formációin különböző időbeli és földrajzi léptékek hagynak nyomot (Stenning 2005, 124), így a háztartások szintje is. Emiatt a társadalmi cselekvéseket, gyakorlatokat – a szocializmus és a posztoszocializmus domesztikálását (Stenning, Smith, Rochovská és Świątek 2010, 123) – csak és kizárólag ezen területi szintet figyelembe véve dolgozhatjuk fel. Hasonlóan ahhoz, mint hogy a szocializmus és a szocialista gazdasági termelés működését is csak így érthetjük meg (Burawoy és Lukács 1992, 2, 17–20). Továbbá az etnográfiai kutatások megerősödése

a társadalomföldrajzban – ami a térségi tanulmányok (*area studies*) új tartalommal feltöltött előtérbe kerülésével járt (Gibson-Graham 2004) – hasznos a posztoszocializmus vizsgálata szempontjából is, hiszen:

- lehetőséget nyújt az átalakulás folyamatainak és jelentéseinek mindennapi átélésére, meg tapasztalására vonatkozó ismeretek szerzésére, ezáltal a posztoszocializmus sokszínűségének felfedezésére;
- a társadalmi változások rendszerváltások közbeni megfigyelése a kapitalizmus természetéről és működéséről való ismereteinket bővíti;
- a nyugati képzetek általános érvényének, valamint a hidegháborús narratívák földrajzi gondolkodásban való továbbélésének kritikai vizsgálata a reflexív szemlélet megerősödését szolgálhatja. (Hörschelmann és Stenning 2008, 343–344, 348, 350)

A posztoszocializmusban az újonnan megjelenő és a régiekkel keveredő gazdasági gyakorlatokat többek között az az ESRC (Economic and Social Research Council) által támogatott kutatás vizsgálta, amelynek eredményeit az elmúlt években több helyen publikálták a résztvevők (Smith és Rochovská 2007; Smith, Stenning, Rochovská és Świątek 2008; Stenning, Smith, Rochovská és Świątek 2010). A kutatás során a kelet-közép-európai munkaerőpiac szegmentálódását hozták összefüggésbe a szerzők azokkal a (háztartási) társadalmi gyakorlatokkal, amelyek a megélhetést biztosítják napjaink bizonytalan világában.

Smith és munkatársai a kutatás során nem elégedtek meg azzal, hogy a munka világának váltoásaiban pusztán a posztfordi átalakulás visszatükröződését láttassák (vö. Berndt és Fuchs 2002, 159), hanem a változási folyamatokat földrajzi léptékeken átívelő módon, a relációs szemléletnek megfelelően vizsgálták. Tanulmányaik amellet, hogy azonosították a posztoszocialista munkaerő-piacokon történő négy fontosabb átalakulási folyamatot,¹²⁴ empirikus vizsgálataikkal feltárták a neoliberalizmus és a globalizáció „házasítását” szlovák és lengyel nagyvárosi háztartásokban. Ennek során sikerült rámutatniuk egyrészt a szocializmusból átörökölt viselkedési mintákra (pl. a mellékes keresetek megszerzésének különböző módjainak továbbélésére), másrészt általánosságban a posztoszocialista állapotban a több mint kapitalista (*more than capitalist*) természetű, munkával kapcsolatos társadalmi folyamatok létre (Smith, Stenning, Rochovská és Świątek 2008, 306–307).

A jéghegy víz feletti részének egy szelete: a munkaerő-kölcsönző vállalatok földrajzi elemzése

Az előbbi részben megfogalmazottak leginkább arra a kérdésre reflektáltak, hogy a gazdasági jéghegy víz alatti részét szükséges összetettebb módon vizsgálnunk. Emellett véleményem szerint a víz feletti résszel, a bérért kapitalista vállalatban végzett munkával is sokszínűbben lehet foglalkozni a posztoszocializmusban, mint ahogy azt az eddigi magyarországi gazdaságföldrajzi kutatások tették.

124 Ezek a következők: a munkaerőpiac szegmentálódása, a foglalkoztató-foglalkoztatott viszony individualizálódása, a növekvő kiszorulás a munkaerőpiacról és a munkaerő-piaci szabályozás neoliberalizálódása (Smith, Stenning, Rochovská és Świątek 2008, 288–290).

Ezen, a gazdasági jéghegy víz feletti részével foglalkozó lehetséges kutatási témák közül egyet mutatok be, mégpedig a *munkaerő-kölcsönző vállalatok működésének földrajzi szemléletű elemzését*.¹²⁵ Rámutatok a munka világával gazdaságföldrajzi szempontból foglalkozó tanulmányok, valamint az adatfelvétel korlátaira, a különböző alapfogalmak (mint például a hely és a földrajzi lépték) megfontolt használatának szükségességére, illetve a munkaerő-kölcsönzők megjelenésével megváltozó társadalmi-térbeli munkamegosztásra. Amellett érvelek, hogy azon földrajzi vizsgálatokban, amelyek „kemény” statisztikai adatokat (is) használnak, minden esetben figyelembe kell venni az adatok konstruált voltát (azaz hogy az adatok nem „ártatlanok”, valaki valamilyen célból hozta létre őket).

A rendszerváltást követően, igazodva a munkaerőpiac globalizálódásához (Nagy 2010b, 230–233) és a posztfordi átalakulás rugalmasságot igénylő jellegzetességéhez (Coe, Johns és Ward 2008, 1411), a hazai gazdaságban is megjelentek a *munkaerő-kölcsönző cégek*. Ezek társadalmi-térbeli munkamegosztásban betöltött szerepére vonatkozó vizsgálata ugyanakkor elméleti és adatoldaltól nehézségekkel jár.

Az eddig megjelent tanulmányok (pl. Coe, Johns és Ward 2008, 2011) leginkább a munkaerő-kölcsönző transznacionális vállalatok nemzetköziesedéséről és hálózatban való működéséről szólnak, kevésbé foglalkoznak magával a kölcsönzött és kiközvetített munkaerővel. Többek között azért sem, mert a kölcsönzött munkaerőről gyűjtött statisztikai adatok rendkívül hiányosak, így ennek a foglalkoztatási formának a munkaerő-piaci szerepéről kevés ismerettel rendelkezünk (Neumann 2009, 10–11; Coe, Johns és Ward 2008, 1394), főleg, ha a területi szempontokat nézzük.

Bár a munkaerő-kölcsönzőknek hazánkban éves (önbevallásos) adatszolgáltatási kötelezettségük van a Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat felé, mivel nem mindegyikük tesz eleget ennek, ezért teljes körű statisztikákkal nem rendelkezünk róluk. A 2009-es adatok szerint (Foglalkoztatási és Szociális Hivatal 2010) Magyarországon 79 085 fő dolgozott ilyen formában, a válság előtt, 2008-ban még 116 835 főt tartottak nyilván. Bár a hazai adatszolgáltatás (Foglalkoztatási és Szociális Hivatal 2010) megyei bontásban bemutatja a számokat a kölcsönző cégek és a foglalkoztató vállalatok székhelye alapján, mégis elmondhatjuk azt, hogy az állami adatgyűjtésnek nincsenek információi arról, hogy „ki, hol és mikor dolgozik”.¹²⁶

A földrajzi lépték fogalmának a munkaerő-kölcsönzésben fontos szerepe van. Egyrészt a nagyobb kölcsönző vállalatok globálisan szerveződő transznacionális vállalatok (TNC-k). Kelet-Közép-Európában ezen TNC-k az 1990-es évek elején jelentek meg, először „zöldmezős” vállalatként, majd később vállalati felvásárlások révén bővítették tevékenységüket (Coe, Johns és Ward 2008, 1405–1406, 2011, 67). Ez utóbbi arra utal, hogy a munkaerő-kölcsönzésben is nagy szükség van a nemzeti jogszabályi környezet ismeretére, amelyet részben a felvásárlásokkal lehet biztosítani. A nemzeti beágyazottság a vállalatirányítási formák viszonylagos autonómiáját eredményezte a

125 Ehhez a részhez felhasználtam az MTA RKK-ban 2010-ben végzett kutatásunkban készült interjúkat, kistérségi esettanulmányokat, illetve kisebb részben a kutatás zárótanulmányát (Barta 2010). A bemutatott interjúk készítésében magam is részt vettem, a zárótanulmány hivatkozott részét Földi Zsuzsa írta.

126 Interjú Katona Józseffel, a Közép-dunántúli Regionális Munkaügyi Központ Komáromi Kirendeltségének vezetőjével. Komárom, 2010. június 21.

„homogén” globális brandek ellenére (Coe, Johns és Ward 2011, 63, 68). Végül pedig a helyi szint jelentőségét adja, hogy a munkaerő-keresletet és munkaerő-kínálatot kizárólag itt, helyi irodák működtetésével lehet egymással összehozni (Coe, Johns és Ward 2011, 63). Többek között emiatt fordul elő, hogy (pl. a feldolgozóipari vagy az üzleti szolgáltatásokban működő) TNC-k mellett, hogy a földrajzilag áthelyezett termeléskor (*offshoring*) „viszik magukkal” a beszállítóikat, a velük már más országokban kapcsolatban lévő munkaerő-kölcsönző cégek irodanyitását is szorgalmazzák az újonnan létesített telephelyen (Coe, Johns és Ward 2011, 66).

A földrajzi léptékek működését (és megismerési problémáit) egy komáromi esettanulmányon keresztül mutatom be.¹²⁷ A Komáromi Ipari Parkban, a Nokiánál és az ott működő beszállítóinál a becslések szerint a gazdasági válság előtt a munkások fele kölcsönzött munkaerő lehetett. A munkaerő-kölcsönző TNC-k (Adecco, Trenkwalder, Manpower stb.) az ipari park kiépülésével párhuzamosan megjelentek mind a szlovák, mind a magyar oldalon, amellyel, hogy a Nokia maga is rendelkezik saját toborzó irodával Komáromban. A kölcsönző TNC-k megjelenésével viszont a korábban a városban működő 3–4 magyar tulajdonosi körű munkaerő-kölcsönző vállalat tönkrement. A munkaerő-piaci folyamatok földrajzi követése szempontjából például problematikusnak mondható, hogy egy, a Nokiánál dolgozó kölcsönzött alkalmazott a statisztikákban a kölcsönző cég székhelyén (ez legtöbbször Budapest) vagy telephelyi adatoknál a telephelyén (és nem a tényleges munkavégzés helyén) kerül összeírásra.¹²⁸ A jogszabályi környezet miatt (hat hónapig lehet ilyen formában foglalkoztatni valakit) és a munkaerőköltségek csökkentése érdekében pedig a Nokia a kölcsönző cégeket folyamatosan versenyezteti egymással és váltogatja őket, így hatást gyakorolva a területi statisztikai adatok változására.

A munkaerő-kölcsönzők megváltoztatták a munkaerő-piaci folyamatok szerveződésének intézményi körülményeit. A komáromi kirendeltség-vezető rámutatott, hogy a Nokia-beszállító Foxconn megjelenésével telítődő Komárom környéki munkaerőpiac miatt is a 2004 utáni munkaerő-toborzást főleg ezek a cégek vezényelték le, a Munkaügyi Központ jelentősége visszaszorult. Kutatásunkban hasonló tapasztaltunk a Jászberényi kistérségben, ahol jellemzően a kis- és középvállalatok fordultak a helyi munkaügyi kirendeltségekhez foglalkoztatás-bővítés esetén, a multinacionális cégek sokkal inkább a kölcsönző vállalatokkal működtek együtt (Barta 2010, 153).

A léptékek problémája a gazdasági válsággal csak bonyolódott. A csoportos létszámleépítéseket területi szempontból feldolgozó kutatások ugyan utalnak a székhely-telephely problematikára (Lőcsei 2010, 102), ám a munkaerő-kölcsönzőkkel nem foglalkoznak. Lőcsei Hajnalka például

127 A továbbiakban az esettanulmányban hivatkozott információk – ha máshogyan nem utalok rá – a Katona Józseffel, a Közép-dunántúli Regionális Munkaügyi Központ Komáromi Kirendeltségének vezetőjével 2010. június 21-én készített interjúnkból származnak.

128 Ráadásul, mint ahogy Coe, Johns és Ward (2008, 1408) utalnak rá, a kelet-közép-európai országokban (első sorban Csehországban) is előfordult, hogy a kölcsönző cégek franchise-rendszerben működtek, ilyen módon a vállalati szervezeti forma statisztikailag megváltoztatja az alkalmazottak foglalkoztatási számbavételi helyét. Ez alapján a Massey-féle, a gazdaság szerveződési módjára összpontosító, ezen keresztül a gazdaság szerkezetváltásait megérteni kívánó kutatási irányt szorgalmazom.

megállapítja, hogy „a legtöbb, 3300 munkahelyet érintő visszaesést a Nokia-beszállítók leépítései nyomán Komárom városa szenvedte el” (Lócsei 2010, 102). Ugyanakkor ez az állítás földrajzi szempontból nem feltétlenül érvényes (Mit is szenvedett el Komárom városa maga?), valamint nem veszi figyelembe a munkaerő-piaci mechanizmusokat. A térségben végzett interjúink alapján valójában 6–8000 munkahely szűnt meg a városban, amelyből 3–5000-re tehető a kölcsönzőknél megszűnt munkahelyek száma (ezek döntően lejárt és nem meghosszabbított határozott idejű szerződések voltak). A bejelentett (a kölcsönzők által a szerződésük lejártával elbocsátott foglalkoztatottakat nyilvánvalóan nem tartalmazó) csoportos létszámleépítés a Munkaügyi Kirendeltség adatai alapján 2851 főt érintett, akik közül nagyjából kétharmad volt magyarországi munkavállaló, nagyjából egyharmaduk jelent meg a kirendeltségen munkanélküliként (a többiek távolabbról, más kirendeltségek területéről ingáztak, így ott kerültek regisztrálásra), és csak 17%-uk volt komáromi lakos. Vagyis a munkaerő-kínálat legnagyobbbrészt nem ott jelenik meg, ahol az elbocsátások történtek. Ezen, helyeken átívelő munkaerő-piaci folyamatok miatt lehetséges az, hogy 2008. október és 2010. február között a komáromi (munkaügyi) kistérség területén „csupán” 1500–1600 fővel emelkedett a munkanélküliek száma.

A foglalkozási átrétegződés szempontjából a munkaerő-kölcsönző vállalatok jelentősége az ezzel a formával járó statisztikai hatásban is keresendő. Ezen cégek ugyanis főtevékenységként üzleti szolgáltatást végeznek (Coe, Johns és Ward 2011, 62), ám a legkülönbözőbb szektorokban helyezik el alkalmazottaikat. Így – ha pusztán a KSH vállalati összeírások alapján készülő fő összefoglaló számait vizsgáljuk a foglalkoztatottak szektorális megoszlásáról – olyan makroszintű tercierizálódást figyelhetünk meg, amely a foglalkoztatási formák átalakulására vezethető vissza, az alkalmazottak által ténylegesen végzett tevékenységben esetleg nem történik módosulás. Ez az átalakulás területileg egyenlőtlenül valósul meg, azaz eltérő országokat eltérő módon érint. A CIETT (International Confederation of Private Employment Agencies) szakmai szövetség adatai alapján a kölcsönzött munkaerő szektorális megoszlása az egyes országokban nagyon különböző, Kelet-Közép-Európában a feldolgozóipar általában jelentős súlyt képvisel (Csehországban 58%, Magyarországon 61%, Lengyelországban 70%), Magyarország pedig kiemelkedik a mezőgazdasági alkalmazottak magas (12%-os) arányával (CIETT 2010, 33).

Az ágazatok foglalkoztatási súlyának a munkaerő-kölcsönzők megjelenésével történő változása így látszólag erősíti azt a felfogást, miszerint a világban tapasztalt szolgáltatási részarány-bővülés oka pusztán a vállalati szervezeti formák megváltozásában keresendő statisztikai illúzió. A közgazdászok és a gazdaságföldrajzosok körében ez a vita a tercierizálódás „valósságáról” hosszan zajlott, a manapság uralkodó felfogás szerint a szolgáltatások részarány-növekedése „tényleges” változás a gazdaság működésében (bővebben lásd Illeris 1996, 61–62).

Nagy Erika utal arra tanulmányában, hogy a kereskedő-beszállító viszony térbeli munkamegosztást alakító szerepét a térrel foglalkozó tudományok a posztoszocialista átmenet társadalmi kontextusában még nem tárgyalták (Nagy 2010a, 178). Ezzel a kutatási iránnyal párhuzamosítható a munkaerő-kölcsönző vállalatok tevékenységének elemzése, ugyanis itt is egy beszállítói viszonyról beszélhetünk, ahol a beszállítás „tárgya” a munkás és nem pedig egy áru. A hazai gazdaságföldrajz

számára így ez a téma a munka földrajzai II. fejezetben említett megközelítmódjában érdekes vizsgálati terepet jelenthet, amelynek problematikáját ebben a dolgozatban csak röviden tudtam érinteni.

A munka világa, a posztoszocializmus és a művészetek

A gazdaságföldrajz tartalma és megközelítési módjai az elmúlt évtizedekben gyökeresen átalakultak Nyugat-Európában. Ebben a részben a posztoszocialista munka világának képzőművészeti megjelenésével foglalkozom, amelyen keresztül számos, az V. fejezetben megjelenő témát együttesen tudok vizsgálni.¹²⁹

- A korábban bemutatott yeungi relációs programnak (Yeung 2005) megfelelően aktorokat-strukturákat, léptékeket, a társadalmi és a térbeli tartalmat (6. táblázat), továbbá például időket együttesen, egymással összekapcsolva elemzek. Ezen keresztül többek között a fogalmak önmagukban érvényes definiálhatóságát is megkérdőjelelem.
- A gazdaságföldrajzban végbement kulturális fordulat alapján nem kívánom elkülöníteni egymástól a kultúrát (művészeteket) és a gazdaságot; a két fogalmat hasonlóan más szerzőkhöz (pl. Thrift és Olds 1996; Barnes 2005) hibridként kezelem.
- Stenning és Hörschmann (2008), valamint Thrift és Olds (1996) programjának egyes pontjait összekapcsolom, szétválaszthatatlanságukat hangsúlyozom.
- Az egyébként jelentőségéből látszólag veszítő munka relevanciája mellett érvelek a posztoszocializmusban.

A kultúra vizsgálata a gazdaságföldrajzban nem új jelenség. Ha elfogadjuk Castree (2004, 214) álláspontját, miszerint a gazdaság és a kultúra két olyan erős fogalom, amely gondolatainkat és cselekvéseinket szervezik a művészetekben, a médiában és a geográfiában, illetve azt a véleményét, hogy sem a gazdaság, sem a kultúra nem ontológiai kategóriák (vö. Mitchell 1995), a lehetséges kutatási irányok és témák sokasága nyílik meg.

A relációs fordulatnak köszönhetően a kultúra és a gazdaság viszonyrendszerei új témaként jelentek meg, amelyet nem külön-külön, elválasztva, hanem hibridként vizsgálnak. Barnes (2005, 69) tanulmánya hangsúlyozza, hogy a hibridek „lehetőséget nyújtanak arra, hogy hagyományos duális fogalmakon kívül gondolkozzunk”, illetve hogy a hibridek lehetővé tesznek a kutatás „olyan módozatai és tárgyai közötti kapcsolatokat, amelyeket a bináris gondolkodás eddig elkülönített egymástól” (Barnes 2005, 70). Ez a fajta felfogás annyiban biztosan kibővíti a gazdaságföldrajzot, hogy megjelenhet benne a kultúra (benne a művészetekkel), illetve a kulturális termékek gazdasági vonatkozásai kutatási témák lehetnek. Ez az átalakulás természetesen a korábbiakban már bemutatott módon módszertani pluralizmushoz is vezet (vö. Barnes, Peck, Sheppard és Tickell 2007).

A gazdaság és a kultúra közötti kapcsolatot teremti meg az a változás a földrajztudományban, amely a társadalmi és gazdasági gyakorlatok fontosságát hangsúlyozza a gazdaságföldrajzban. Mivel a társadalmi cselekvések, „amelyeken keresztül és amelyekben különböző cselekvők (...) és közösségek

129 Ez a rész *Understanding geographies of post-socialist economies: invoking the arts* című, megjelenés alatt lévő tanulmányom (Czirfusz 2011b) részben rövidített, részben bővített változata.

(...) anyagi természetű dolgokat rendszereznek, jelentéseket hoznak létre, használnak fel, illetve vezetnek le a gazdasági világból” (Jones és Murphy 2011, 367) magukba foglalhatják a művészi cselekvéseket, a gazdaságföldrajzban olyan témák jelenhetnek meg, amelyeket eddig inkább a kulturális földrajz térrenumának tartottak. Ebbe az irányba mozdul el Crang (2010) tanulmánya a bangladesi hajóbontó tevékenységek fényképészeti ábrázolásáról. A szerző együttesen vizsgálja a lefényképezett munkások gazdasági cselekvéseit, a művészi ábrázolást mint társadalmi gyakorlatot, valamint a fényképészek egyéb diskurzív gyakorlatait (a fényképészetről és annak folyamatáról szóló írásaikat); ezáltal kívánja elérni céljait, hogy „felfedje a kapitalizmus rejtett árnyoldalát” (Crang 2010, 1084), valamint hogy teret nyisson a kultúra-gazdaság viszonyok kritikai olvasatainak. Hasonlóan a társadalmi cselekvések iránt érdeklődik Ian Cook „képzeleti foglalatossága” (*imaginative engagement*) Shelley Sacks installációjával (Cook 2000, 343), amely a kapitalizmus természetét a banángazdaságon keresztül mutatja be. Egyik oldalról a szerző Cranghez hasonló módon jár el: az installáció és a művészi gyakorlat kritikai olvasatát adja, másrészt viszont a tudományos kutatási mező kibővítésével, a képzőművész-műtárgy-megfigyelő viszonyokat átértelmezve nem „kívülről” szemléli az installációt, hanem saját kutatói gyakorlatait (az írást és a gondolkodást mint cselekvést) is ugyanazokkal a módszerekkel vizsgálja, mint magát a műtárgyat.¹³⁰ Továbbá Cook azáltal, hogy „egy (...) párbeszédekből és dolgokból álló (...) társadalmi szoborral (*social sculpture*)” (Cook 2000, 341) foglalkozik, a geográfusokat arra biztatja, hogy a diskurzív és a materiális természetű jelenségeket egyaránt tanulmányozzák, ami összhangban áll Thrift és Olds (1996, 315) korábban már bemutatott megjegyzésével a reprezentációs tartalmak térnyeréséről.

Amellett, hogy a Cookéhoz hasonló tanulmányok a művészetek és a földrajz közötti éles elválasztást megszüntetik, a kapcsolat a gazdasággal „földrajzos szemmel” is foglalkozó művészek írásain keresztül szintén megteremtődik. Crang (2010) tanulmánya idézi a lengyel felmenőkkel rendelkező amerikai fényképész, Allan Sekula elméleti írásait. Bár Cranget leginkább Sekula hajókkal, tengerekkel és kapitalizmussal foglalkozó művei (pl. *Fish Story – Halas történet* című könyve) érdekli, Sekula helyek, tájak, kapitalizmus és a munka világa közötti kapcsolatokat kereső és megteremtő munkássága szintén érdekes földrajzos szemszögből. Elfogadva Noel Castree álláspontját, miszerint „a jelentések létrehozása és rögzítése társadalmi folyamat, amely kétségtelenül utal a »valódi világra«, *de* (és ez egy fontos *de*) meghatározott módon, meghatározott okokból és sajátos következményekkel” (Castree 2004, 216, kiemelés az eredetiben), szinte triviális, hogy a művészeteknek, műalkotásoknak és művészeknek szerepe van „a gazdaságról” való jelentések megalkotásában, és hogy ezek a jelentések a posztoszocialista közegben specifikusak.¹³¹ A továbbiakban a közelmúlt budapesti kiállításai és azok műtárgyai közül válogatok, elsősorban a posztoszocialista gazdaságra és a munka világára vonatkozó reprezentációkat és interpretációkat keresve és elemezve.

130 Cook például az installáció részét képező, a banánültetvényeken dolgozók gondolatait tartalmazó hangfelvételeket utánozza azzal, hogy saját véleményét több helyen töredezett, rövid mondatokban közli; ezzel tudatosan átértelmezi és megszünteti a cikkben megtestesülő alanyok és tárgyak közötti különbségtételt.

131 Természetesen a gazdaságról szóló jelentések megalkotásában nem feltétlenül a művészeteknek van primátusa, de biztosan fontos a szerepük. Például a sokszor művészek által létrehozott reklámplakátok bizonyos jelentéseket alkotnak, közvetítenek és rögzítenek a gazdaságról (termékekről).

A múzeumok és kiállítások (mint képzeleti források, lásd pl. Cloke, Cook, Crang, Goodwin, Painter és Philo 2004) a társadalomtudományok egészéhez hasonlóan (lásd pl. Macdonald és Fyfe 1996) mint kutatási források és kutatási tárgyak létjogosultságot nyertek az elmúlt évtizedekben. A múzeumok ugyanis nem egyszerűen helyek, ahol a társadalmi viszonyok megjelennek, hanem egyaránt formálják és tükrözik a társadalmi viszonyokat (Macdonald 1996, 4). A „múzeum episztemológiailag olyan tér, amelyben a világ elrendezésre kerül” (Prösler 1996, 22), valamint amely heterotópiaként értelmezhető. A Michel Foucault által bevezetett heterotópia fogalma olyan helyeket jelöl, „amelyekben (...) a kultúra valódi helyszínei egyszerre kerülnek reprezentálásra, megkérdőjelezésre és kiforgatásra” (Foucault 1986, 24). Ugyan Foucault megközelítésében a múzeum elsődlegesen „azt az akaratot fejezi ki, hogy egy helyen összpontosítson valamennyi időt” (Foucault 1986, 26), a geográfusok számára az is fontos, hogy legtöbbször különböző helyeket is egyesíteni kíván, a világ teljességét szeretné magába foglalni, vagy a világot mint kiállítást (*world as exhibition*) bemutatni (Gregory 1994, 15–69). Crang (2010, 1086) érvelését a posztszocializmus gazdasági viszonyait tematizáló kiállításokra vonatkoztatva a műalkotások maguk is heterotópiák, „globális terek mikrokozmoszai”, amelyek a posztszocializmus gazdaságaira reflektálnak, és amelyekeken keresztül a posztszocialista valóságra vonatkozóan következtetéseket vonhatunk le, többek között a szocializmussal összehasonlítva. Kitüntetetten foglalkozom ezek közül a Múcsarnokban 2010-ben *A pult mögött – a posztszocialista gazdaság jelenségei a kortárs művészetben* címmel megrendezett kiállítással.

Egyes helyek gazdasági átalakulásainak képzőművészeti megjelen(ít)ése, helyek identitásának a gazdasági jellemzőkhöz való kapcsol(ód)ása régóta témát jelent a művészek számára. Sekula (1988) fotósorozata és esszéje a kanadai Sudburyt (Sekula szóhasználatában Kanada negatív ismérvekkel azonosítható „segglyuka”) és a Bank of Canada ottawai székházát (Kanada „agya”) mint ipari és szolgáltató tereket hasonlítja össze. A mű hatásosan mutatja be az általam a III. fejezetben részletesen elemzett témát, hogy a szektorokkal azonosított terek hogyan jönnek létre és keverednek össze egymástól nem szétválasztható módon, hogyan változik a társadalmi-térbeli munkamegosztás. A fotók ugyanis – főleg a bányászatáról és ércfeldolgozásáról nevezetes Sudbury esetében – elmosják a határokat a mezőgazdasági, az ipari és a szolgáltató tevékenységek között. Egyikük például egy felhagyott nikkelbányában a mélyben folytatott kísérleti zöldségtermesztést szemlélő turistákat mutat, másikuk egy (turistáknak és ipari dolgozóknak egyaránt szóló) útjelző táblát helyez a kép középpontjába, amely a szép kilátáshoz (vagyis turizmus) és a meddőhányóhoz (vagyis ipar) mutatja balra a leágazást. Sekula képeit a fényképész szövege további, legtöbbször a kapitalista berendezkedésen ironizáló tartalmakkal egészíti ki: „A terveket [a Bank of Canada székházának új szárnyáról] még a világpiaci olajárak 1973-as elszabadulása előtt készítették és fogadták el. Erickson üvegépülete rossz hőhátartásáról híresült el, amely végül csak 1985-re kivitelezett módosításokat tett szükségessé. Mi lehetne találébb képe a későkapitalista gazdaságnak, mint ez az entropikus pénzügyi szabályozó, amely csak önti a hőt a kanadai télbe?” (Sekula 1988, 47). A székház a gazdasági szektorok kapcsán azt is megtestesíti, hogy a nyersanyagalapú gazdaság és az Egyesült Államok multinacionális vállalatai által uralt részlegipar mellett és helyett a kanadai „burzsoázia” „pénzügyi játékokat” folytat külföldön, amerikai ingatlanokba és a „harmadik világba” fektetve tőkéjét (Sekula 1988, 46).

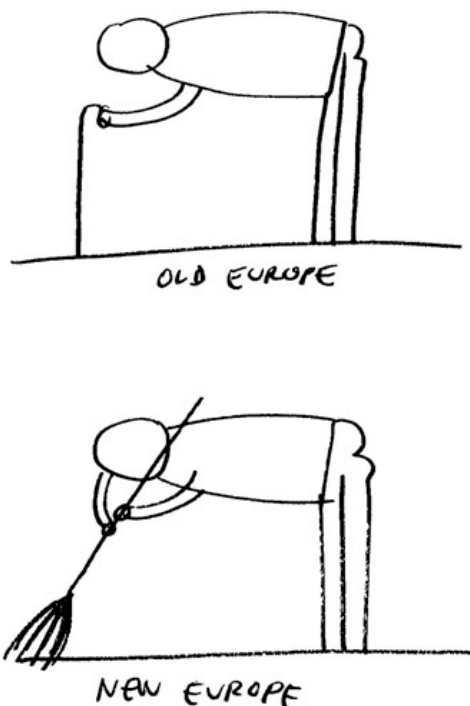
Sekula egy másik munkája, a *Vízen járva* című diasorozat (1990–1995) a posztoszocialista gazdasági szerkezetváltási viszonyokat dolgozza fel. A Gdańskban készült fényképek a szocializmus posztolását mutatják be: a fényképek a városi hajógyári ipari tájból a szolgáltató tájba (pl. kaszinók) való átmenetet rögzítik. A hajógyári munkások rendszerváltás utáni életének megjelenítésével többek között olyan kérdéseket tesz fel, hogy vajon a Szolidaritás tevékenysége nem éppen azt a munkásosztályt számolta-e fel, amelyet eredetileg képviselt – ezzel is utalva a rendszerváltások összetett természetére. Sekula munkássága – mint ahogy a *Polónia és más mesék* címmel megrendezett budapesti kiállításának kísérőfüzete megfogalmazza – egyrészt (a *Halas történet* révén) „a posztindusziálisnak nevezett társadalom aktuális gazdaságföldrajzi képét nyújtja” (Ludwig Múzeum 2010, 8), másrészt rámutat arra, hogy a „fejlett nyugati világ az ipart – és az ipar képzőművészeti ábrázolását – a harmadik világba száműzte” (Ludwig Múzeum 2010, 9). Bár ez utóbbi állítást a „nyugati világban” például a munkásosztály és az ipari múlt jelenlétének és nemjelenlétének kérdéskörét elemző tanulmányok (Edensor 2008), valamint a kelet-közép-európai újraparosodási folyamatok diskurzusának (Barta, Czirfusz és Kukely 2008) ismeretében megkérdőjelezhetőnek tartom, az idézet jól érzékelteti a helyekhez kapcsolódó identitások gazdaság(szerkezet)i vonásait, valamint a társadalmi-térbeli munkamegosztás és az identitások összefüggéseit.

Kelet és Nyugat a Ludwig Múzeum kiadványában szereplően, esetlegesen gazdasági módon való szétválasztása és összekötése a román grafikus, Dan Perjovschi műcsarnoki kiállításon bemutatott munkáinak is középpontjában áll. Szatirikus, legtöbbször ceruzával a fehér falra rajzolt grafikai a posztoszocializmus összetettségével foglalkoznak. Egyikük (14. ábra) a Nyugat és Kelet közötti sztereotip és leegyszerűsítő gazdasági és demográfiai különbségtételt, közös képzeleti földrajzainkat tematizálja. Az alkotáson keresztül Perjovschi egyrészt elkülöníti a Nyugatot és a Keletet (a „rég” és az „új” Európát), de azáltal, hogy ugyanazokat a figurákat használja, a közös tulajdonságok és a jelenségek átjárhatóságának lehetőségét hagyja meg. Természetesen erősen kérdéses, hogy az ábrázolásnak megfelelően csak a nyugat-európai társadalmak küzdenek-e az elöregedés problémájával, vagy hogy az új tagállamokat (ha az alsó képen lévő eszközt lombsöpűrűnek gondoljuk¹³²) a mezőgazdasági munkával azonosíthatjuk-e. Ugyan a művész tartályszerű tereket termel újra (Schlottmann 2008), de (és ez is egy fontos de) egyúttal kritikai módon viszonyul hozzájuk.

A Műcsarnokban megrendezett *A pult mögött* című kiállítás egyik visszatérő témája volt a munkás, illetve tágabban értelmezve a társadalmi osztályok jelentősége a posztoszocializmusban. A II. és III. fejezetben már bemutatott módon a társadalom-földrajzi szakirodalom újragondolja az osztályokat, mint „aktív, folyamatban lévő és megtárgyalható társadalmi gyakorlatok csoportját, amelyek időben és térben változnak” (McDowell 2008, 21). Anetta Mona Chişa és Lucia Tkáčová *A rendet követve* című fotokollázs (15. ábra) egy emberpiramis két részét ábrázolja: bal oldalán egy szocialista ünnepségen előadott változatban, ahol a piramist alkotó férfiak egyenöltözetben vannak, jobb oldalán pedig egy posztoszocialista „*remake*”-et, amelyben a művészek az „új” társadalom

132 Magam ugyanakkor, legalábbis azokon a fórumokon, ahol ezt az ábrát bemutattam, gyakrabban találkoztam azzal az értelmezéssel, miszerint az alsó figura egyszerű háztartási söpűrűt tart a kezében.

14. ábra: Dan Perjovschi: Krízis 15 (sok bennünk a közös), (részlet a sorozatból, 2003)

Forrás: <http://www.cathyip.com/blogger/perjovschi2.jpg>

sokosztatúságát kívánták bemutatni azáltal, hogy különböző nemű és osztályú, különböző ruhában lévő emberekből állították össze, ezzel felhívva a figyelmet a sokszínűség pozitív tartalma mellett a negatívumot képviselő társadalmi egyenlőtlenségekre. Bár a kiállítás katalógusa szerint a „művészek intervenciója (...) azt sugallja számunkra, hogy az amnézia, amely felszámolja a kötődést az elmúlt ideológiához, hogyan könnyíti meg a szabadság helyettesítését a szabad piac adta lehetőségekkel” (Angel 2010, 181), magam inkább Stenning és Hörschelmann álláspontját tartom követendőnek, amely szerint a „posztoszocializmust és a szocializmus örökségeit olyan módon szükséges interpretálni, amely elkerüli a determinizmust és magába foglalja nem csak azt, amit posztol, hanem korábbi egyenlőtlen történelmeket és földrajzokat is” (Stenning és Hörschelmann 2008, 33). Ez a felfogás viszont az amnéziát egyértelműen olyan cselekvésnek tartja, amely ellen küzdenünk szükséges.

A munkások, terek, helyek és tájak kapcsolataival foglalkozó társadalom-földrajzi tanulmányok több helyen is rámutatnak arra, hogy a munkások hogyan és miért jelennek vagy nem jelennek meg a képzőművészeti alkotásokban. Ahogy Don Mitchell kaliforniai vizsgálatai nyomán megfogalmazza, a tájak reprezentációi és anyagi valóságuk folyamatosan elválasztásra kerülnek egymástól, ez az elválasztás pedig alapvetően szükséges a politikai gazdaság működéséhez (Mitchell 1996, 199). Mitchell többek között a Központi-völgy mint mezőgazdasági táj művészetekben való reprezentációit vizsgálta, amelyek a tájat átesztétizálva, szépnek bemutatva, az azt létrehozó munkásokat és azok munkakörülményeit elfedve mutatják be (Mitchell 1996, 200–201; lásd még Cosgrove 2003, 258–260). Hasonló a gondolatmenete Mike Crangnek (Crang 2010), aki a bangladesi hajóbontás tájainak fényképészeti reprezentációiban ütközteti egymással a különböző olvasatokat: a chittagongi

15. ábra: Anetta Mona Chişa, Lucia Tkáčová: A rendet követve

Forrás: <http://www.tb-cms.org/data/exhibition/34/486.jpg> (az eredeti mű színes)

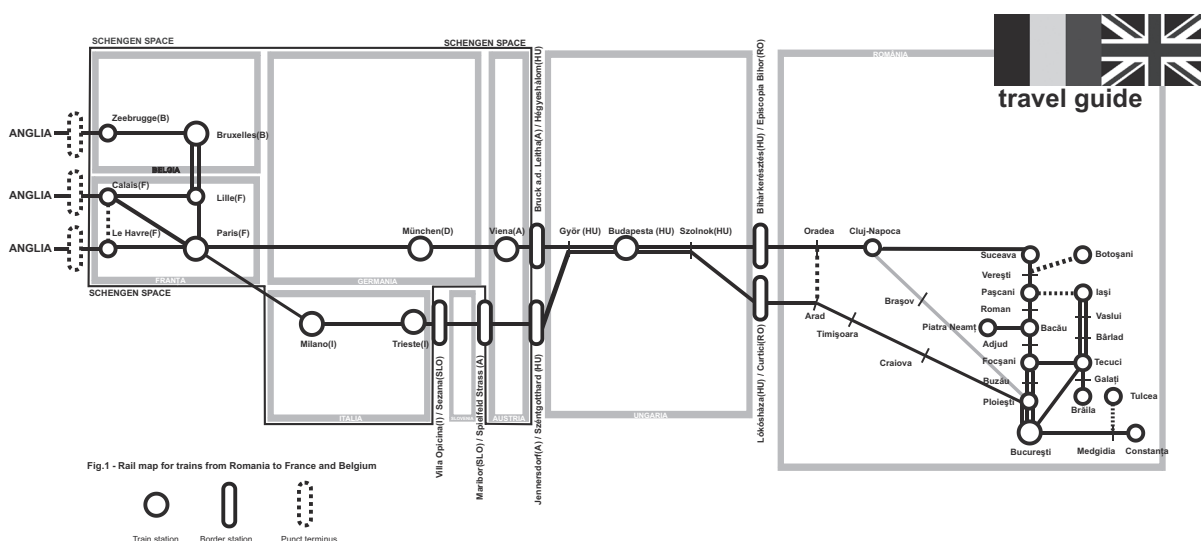
munkások által átalakított tengerpart hol egy átesztétizált, szép, ember nélküli romtájként jelenik meg, hol a munkásokon van a hangsúly. Ám ez utóbbinál is teljesen különböző fényképész-gyakorlatokkal találkozhatunk: hol a maszkulin és muszkuláris munkás bemutatása a cél, hol a munkások sebezhetősége áll a középpontban (pl. a hajók óriási léptékéhez képest kis méretű emberi testek ábrázolásával), hol pedig a portréfotókon keresztül a munkások humanizálása a képek fő mondanivalója (Crang 2010, 1090–1093).

A posztoszocialista közegben előbbiekhöz hasonlóan megjelenik a munkás és a művészi gyakorlat kapcsolata, amelyek közül a műcsarnoki kiállításról két olyan projektet emelek ki, amelyek Stenning és Hörschelmann (2008) módszertanok megújítását szorgalmazó programpontjához kapcsolódik. Katerina Šedá *Mit lehet tenni? (Fény nélkül)* című installációja bemutatja, hogy a Cseh Köztársaságban található Nošovicében hogyan hullott darabjaira a helyi társadalom és változtak meg a kapcsolatai, miután a Hyundai felépítette autógyárát, és az üzemmel a földrajzi térben is kettévágta a falut. Šedá munkájában az emberek, a falu lakosai anyagi mivoltukban nem, hanem csak gondolataik, szövegeik révén jelennek meg. A másik mű, Kristina Leko installációja, *A bányászat rövid története* nem egy szokásos, „egyszerű” tárgyakkól álló alkotás, hiszen a bemutatott és összerendezett forrásokat Leko egy közösségi művészeti és dokumentációs projekt során gyűjtötte össze. Így a volt Jugoszlávia egy bányásztelepülésének (Labin, Horvátország) 20. (és 21.) századi történetét bemutató anyag a kapitalizmus és a szocializmus rendszerét „belülről” tárja fel, dokumentálja és megteremti a lehetséges kritika tereit. Ebből a szempontból mindkét művész módszerei és ötletei sok hasonlóságot mutatnak Gibson-Graham korábban már idézett akciókutatásaival (Gibson-Graham 2006b). Mindannyian „gazdasági áthelyeződést megtapasztalt” helyek iránt érdeklődnek, hogy

meglássák „ezek heterogén (kapitalista és nemkapitalista) gazdaságait” (Gibson-Graham 2006b, xxii). Kristina Leko és Katerina Šedá betekintést adnak helyi közösségek összetett történelmeibe és identitásaiba, még hozzá sokszínű, sokoldalú művészeti alkotásokon keresztül. Ezáltal a helyek homogén posztoszocialista szerkezetváltását feltételező (földrajzi) képzeleteinket kritizálják, a kapitalista átalakulást megkérdőjelelik, valamint a projekteket Stenning és Hörschelmann (2008) sokszínű posztoszocializmusokat kimondó pontjához is kapcsolják.

A posztoszocializmus munkásait ugyanakkor sok esetben csak relációs módon érdemes vizsgálni. A Műcsarnok kiállításán szintén szereplő Matei Bejenaru éppen ezen relációs posztoszocializmusok iránt érdeklődik a „rég Európában”. Installációja és a hozzá tartozó brosúra, amely az *Útikalauz* címet viseli, az 1990-es évek munkavállalási célú migrációs áramlásait dokumentálja Románia és az Egyesült Királyság viszonylatában. Fiktív útikalauza tanácsokat ad arra vonatkozóan, hogy hogyan juthatnak el a migránsok legálisan és illegálisan Angliába, valamint egy sematikus, az egyes országokat téglalapokkal ábrázoló vasúti térképet (16. ábra) mutat be a lehetséges vándorlási útvonalakkal. A térkép fontos forrás és kutatási tárgy annak megértésében is, hogy milyen szelektívek lehetnek Európával kapcsolatos képzeleti földrajzaink, ahol csak a kiindulási városoknak-községeknek, átszállóhelyeknek és határállomásoknak van jelentőségük. Románia moldvai részét (mint kibocsátó területet) a művész részletekbe menően mutatja be, Magyarország pusztán négy határátkelő és három másik város, Szlovénia két határállomásból áll, Németország nagy méretű téglalapja csak Münchenet tartalmazza. Európa különböző részeit (ahol a fő megosztottságot ebben a viszonylatban a schengeni övezetbe tartozás, illetve az azon kívüliség képezi) emberek legális és illegális áramlása köti össze. Bejenaru projektje közvetve a migrációs folyamatok változékonyságára mutat rá: a volt keleti blokk országainak EU-tagsága, az új tagállamok schengeni övezetbe csatlakozása, a román állampolgárokra vonatkozó új vízumszabályok, a fapados légitársaságok, a munkaerő Európai Unión belüli

16. ábra: Matei Bejenaru: útikalauz (részlet)

Forrás: http://www.galeriefeinkost.com/feinkost/html/img/pool/Matei_Bejenaru_Travel_Guide_1990-2006.pdf

szabad(dá váló) áramlása mind-mind drámai módon megváltoztatják az emberek migrációját, következképp Bejenaru térképét.

Művészetek és földrajz összekapcsolódása a posztoszocializmusban (is) olyan téma, amellyel a hazai társadalomföldrajz talán egyáltalán nem foglalkozott (azon kívül, hogy esetleg egy-egy művészeti alkotást illusztrációként használt fel itt-ott). Pedig, ahogy a műcsarnoki kiállítás katalógusában a filozófus Țichindeleanu megfogalmazza, „a művészet nem pusztán a társadalmi változás eszköze (...), de a művész dolga megteremteni a kontextust is, amelyben egyáltalán lehetséges általános kritikát megfogalmazni” (Țichindeleanu 2010b, 103). Azt gondolom, hogy Kelet-Közép-Európában ugyanez a gondolat a földrajzra is igaz: nekünk, geográfusoknak az is a feladatunk, hogy megteremtsük azokat a helyeket, ahol kritikát lehet megfogalmazni. Ebből a szempontból bár több mint húsz éve a posztoszocializmusban (mint időben, helyben és állapotban) létezőnk, mégis sok teendőnk maradt (vö. Timár 2003). A művészeteket és a földrajzot (például a múzeumokon és kiállításokon keresztül) összeköti az a közös érdeklődés, hogy megértsük azt a világot, amely körülöttünk van, és amelyben mindennap élünk és cselekszünk.

Ahogy Țichindeleanu egy másik tanulmányában írja, „köszönhetően (...) elsősorban a vizuális művészetekből származó munkáknak, a posztkommunizmus vizsgálatának megvan az esélye arra, hogy a kritikai elméletekben önálló témává váljon” (Țichindeleanu 2010a, 31). Azt hiszem, nem kívánhatok többet a hazai társadalomföldrajz számára sem, mintsem hogy kritikai módon foglalkozzon a posztoszocialista állapottal és a posztoszocialista gazdaságokkal, beleértve természetesen a munkásokat is. Ez természetesen nem feltétlenül szükségelteti a művészetek és műalkotások vizsgálatát, de ahogy talán itt rámutattam, a vizuális művészetek a körülöttünk lévő világ, annak társadalmi-térbeli változó munkamegosztásainak finomabb és sokrétűbb megértéséhez vezethetnek, mintha csak a „klasszikus” gazdaságföldrajzi módszerekkel és forrásokkal dolgoznánk.

VI. ÖSSZEFOGLALÁS

Hangsúlyosan tudományelméleti, részben tudománytörténeti és tudományszociológiai doktori értekezésem a foglalkozási átrétegződés fogalmából kiindulva tudományos diskurzusok változó hangsúlyait elemezte a hazai társadalomföldrajzban. A doktori értekezés egyik fő vonásának tartom Ian Cook bevezetésben idézett megállapítását, miszerint a disszertáció és annak írása egy nagyon destabilizáló és destabilizált folyamat. Az összefoglalóban ennek mentén szeretném a dolgozat főbb szemléleti álláspontjait, annak céljait, valamint az ebből származó néhány következtetést bemutatni.

A dolgozat destabilizáló többek között abban az értelemben, hogy kibillentette a domináns megközelítésmódokat, tudományos gondolatokat, személyek tudományos mezőben elfoglalt helyzetét, valamint saját identitásomat. Destabilizált pedig annak következtében, hogy különböző nézőpontokat váltogatott (köszönhetően a szintén a már említett identitáskeresésnek), illetve arra törekedett, hogy a szövegek destabilizált, nem rögzített értelmezéseit mutassa be.

A III. fejezetben a foglalkozási átrétegződési elképzelés hazai domináns értelmezését és felhasználását billentettem ki, rámutattam arra, hogy a magyar társadalom-földrajzi szakirodalomban a gondolat fekete dobozként működött és működik. A feketedoboz-jelleg kibontásában egyúttal magát a fourastiéi gondolatot is destabilizáltam, értelmeztem az elképzelésben az induktív és deduktív séma keveredését, illetve a társadalom, a tér és az idő feldarabolásának hátterét. Amellett érveltem, hogy a statisztikai adatok társadalmi konstruáltságának vizsgálata mellett szükség van arra, hogy a kutatói elképzeléseket is ilyen módon gondoljuk el. Bár a fekete doboz felnyitásában a kutatói cselekvések és tudományos szövegek elemzését tartom döntő fontosságúnak, a dolgozat destabilizáltságát jól mutatja, hogy a diskurzusok értelmezése mellett (amely a disszertáció társadalom- és bölcsészettudományi beágyazottságából következik) mindazon tudásomra is építettem, amely a földrajztudomány természettudományi és formális tudományi, a tudomány története során különböző időszakokban különböző erősségű beágyazottságából vezethető le (például a körülötünk lévő tárgyi világ empirikus megértésének vágya a természettudományi hagyományokhoz köthető, a tértudományi irányzat pedig a formális tudományokkal való kapcsolatot jelzi).¹³³

A IV. fejezetben szintén keveredtek a destabilizáló és destabilizált jellegzetességek. Ez a rész leginkább arra mutatott rá, hogy egy témából, a foglalkozási átrétegződésből kiindulva összetett módon értelmezhető egy korszak, a szocializmus tudományos közege és annak átalakulása. A szavak, intézmények, személyek helyein és léptékein zajló hatalmi játszmák maguk is destabilizálók, hiszen helyzeteket alakíthatnak át a tudományos mezőben; így ezek általam a dolgozatban való bemutatása sem lehetett rögzített. Hasonlóan igaz a destabilizáltság azokra a részekre, amelyekben a rögzítettséget és elválasztottságot sugalló domináns hazai tudományos diskurzusokat igyekeztem kibillenteni,

133 A földrajz természettudományi, társadalomtudományi és formális tudományi örökségeinek szétválasztását hozzám hasonlóan sokan megkérdőjelezik (vö. Gregory 2009b, 293), ugyanakkor az 1970-es évekig maga a földrajzi gondolat is megtette ezt az elkülönítést, így a földrajztudomány átalakulásainak kontextualizált, az adott korszak általános történéseit figyelembe vevő értelmezése lehetővé teszi, hogy a szétválasztás fogalomrendszerét használhassuk.

például a szocialista földrajz és a szociálgeográfia kapcsán. Ezeket a tudományági kibillentéseket véleményem szerint szinte lehetetlen (és talán értelmetlen is) a „maguk egészében” megtenni, hiszen a különböző résztémák, így az általam részletesebben vizsgált foglalkozási átrétegződés esetében az érvelések maguk, következésképp lehetséges későbbi interpretációik is nagyon különböző módon destabilizálók és destabilizáltak.

Az V. fejezetben szintén a foglalkozási átrétegződésből kiindulva, de ahhoz lazábban kapcsolódó témákat is elemezve a jelenlegi diskurzusokat, a hazai gazdaságföldrajz (és általánosabb értelemben a társadalomföldrajz) gondolkodásmódjait, elméleti megközelítéseit kívántam destabilizálni, illetve rámutatni destabilizált voltukra. Bár a posztszocialista állapot számos kihívást jelent (talán szét nem választható) kutatói és nemkutatói identitásaink számára, egyúttal lehetőséget kínál arra, hogy megkérdőjelezzük és újragondoljuk önmagunk helyét és helyzetét a földrajztudományon belül, tudományok között, intézményi rendszerekben vagy egyáltalán a világban. Ez a „mindenben kételkedő és folyton kérdéseket feltevő”¹³⁴ szemléletmód az, amely a dolgot és személyiséget egyaránt jellemzi, a tudományban számomra folyamatosan inspirációt nyújt, illetve amely az egyik lehetséges módja annak, hogy jó, érdekes és releváns társadalomföldrajzot művelhessünk Magyarországon.

134 A jelzőket egy, a dolgozat korábbi változatára (és ezáltal személyiségemre) reflektáló barátom használta.

IRODALOMJEGYZÉK

- Abella M. 1961. Ankét a településföldrajz helyzetéről és feladatairól. *Földrajzi Értesítő*. 10(1): 121–127.
- Abonyiné Palotás J. 2002. *Az általános iparföldrajz alapjai*. In: Tóth J. (szerk.) *Általános társadalomföldrajz I*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó. 125–164.
- Agnew, J. 2000. From the political economy of regions to regional political economy. *Progress in Human Geography*. 24(1): 101–110.
- Akadémiai Levéltár 200.TMB 913/631.
——— 200.TMB 918/621.
- Amin, A. és Thrift, N. 2007. Cultural-economy and cities. *Progress in Human Geography*. 31(2): 143–161.
- Andorka R. 1982. *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Angel, J. (szerk.) 2010. *Over the counter. The phenomena of post-socialist economy in contemporary art*. Budapest: Műcsarnok.
- Antal Z. és Perczel Gy. 2005. *Szemelvények tanszékünk történetéből*. In: Perczel Gy. és Szabó Sz. (szerk.) *100 éve született Mendöl Tibor. Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanulmányok*. Budapest: Trefort Kiadó. 13–53.
- Bailey, A. 2009. *Population geography*. In: Gregory, D., Johnston, R. J., Pratt, G., Watts, M. J. és Whatmore, S. (szerk.) *The Dictionary of Human Geography*. 5th ed. Chichester: Wiley-Blackwell. 552–554.
- Baillet, A. és Voy, K. 2002. Die Systematik der Wirtschaftszweige (WZ 1961, 1970 und 1979). Zur Geschichte eines statistischen Paradigmas. *Berliner Statistik. Statistische Monatsschrift*. (7): 256–283.
- Barnes, T. J. 1995. Political economy I: 'the culture, stupid'. *Progress in Human Geography*. 19(3): 423–431.
——— 1996a. Political economy II: compliments of the year. *Progress in Human Geography*. 20(4): 521–528.
——— 1996b. *Logics of dislocation: models, metaphors, and meanings of economic space*. New York: Guilford Press.
——— 1998. Political economy III: confessions of a political economist. *Progress in Human Geography*. 22(1): 94–104.
——— 2001a. On theory, history, and anoraks. *Antipode*. 33(2): 162–167.
——— 2001b. Rethorizing economic geography: From the quantitative revolution to the "cultural turn". *Annals of the Association of American Geographers*. 91(3): 546–565.
——— 2005. *Culture:Economy*. In: Cloke, P. és Johnston, R. J. (szerk.) *Spaces of geographical thought*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage. 61–80.
——— 2009. *Hypothesis*. In: Gregory, D., Johnston, R. J., Pratt, G., Watts, M. J. és Whatmore, S. (szerk.) *The Dictionary of Human Geography*. 5th ed. Chichester: Wiley-Blackwell. 362.
- Barnes, T. J. és Farish, M. 2006. Between regions: Science, militarism and American geography from World War to Cold War. *Annals of the Association of American Geographers*. 96(4): 807–826.
- Barnes, T. J. és Sheppard, E. 2010. 'Nothing includes everything': towards engaged pluralism in Anglophone economic geography. *Progress in Human Geography*. 34(2): 193–214.
- Barnes, T. J., Peck, J., Sheppard, E. és Tickell, A. 2007. *Methods matter: transformations in economic geography*. In: Tickell, A., Sheppard, E., Peck, J. és Barnes, T. J. (szerk.) *Politics and practice in economic geography*. London: Sage. 1–24.
- Barta Gy. 2002. *A magyar ipar területi folyamatai 1945–2000*. Budapest, Pécs: Dialóg Campus Kiadó.
——— 2005. *The role of foreign direct investment in the spatial restructuring of Hungarian industry*. In: Barta, Gy., G. Fekete, É., Szőrényiné Kukorelli, I. és Timár, J. (szerk.) *Hungarian spaces and places: patterns of transition*. Pécs: Centre for Regional Studies. 143–160.
- Barta Gy. (témavezető) 2010. *Újraiparosodás és újraiparosítás: Az ipar területi folyamatainak alakulása (és alakítása) a válság idején*. Zárótanulmány. Budapest: MTA RKK KÉTI.
- Barta Gy. és Enyedi Gy. 1981. *Iparosodás és a falu átalakulása*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Barta Gy., Czirfusz M. és Kukely Gy. 2008. Újraiparosodás a nagyvilágban és Magyarországon. *Tér és Társadalom*. 22(4): 1–20.
- Barta, Gy., G. Fekete, É., Szőrényiné Kukorelli, I. és Timár, J. (szerk.) 2005. *Hungarian spaces and places: patterns of transition*. Pécs: Centre for Regional Studies.
- Bartke I. 2001. A területi egyensúlyok. *Tér és Társadalom*. 15(1): 25–38.
——— 2003. *A második világháború utáni gazdasági folyamatok*. In: Perczel, Gy. (szerk.) *Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 103–147.
- Bathelt, H. 2003. Geographies of production: growth regimes in spatial perspective 1 – innovation, institutions and social systems. *Progress in Human Geography*. 27(6): 763–778.
——— 2005. Geographies of production: growth regimes in spatial perspective (II) – knowledge creation and growth in clusters. *Progress in Human Geography*. 29(2): 204–216.
——— 2006. Geographies of production: growth regimes in spatial perspective 3 – toward a relational view of economic action and policy. *Progress in Human Geography*. 30(2): 223–236.

- Bathelt, H. és Glückler, J. 2003a. *Wirtschaftsgeographie*. 2. Ausgabe. Stuttgart: Ulmer.
- 2003b. Plädoyer für eine relationale Wirtschaftsgeographie. *Geographische Revue*. 5(2): 66–71.
- Bauder, H. 2001. Culture in the labor market: segmentation theory and perspectives of place. *Progress in Human Geography*. 25(1): 37–52.
- Bauer, P. T. és Yamey, B. S. 1951. Economic progress and occupational distribution. *The Economic Journal*. 61(244): 741–755.
- 1954. Further notes on economic progress and occupational distribution. *The Economic Journal*. 64(253): 98–106.
- Becsei J. 2005. *Egy példát adó tudományos munkásság*. In: Becsei J. és Dövényi Z. (szerk.) *Portré és pályakép. Lettrich Edit köszöntése*. Budapest: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Szegedi Tudományegyetem Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék. 17–20.
- Becsei J. és Dövényi Z. (szerk.) 2005. *Portré és pályakép. Lettrich Edit köszöntése*. Budapest: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Szegedi Tudományegyetem Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék.
- Belina, B. 2008. Geographische Ideologieproduktion – Kritik der Geographie als Geographie. *ACME: An International E-Journal for Critical Geographies*. 7(3): 510–537.
- Beluszky P. 1973. A településosztályozás néhány elvi-módszertani szempontja (Adalékok Magyarország településhálózati térképének magyarázójához). *Földrajzi Értesítő*. 22(4): 453–466.
- 2009a. Maradékolt boltja. (Egy visszavonuló levelei). *Tér és Társadalom*. 23(3): 205–209.
- 2009b. A piramis alján. Szolgáltatások – kereskedelem a (kis)falvakban. *Magyar Tudomány*. 170(6): 664–671.
- Berényi I. 1997. *A szociálgeográfia értelmezése*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- 2005. *Lettrich Edit munkássága és hatása*. In: Becsei J. és Dövényi Z. (szerk.) *Portré és pályakép. Lettrich Edit köszöntése*. Budapest: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Szegedi Tudományegyetem Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék. 21–24.
- Berndt, C. és Boeckler, M. 2009. Geographies of circulation and exchange: constructions of markets. *Progress in Human Geography*. 33(4): 535–551.
- 2011. Geographies of markets: materials, morals and monsters in motion. *Progress in Human Geography*. 35(4): 559–567.
- Berndt, C. és Fuchs, M. 2002. Geographie der Arbeit. Plädoyer für ein disziplinübergreifendes Forschungsprogramm. *Geographische Zeitschrift*. 90(3–4): 157–166.
- Berneke Á. 2000. A globális világ „új gazdaságföldrajza”. *Tér és Társadalom*. 14(4): 87–108.
- Beyers, W. B. 1992. Producer services. *Progress in Human Geography*. 16(4): 573–583.
- 1993. Producer services. *Progress in Human Geography*. 17(2): 221–231.
- 2002. Services and the new economy: elements of a research agenda. *Journal of Economic Geography*. 2(1): 1–29.
- Birch, K. és Mykhnenko, V. 2009. Varieties of neoliberalism? Restructuring in large industrially dependent regions across Western and Eastern Europe. *Journal of Economic Geography*. 9(3): 355–380.
- Bora Gy. 1960. A rayonkutatás jelentősége és problémája a magyar gazdaságföldrajzban. *Földrajzi Értesítő*. 9(2): 129–142.
- Bourdieu, P. 1985. The social space and the genesis of groups. *Theory and Society*. 14(6): 723–744.
- 1990. *Social space and symbolic power*. In: *In other words. Essays towards a reflexive sociology*. Cambridge: Polity Press. 123–139.
- 2002. *A gyakorlati észjárás: A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- 2005. *A tudomány tudománya és a reflexivitás*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- 2008. *A vallási mező kialakulása és struktúrája*. In: *A társadalmi egyenlőtlenségek újatermelődése*. Budapest: General Press. 118–169.
- Bowler, I. R. 1988. Agricultural geography. *Progress in Human Geography*. 12(4): 538–548.
- 1990. Agricultural geography. *Progress in Human Geography*. 14(4): 569–578.
- Braudel, F. 1996. *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. Budapest: Akadémiai Kiadó, Osiris Kiadó.
- Burawoy, M. és Lukács, J. 1992. *The radiant past: Ideology and reality in Hungary's road to capitalism*. Chicago: University of Chicago Press.
- Butlin, R. A. 1999. *Az európai mezőgazdaság átalakulása: néhány megjegyzés az agrárkapitalizmus összefüggéseiről*. In: Timár L. (szerk.) *A brit gazdaság és társadalom a XVIII.–XIX. században*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó. 37–50.
- Callon, M. 1986. *Some elements of a sociology of translation: domestication of the scallops and the fishermen of St Brieuc Bay*. In: Law, J. (szerk.) *Power, action and belief*. Sociological review monograph. London, Boston, Henley: Routledge & Kegan Paul. 196–233.
- Caselli, F. és Coleman, W. J. 2001. The U.S. structural transformation and regional convergence: a reinterpretation. *Journal of Political Economy*. 109(3): 584–616.

- Castree, N. 2004. Economy and culture are dead! Long live economy and culture! *Progress in Human Geography*. 28(2): 204–226.
- 2007. Labour geography: A work in progress. *International Journal of Urban and Regional Research*. 31(4): 853–862.
- CIETT 2010. *The agency work industry around the world*. Brussels: CIETT.
- Cloke, P., Cook, I., Crang, P., Goodwin, M., Painter, J. és Philo, C. 2004. *Practising human geography*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE.
- Coe, N. M. 2011a. Geographies of production I: An evolutionary revolution? *Progress in Human Geography*. 35(1): 81–91.
- 2011b. Geographies of production II: A global production network A–Z. *Progress in Human Geography*. doi: 10.1177/0309132511402784
- Coe, N. M. és Jordhus-Lier, D. C. 2011. Constrained agency? Re-evaluating the geographies of labour. *Progress in Human Geography*. 35(2): 211–233.
- Coe, N. M., Johns, J. és Ward, K. 2008. Flexibility in action: the temporary staffing industry in the Czech Republic and Poland. *Environment and Planning A*. 40(6): 1391–1415.
- 2011. Variegated global expansion: Internationalization strategies in the temporary staffing industry. *Geoforum*. 42(1): 61–70.
- Coffey, W. J. és Shearmur, R. G. 2002. Agglomeration and dispersion of high-order service employment in the Montreal metropolitan region, 1981–96. *Urban Studies*. 39(3): 359–378.
- Cook, I. 1998. *'You want to be careful you don't end up like Ian. He's all over the place': autobiography in/of an expanded field (the director's cut)*. University of Sussex Research Papers in Geography. 34. Brighton: Geography Laboratory, University of Sussex. <http://writingcollaboration.files.wordpress.com/2008/09/directors-cut.pdf>
- 2000. Social sculpture and connective aesthetics: Shelley Sacks's 'Exchange values'. *Cultural Geographies*. 7(3): 337–343.
- 2006. Geographies of food: following. *Progress in Human Geography*. 30(5): 655–666.
- 2008. Geographies of food: mixing. *Progress in Human Geography*. 32(6): 821–833.
- Cook, I. et al. 2011. Geographies of food: 'Afters'. *Progress in Human Geography*. 35(1): 104–120.
- Cosgrove, D. 2003. *Landscape and the European sense of sight – eyeing nature*. In: Anderson, K., Domosh, M., Pile, S. és Thrift, N. (szerk.) *Handbook of cultural geography*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE. 249–268.
- Crang, M. 2005. Qualitative methods: there is nothing outside the text? *Progress in Human Geography*. 29(2): 225–233.
- 2010. The death of great ships: photography, politics, and waste in the global imaginary. *Environment and Planning A*. 42(5): 1084–1102.
- Cresswell, T. 2002. Bourdieu's geographies: in memorium. *Environment and Planning D: Society and Space*. 20(4): 379–382.
- Crewe, L. 2000. Geographies of retailing and consumption. *Progress in Human Geography*. 24(2): 275–290.
- 2001. The besieged body: geographies of retailing and consumption. *Progress in Human Geography*. 25(4): 629–640.
- Czirfusz M. 2007. Struktúrák regionális egyenlőtlenségei. *Tér és Társadalom*. 21(1): 69–83.
- 2009. *Foglalkozási átrétegződés: konstrukciók béklyói*. In: Bajmócy P., Józsa K. és Pócsi G. (szerk.) *Geográfus Doktoranduszok IX. Országos Konferenciája*. Szeged: SZTE TTIK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék. CD-kiadvány, 12 o.
- 2010a. Faktoranalízis, a látszattmegoldás. *Tér és Társadalom*. 24(1): 37–49.
- 2010b. *A földrajztudományi mező működése a hatvanas évek két kandidátusi védése alapján*. In: Bajmócy P. és Józsa K. (szerk.) *Geográfus Doktoranduszok X. Országos Konferenciája*. Szeged, Magyarország, 2010.04.01–2010.04.02. Szeged: SZTE TTIK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék. CD-kiadvány, 13 oldal.
- 2010c. *Spatial and temporal continuities and discontinuities in theorising Central and Eastern European transformation*. In: *Regional responses and global shifts: actors, institutions and organisations*. Regional Studies Association. 41–42. http://www.regional-studies-assoc.ac.uk/events/2010/may-pecs/abstracts/abstracts_and_index.pdf.
- 2011a. *Helyek és pozíciók újírása – Wallner Ernő, Lettrich Edit és a hazai szociálgeográfiai iskola viszonya Mendöl Tibor örökségéhez*. In: Horváth L., Laczkó K., Tóth K. és Péterffy A. (szerk.) *Lustrum: Ménesi út 11–13. Sollemnia aedificii a.D. MCMXI inaugurati*. Budapest: Typotex Kiadó, Eötvös Collegium. 312–327.
- 2011b. *Understanding geographies of post-socialist economies: invoking the arts*. In: Kocsis, K., Eröss, Á., Karácsonyi, D. (szerk.) *Regional socio-economic processes in Central and Eastern Europe – 20 years in transition and 2 years in global economic crisis*. Budapest: HAS Geographical Research Institute. 10 manuscript pages.
- Cséfaly Z. 1994. *A modern társadalomföldrajz kézikönyve*. Budapest: Ikva Kiadó.
- Daniels, P. W. 1988. Some perspectives on the geography of services. *Progress in Human Geography*. 12(3): 431–440.

- 1989. Some perspectives on the geography of services. *Progress in Human Geography*. 13(3): 427–437.
- 1991. Some perspectives on the geography of services. *Progress in Human Geography*. 15(1): 37–46.
- 2003. *'Old' economy, 'new' economy, and services*. Working Papers in Services, Space, Society. 11. Birmingham: The University of Birmingham School of Geography, Earth & Environmental Sciences.
- Deleuze, G. és Guattari, F. 1999. *A thousand plateaus. Capitalism and schizophrenia*. London: The Athlone Press.
- Derrida, J. 1995. *Marx kísértetei: az adóállam, a gyász munkája és az új Internacionálé*. Pécs: Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó.
- Dixon, A. D. 2011. Variegated capitalism and the geography of finance: Towards a common agenda. *Progress in Human Geography*. 35(2): 193–210.
- Dobrov, A. S. 1952. Az imperializmus védelmének alapvető módszerei a burzsoá gazdasági földrajzban. *Földrajzi Értesítő*. 1(1): 1–32.
- Domański, B. 2004. West and East in 'New Europe': The pitfalls of paternalism and a claimant attitude. *European Urban and Regional Studies*. 11(4): 377–381.
- Döring, J. és Thielmann, T. 2008. *Einleitung: Was lesen wir im Raume? Der Spatial Turn und das geheime Wissen der Geographen*. In: Döring, J. és Thielmann, T. (szerk.) *Spatial Turn. Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften*. Bielefeld: transcript Verlag. 7–45.
- Dusek T. 2004. *A területi elemzések alapjai*. Regionális Tudományi Tanulmányok. 10. Budapest: ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, MTA–ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport.
- Dusek T. és Kiss J. P. 2008. A regionális GDP értelmezésének és használatának problémái. *Térségi Statisztika*. 11 (48) (3): 264–280.
- Dürr, H. 2001. Handreichungen für diskursive Geographien. Zu Benno Werlens Einblicken in die Sozialgeographie. *Geographische Revue*. 3(2): 55–90.
- EBRD 2009. *Transition report 2009: Transition in crisis?* London: European Bank for Reconstruction and Development.
- Edensor, T. 2008. Mundane hauntings: commuting through the phantasmagoric working-class spaces of Manchester, England. *Cultural Geographies*. 15(3): 313–333.
- Egedy, T. és Kovács, Z. 2009. The capacity and potentials of Budapest to attract creative economy. *Földrajzi Értesítő – Hungarian Geographical Bulletin*. 58(4): 281–294.
- Egedy, T., Balogi, A., Földi, Zs. és Kovács, Z. 2008. *Main drivers for settlement of creative and knowledge intensive companies in the Budapest Metropolitan Region*. ACRE Report. 6.4. Amsterdam: AMIDSt.
- Enyedi Gy. 1983. *A magyar falu átalakulása*. In: *Földrajz és társadalom. Tanulmányok*. Budapest: Magvető Könyvkiadó. 199–229.
- 1997. Városok a közép-európai átmenetben. *Társadalmi Szemle*. 52(8–9): 42–56.
- 2005. *Processes of regional development in post-socialist Hungary*. In: Barta, Gy., G. Fekete, É., Szörényiné Kukorelli, I. és Timár, J. (szerk.) *Hungarian spaces and places: patterns of transition*. Pécs: Centre for Regional Studies. 18–27.
- Esping-Andersen, G. 1993. *Post-industrial class structures: an analytical framework*. In: Esping-Andersen, G. (szerk.) *Changing classes: stratification and mobility in post-industrial societies*. Sage Studies in International Sociology. 45. London: Sage. 7–31.
- Faragó L. 1991. Posztmodern: a modernizáció kritikája avagy új kihívás. *Tér és Társadalom*. 5(4): 1–16.
- 1999. *Regional 'winners' and 'losers'*. In: Hajdú, Z. (szerk.) *Regional processes and spatial structures in Hungary in the 1990's*. Pécs: Centre for Regional Studies. 316–327.
- Fassmann, H. 1997. *Regionale Transformationsforschung. Theoretische Begründung und empirische Beispiele*. In: Mayr, A. (szerk.) *Regionale Transformationsprozesse in Europa*. Beiträge zur Regionalen Geographie. 44. Leipzig: Institut für Länderkunde. 30–47.
- 2000. *Regions in upheaval. Conceptual framework and empirical findings of the regional transformation research*. In: Horváth, Gy. (szerk.) *Regions and cities in the global world*. Pécs: Centre for Regional Studies, HAS. 126–140.
- Fassmann, H. és Meusburger, P. 1997. *Arbeitsmarktgeographie*. Stuttgart: Teubner.
- Ferge Zs. 1973. *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- 2002. Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. *Szociológiai Szemle*. 12(4): 9–33.
- Fisher, A. G. B. 1952. A note on tertiary production. *The Economic Journal*. 62(248): 820–834.
- 1954. Tertiary production: a postscript. *The Economic Journal*. 64(255): 619–621.
- Florida, R. L. 2004. *The rise of the creative class and how it's transforming work, leisure, community and everyday life*. New York: Basic Books.
- Foglalkoztatási és Szociális Hivatal 2010. *Összefoglaló a munkaerő-kölcsönzők 2009. évi tevékenységéről*. Budapest: Foglalkoztatási és Szociális Hivatal.

- Foote, N. N. és Hatt, P. K. 1953. Social mobility and economic advancement. *The American Economic Review*. 43(2): 364–378.
- Foucault, M. 1986. Of other spaces. *Diacritics*. 16(1): 22–27.
- 1990. *Felügyelet és büntetés: A börtön története*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- 2001. *A tudás archeológiája*. Budapest: Atlantisz.
- Fourastié, J. 1954a. *Die grosse Hoffnung des zwanzigsten Jahrhunderts*. Köln-Deutz: Bund-Verlag.
- 1954b. Predicting economic changes in our time. *Diogenes*. 2(5): 14–38.
- Földi Zs. és Czirfusz M. 2010. Régi és új mechanizmusok és ezek hatásai a kelet-közép-európai városközpontok átalakulási folyamataiban. In: Barta Gy., Beluszky P., Földi Zs. és Kovács K. (szerk.) *A területi kutatások csomópontjai*. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja. 244–260.
- Friedman, V. 2008. *Can the concept “social space” reveal a deep structure essential to the theory and practice of organizational learning?* Learning Organizations – 6th Interdisciplinary Symposium on Knowledge and Space. Heidelberg, 2008. szeptember 19.
- Gibson, C. 2009. Geographies of tourism: critical research on capitalism and local livelihoods. *Progress in Human Geography*. 33(4): 527–534.
- Gibson-Graham, J. K. 2004. Area studies after poststructuralism. *Environment and Planning A*. 36(3): 405–419.
- 2006a. *The end of capitalism (as we knew it): a feminist critique of political economy*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- 2006b. *A postcapitalist politics*. Minneapolis–London: University of Minnesota Press.
- Gieryn, T. F. 2002. Three truth-spots. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*. 38(2): 113–132.
- Glennie, P. 2006. *Az iparosodás kezdetei (1500–1740): az előiparosodás menete és fogalmi nehézségei*. In: Butlin, R. A. és Dodgshon, R. A. (szerk.) *Európa történeti földrajza*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 354–381.
- Glückler, J. és Hammer, I. 2011. A pragmatic service typology: capturing the distinctive dynamics of services in time and space. *The Service Industries Journal*. 31(6): 941–957.
- Glückler, J. és Zademach, H-M. 2008. *Dienstleistungsstandort Bayern 2008*. Heidelberg, Eichstätt, München: Industrie- und Handelskammer für München und Oberbayern.
- Gorzalak, G. 2010. *The regional patterns of the post-socialist transformation in Central and Eastern Europe*. Regional Studies Association Annual International Conference. Pécs, 2010.05.24–26. <http://www.regional-studies-assoc.ac.uk/events/2010/may-pecs/presentations/Gorzalak.pdf>.
- Goss, J. 2004. Geography of consumption I. *Progress in Human Geography*. 28(3): 369–380.
- 2006. Geographies of consumption: the work of consumption. *Progress in Human Geography*. 30(2): 237–249.
- Grabher, G. és Stark, D. 1997. *Organizing diversity: Evolutionary theory, network analysis, and post-socialism*. In: Grabher, G. és Stark, D. (szerk.) *Restructuring networks in post-socialism. Legacies, linkages, and localities*. Oxford: Oxford University Press. 1–32.
- Gregory, D. 1994. *Geographical imaginations*. Cambridge: Blackwell.
- 1995. Imaginative geographies. *Progress in Human Geography*. 19(4): 447–485.
- 2009a. *Model*. In: Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M. J. és Whatmore, S. (szerk.) *The Dictionary of Human Geography*. 5th ed. Chichester: Wiley-Blackwell. 468–469.
- 2009b. *Geography*. In: Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M. J. és Whatmore, S. (szerk.) *The Dictionary of Human Geography*. 5th ed. Chichester: Wiley-Blackwell. 287–295.
- Gregory, D. és Urry, J. (szerk.) 1985. *Social relations and spatial structures*. Basingstoke: Macmillan.
- Gregson, N. 1995. And now it's all consumption? *Progress in Human Geography*. 19(1): 135–141.
- Greulich, M. 2004. Revision von Wirtschaftsklassifikationen bis 2007 – ein Zwischenbericht. *Wirtschaft und Statistik*. (4): 381–390.
- Grigg, D. 1965. The logic of regional systems. *Annals of the Association of American Geographers*. 55(3): 465–491.
- 1981. Agricultural geography. *Progress in Human Geography*. 5(2): 268–276.
- Gyáni G. 2008. A fogyasztás forradalmától a fogyasztói társadalomig. Historiográfiai vázlat. *Múltunk*. 53(3): 4–16.
- Gyáni G. és Kövér Gy. 1998. *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Györi D. és Szabó Sz. 2010. Fejezetek Nógrád megye gyümölcsstermesztéséből. *Földrajzi Közlemények*. 134(1): 75–88.
- Györi R. 2001. *A magyar gazdaságföldrajz a két világháború között*. In: Nemes Nagy J. (szerk.) *Geográfia az ezredfordulón: az ELTE Földrajz Tanszékcsoport millenniumi rendezvénysorozata*. Regionális Tudományi Tanulmányok. 6. Budapest: ELTE Regionális Földrajzi Tanszék. 61–83.
- 2009. *Tibor Mendöl*. In: Withers, C. és Lorrimer, H. (szerk.) *Geographers: Biobibliographical Studies*. London: Continuum. 39–54.
- 2011. *A múlttal való tudományos leszámolás – Eötvös collegista geográfusok az 1950-es években*. In: Horváth L., Laczkó K., Tóth K. és Péterffy A. (szerk.) *Lustrum: Ménesi út 11–13. Sollemnia aedificii a.D. MCMXI inaugurati*. Budapest: Typotex Kiadó, Eötvös Collegium. 288–311.

- Gyuris F. 2011. A Williamson-hipotézis: egy koncepció tartalma, kritikája és utóélete. *Tér és Társadalom*. 25(2): 3–28.
- Gyuris, F. és Györi, R. 2011. *Theory and practice in Sovietized Hungarian geography, 1945–1960*. Kézirat.
- Haggett, P. 2006. *Geográfia. Globális szintézis*. Budapest: Typotex.
- Haggett, P. és Chorley, R. J. 1967. *Models, paradigms and the new geography*. In: Chorley, R. J. és Haggett, P. (szerk.) *Integrated models in geography*. London: Methuen. 19–41.
- Hajdú, Z. (szerk.) 1993. *Hungary: society, state, economy and regional structure in transition*. Pécs: Centre for Regional Studies.
- Halay T. és Kolosi T. (szerk.) 1982. *Társadalm szerkezet és rétegződés*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Hall, S. 2011a. Geographies of money and finance I: Cultural economy, politics and place. *Progress in Human Geography*. 35(2): 234–245.
- 2011b. Geographies of money and finance II: Financialization and financial subjects. *Progress in Human Geography*. doi:10.1177/0309132511403889
- Haraway, D. 1994. *A szituációba ágyazott tudás*. In: Hadas M. (szerk.) *Férfiuralom: írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Budapest: Replika Kör. 121–141.
- Harvey, D. 1969. *Explanation in geography*. London: Arnold.
- 2009. Az „új” imperializmus: felhalmozás kisemmizés által. *Fordulat*. (7): 78–106.
- Heineberg, H. 2004. *Einführung in die Anthropogeographie/Humangeographie 2*. Ausgabe. Paderborn, München, Wien, Zürich: Schöningh.
- Herod, A. 1997. From a geography of labor to a labor geography: labor's spatial fix and the geography of capitalism. *Antipode*. 29(1): 1–31.
- 2000. Workers and workplaces in a neoliberal global economy. *Environment and Planning A*. 32(10): 1781–1790.
- Le Heron, R. és Lewis, N. 2011. New value from asking 'Is geography what geographers do?'. *Geoforum*. 42(1): 1–5.
- Hoeschele, W. 2002. The wealth of nations at the turn of the millennium: a classification system based on the international division of labor. *Economic Geography*. 78(2): 221–244.
- Horváth, Gy. 1993. *Entrepreneurship and regional policy in Hungary*. In: Hajdú, Z. (szerk.) *Hungary: society, state, economy and regional structure in transition*. Pécs: Centre for Regional Studies. 263–277.
- 1999. *Regional effects of the transition in East Central Europe*. In: Hajdú, Z. (szerk.) *Regional processes and spatial structures in Hungary in the 1990's*. Pécs: Centre for Regional Studies. 9–33.
- Hörschelmann, K. 2002. History after the end: post-socialist difference in a (post)modern world. *Transactions of the Institute of British Geographers*. 27(1): 52–66.
- Hörschelmann, K. és Stenning, A. 2008. Ethnographies of postsocialist change. *Progress in Human Geography*. 32(3): 339–361.
- hUallacháin, B. Ó. 1989. Industrial geography. *Progress in Human Geography*. 13(2): 251–258.
- 1991. Industrial geography. *Progress in Human Geography*. 15(1): 73–80.
- 1992. Industrial geography. *Progress in Human Geography*. 16(4): 545–552.
- 1993. Industrial geography. *Progress in Human Geography*. 17(4): 548–555.
- Hughes, A. 2005. Geographies of exchange and circulation: alternative trading spaces. *Progress in Human Geography*. 29(4): 496–504.
- 2006. Geographies of exchange and circulation: transnational trade and governance. *Progress in Human Geography*. 30(5): 635–643.
- 2007. Geographies of exchange and circulation: flows and networks of knowledgeable capitalism. *Progress in Human Geography*. 31(4): 527–535.
- Hutton, T. A. 2004. Post-industrialism, post-modernism and the reproduction of Vancouver's central area: retheorising the 21st-century city. *Urban Studies*. 41(10): 1953–1982.
- 2009. Trajectories of the new economy: regeneration and dislocation in the inner city. *Urban Studies*. 46(5–6): 987–1001.
- Illeris, S. 1996. *The service economy: a geographical approach*. Chichester: John Wiley & Sons.
- Illés I. 2002. *Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón: átalakulás, integráció, régiók*. Budapest, Pécs: Dialóg Campus Kiadó.
- ILO 2011. *Laborsta adatbázis*. <http://laborsta.ilo.org/>.
- Jakobi Á. 2007. *Az információs társadalom térbelisége*. Regionális Tudományi Tanulmányok. 13. Budapest: ELTE Regionális Tudományi Tanszék.
- Jankó F. 2002. A hely szelleme, a településimage és településmarketing. *Tér és Társadalom*. 16(4): 39–62.
- 2005. A települések belső szerkezetének vizsgálata: a „Mendöl-módszertől” a szociálgeográfiáig. *Földrajzi Közlemények*. 53(1–2): 15–30.
- Jessop, B., Brenner, N. és Jones, M. 2008. Theorizing sociospatial relations. *Environment and Planning D: Society and Space*. 26(3): 389–401.

- Johnston, R. J. és Sidaway, J. D. 2004. *Geography & geographers: Anglo-American human geography since 1945*. 6th ed. London: Arnold.
- Jones, A. és Murphy, J. T. 2011. Theorizing practice in economic geography: Foundations, challenges, and possibilities. *Progress in Human Geography*. 35(3): 366–392.
- Jöns, H. 2001. *Foreign banks are branching out: changing geographies of Hungarian banking, 1987–1999*. In: Meusburger, P. és Jöns, H. (szerk.) *Transformations in Hungary. Essays in economy and society*. Heidelberg, New York: Physica-Verlag. 65–124.
- Kapoor, I. 2010. Függőségi elmélet kontra posztkolonializmus. *Fordulat*. (12): 102–125.
- Keeling, D. J. 2007. Transportation geography: new directions on well-worn trails. *Progress in Human Geography*. 31(2): 217–225.
- 2008. Transportation geography – new regional mobilities. *Progress in Human Geography*. 32(2): 275–283.
- Kenessey, Z. 1987. The primary, secondary, tertiary and quaternary sectors of the economy. *Review of Income and Wealth*. 33(4): 359–385.
- Kiss J. P. 1998. Az ágazati gazdaság szerkezet szerepe a regionális differenciálódásban Magyarországon. *Tér és Társadalom*. 12(1–2): 138–162.
- Kolosi T. 1987. *Tagolt társadalom. Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- 2000. *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalmi szerkezet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Korompai A. 1973. Kísérlet a hazai városi népesség arányának nagy távlatú előrejelzésére. *Földrajzi Értesítő*. 22(1): 71–82.
- Kovács Z. 2002. *Népesség- és településföldrajz*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Kovács Z., Egedy T. és Szabó B. 2011. A kreatív gazdaság földrajzi jellemzői Magyarországon. *Tér és Társadalom*. 25(1): 42–62.
- Kőszegi L. 1967. A gazdaság térbeli tervezése az új mechanizmusban. *Földrajzi Közlemények*. 15(1): 25–44.
- Kőszegi M. 2010. *A magyarországi Balkán-kutatás kezdetei: korai interpretációk a „mi Keletünkről”*. In: Bajmócy P. és Józsa K. (szerk.) *Geográfus Doktoranduszok X. Országos Konferenciája*. Szeged: SZTE TTIK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék. 10.
- Krasznai Z. 2003. *Szakértelem és geopolitika. Földrajztudósok az első világháború után: Emmanuel de Martonne és Teleki Pál*. In: K. Horváth Zs., Lugosi A. és Sohajda F. (szerk.) *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Budapest: Hermész Kör, Osiris. 345–363.
- Krugman, P. 2000. A földrajz szerepe a fejlődésben. *Tér és Társadalom*. 14(4): 1–21.
- KSH 2003. *2001. évi népszámlálás. 7. Foglalkozási és napi ingázási adatok*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- 2007. *Gazdasági tevékenységek egységes ágazati osztályozási rendszere. TEÁOR '08 (NACE Rev.2)*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Kukely Gy. 2008. *A külföldi működőtőke beruházások hatása az ipar területi folyamataira Magyarországon, különös tekintettel a delokalizációra*. Doktori értekezés. Budapest: ELTE Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék.
- Kulcsár L. és Szíjjártó A. 1980. *Iparosodás és társadalmi változások a mezőgazdaságban*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Larner, W. 2003. Neoliberalism? *Environment and Planning D: Society and Space*. 21(5): 509–512.
- Latour, B. 2002. *Die Hoffnung der Pandora*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Lee, R. 2002. 'Nice maps, shame about the theory'? Thinking geographically about the economic. *Progress in Human Geography*. 26(3): 333–355.
- Lee, R., Leyshon, A. és Gibson-Graham, J. K. 2010. Gibson-Graham, J.K. 1996: The end of capitalism (as we knew it): a feminist critique of political economy. Oxford: Blackwell. *Progress in Human Geography*. 34(1): 117–127.
- Lengyel I. és Rechnitzer J. 2004. *Regionális gazdaságtan*. Budapest, Pécs: Dialóg Campus Kiadó.
- Lequiller, F. és Blades, D. 2006. *Understanding national accounts*. Paris: OECD Publishing.
- Lettrich E. 1964. *Esztergom a dorogi iparvidék városa*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1965. *Urbanizálódás Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1968. *Kecskemét és tanyavilága*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1972. Helyzetkép a szociálgeográfia mai állásáról. *Földrajzi Értesítő*. 21(2–3): 359–366.
- 1973. Kecskemét, legnagyobb tanyás városunk. *Földrajzi Közlemények*. 21(1): 1–18.
- 1976. Faluhálózatunk fő vonásai. *Földrajzi Értesítő*. 25(2–4): 313–319.
- 1978. Városiasodásunk mai sajátosságai. *Földrajzi Értesítő*. 27(1): 45–64.
- 2005. *Tihany szociálgeográfiai képe*. In: Becsei J. és Dövényi Z. (szerk.) *Portré és pályakép. Lettrich Edit köszöntése*. Budapest: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Szegedi Tudományegyetem Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék. 95–102.
- Leyshon, A. 1995. Geographies of money and finance I. *Progress in Human Geography*. 19(4): 531–543.
- 1997. Geographies of money and finance II. *Progress in Human Geography*. 21(3): 381–392.

- 1998. Geographies of money and finance III. *Progress in Human Geography*. 22(3): 433–446.
- Livingstone, D. N. 1992. *The geographical tradition: Episodes in the history of a contested enterprise*. Oxford: Blackwell.
- Lőcsei H. 2004. *A foglalkoztatás ágazati és regionális dimenzióinak kapcsolata az ezredvégi Magyarországon*. In: Nemes Nagy J. (szerk.) *Térségi és települési növekedési pályák Magyarországon*. Regionális Tudományi Tanulmányok. 9. Budapest: ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, MTA–ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport. 43–58.
- 2009. *Geographical consequences of the economic crisis in Hungary*. In: *3rd Central European Conference in Regional Science, International Conference Proceedings*. Košice: Technical University of Košice, Faculty of Economics. 1175–1185.
- 2010. *Térületi növekedési pályák Magyarországon, 1990–2008*. Doktori értekezés. Budapest: ELTE Regionális Tudományi Tanszék.
- Ludwig Múzeum 2010. *Allan Sekula: Polónia és más mesék*. http://www.ludwigmuseum.hu/file/egyeb/9R40allan_sekula_kisfuzet.pdf
- Lyotard, J.-F. 1984. *The postmodern condition: a report on knowledge*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Macdonald, S. 1996. *Introduction*. In: Macdonald, S. és Fyfe, G. (szerk.) *Theorizing museums: representing identity and diversity in a changing world*. Oxford: Blackwell, *The Sociological Review*. 1–18.
- Macdonald, S. és Fyfe, G. (szerk.) 1996. *Theorizing museums: representing identity and diversity in a changing world*. Oxford: Blackwell, *The Sociological Review*.
- Malmberg, A. 1994. Industrial geography. *Progress in Human Geography*. 18(4): 532–540.
- 1996. Industrial geography: agglomeration and local milieu. *Progress in Human Geography*. 20(3): 392–403.
- 1997. Industrial geography: location and learning. *Progress in Human Geography*. 21(4): 573–582.
- Mansvelt, J. 2008. Geographies of consumption: citizenship, space and practice. *Progress in Human Geography*. 32(1): 105–117.
- 2010. Geographies of consumption: engaging with absent presences. *Progress in Human Geography*. 34(2): 224–233.
- Markos Gy. 1955. Reflexiók egy beszámolóhoz a földrajztudományok rendszertani alapjairól. *Földrajzi Közlemények*. 79(4): 359–365.
- Marsden, T. 1998. Agriculture beyond the treadmill? Issues for policy, theory and research practice. *Progress in Human Geography*. 22(2): 265–275.
- Martin, R. 2010. Roepke lecture in economic geography – Rethinking regional path dependence: beyond lock-in to evolution. *Economic Geography*. 86(1): 1–27.
- Massey, D. 1973. Towards a critique of industrial location theory. *Antipode*. 5(3): 33–39.
- 1985. *New directions in space*. In: Gregory, D. és Urry, J. (szerk.) *Social relations and spatial structures*. London: Macmillan. 9–19.
- 1995. *Spatial divisions of labour: social structures and the geography of production* 2nd ed. London: Macmillan.
- 1999. *Power-geometries and the politics of space-time*. Hettner-Lectures. 2. Heidelberg: Department of Geography, University of Heidelberg.
- 2005. *For Space*. London: Sage.
- Maurel, M.-C. 2000. *Patterns of post-socialist transformation in the rural areas of Central Europe*. In: Horváth, Gy. (szerk.) *Regions and cities in the global world*. Pécs: Centre for Regional Studies, HAS. 141–158.
- McDowell, L. 2008. Thinking through class and gender in the context of working class studies. *Antipode*. 40(1): 20–24.
- Mendöl T. 1932. *Táj és ember (Az emberföldrajz áttekintése)*. Budapest: Magyar Szemle Társaság.
- 1954. A szocialista településföldrajz problémái. *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei*. 5: 599–627.
- Mészáros R. (szerk.) 2010. *A globális gazdaság földrajzi dimenziói*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Meusburger, P. (szerk.) 1999. *Handlungszentrierte Sozialgeographie. Benno Werlens Entwurf in kritischer Diskussion*. Stuttgart: Steiner.
- Meusburger, P. és Jöns, H. (szerk.) 2001. *Transformations in Hungary. Essays in economy and society*. Heidelberg-New York: Physica-Verlag.
- Mitchell, D. 1995. There's no such thing as culture: towards a reconceptualization of the idea of culture in geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*. 20(1): 102–116.
- 1996. *The lie of the land: migrant workers and the California landscape*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- 2011. Labor's geography: capital, violence, guest workers and the post-World War II landscape. *Antipode*. 43(2): 563–595.
- Momsen, J. H., Szörényiné Kukorelli, I. és Timár, J. 2005. *Gender at the border. Entrepreneurship in rural post-socialist Hungary*. Aldershot: Ashgate.
- Nagy, E. 2001. Winners and losers in the transformation of city centre retailing in East Central Europe. *European Urban and Regional Studies*. 8(4): 340–348.

- . 2005. *Retail restructuring and emerging spatial patterns of consumption: New aspects of development disparities in Hungary*. In: Barta, Gy., G. Fekete, É., Szörényiné Kukorelli, I. és Timár, J. (szerk.) *Hungarian spaces and places: patterns of transition*. Pécs: Centre for Regional Studies. 161–181.
- . 2009. Constructing and crossing boundaries in a new (?) Europe. *European Spatial Research and Policy*. 16(2): 49–62.
- . 2010a. *Változó erőviszonyok – átalakuló terek. A kereskedelmi tőke térszerkezet-alakító szerepe az élelmiszer-ágazatban*. In: Sikos T. T. (szerk.) *Fenntartható fogyasztás és növekedés határai. Új trendek a kereskedelemben*. Gödöllő, Komárom: Selye János Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar. 177–194.
- Nagy, E. és Nagy, G. 2009. Changing spaces of knowledge-based business services in Hungary. *Földrajzi Értesítő - Hungarian Geographical Bulletin*. 58(2): 101–120.
- Nagy G. 2010b. *A világgazdaság és a globális munkaerőpiac*. In: Mészáros R. (szerk.) *A globális gazdaság földrajzi dimenziói*. Modern regionális tudomány szakkönyvtár. Budapest: Akadémiai Kiadó. 229–248.
- Nagy I.-né 1995. *A népszámlálások gyakorlatában alkalmazott főbb foglalkozási fogalmak és csoportosítások változása*. In: *A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi 1869–1990*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. 127–144.
- Nemes Nagy J. 1995. A piacgazdasági átmenet terei. *Falu város régió*. (7–8): 6–11.
- . 1998. *A tér a társadalomkutatásban*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.
- . 2001a. *Másfél évtized után ismét a hazai területi kutatások mennyiségi elemzési kultúrájáról*. In: Nemes Nagy J. (szerk.) *Geográfia az ezredfordulón: az ELTE Földrajz Tanszékcsoport millenniumi rendezvénysorozata*. Regionális Tudományi Tanulmányok. 6. Budapest: ELTE Regionális Földrajzi Tanszék. 37–48.
- . 2009. *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Nemes Nagy J. (szerk.) 2001b. *Tíz portré a Budapesti Egyetem földrajzoktatásának múltjából*. In: *Geográfia az ezredfordulón: az ELTE Földrajz Tanszékcsoport millenniumi rendezvénysorozata*. Regionális Tudományi Tanulmányok. 6. Budapest: ELTE Regionális Földrajzi Tanszék. 89–109.
- Nemes-Nagy, J. 2006. Regional inequalities: general models and the case of the transition countries. *Romanian Review of Regional Studies*. 2(1): 23–34.
- Neumann L. 2009. Kutatói kérdések a munkaerő-kölcsönzésről. *Munkaügyi Szemle*. 53(1): 10–12.
- Pálné Kovács I. 2004. A közigazgatási régiók esélyei hazánkban. *Magyar Tudomány*. 111(9): 952–961.
- Panelli, R. 2004. *Social geographies*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Peck, J. és Theodore, N. 2007. Variegated capitalism. *Progress in Human Geography*. 31(6): 731–772.
- Peck, J. és Tickell, A. 2002. Neoliberalizing space. *Antipode*. 34(3): 380–404.
- Perczel Gy. (szerk.) 2003. *Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza*. 2. kiadás. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Péteri, Gy. 1998. *Academia and state socialism: essays on the political history of academic life in post-1945 Hungary and Eastern Europe*. Boulder, Highland Lakes, New York: Social Science Monographs, Atlantic Research and Publications, Columbia University Press.
- Petri E. 1963. Vita dr. Lettrich Edit: Esztergom c. kandidátusi értekezéséről. *Földrajzi Értesítő*. 12(2): 243–254.
- Pickering, A. 1995. *The mangle of practice: time, agency, and science*. Chicago: University of Chicago Press.
- Pickles, J. 2008. *The spirit of post-socialism: 'What is to be understood by it?'*. In: Pickles, J. (szerk.) *State and society in post-socialist economies*. New York: Palgrave Macmillan. 1–16.
- . 2009. *Post-socialism*. In: Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M. J. és Whatmore, S. (szerk.) *The Dictionary of Human Geography*. 5th ed. Chichester: Wiley-Blackwell. 571.
- Pike, A. 2009. Geographies of brands and branding. *Progress in Human Geography*. 33(5): 619–645.
- Pintér A. 2009. *Kik és hogyan döntenek el, hogy mekkora legyen a növekedés üteme? Egy gazdaságstatisztikai vita tudásszociológiai elemzése*. Szakdolgozat. Budapesti Corvinus Egyetem Közgazdaságtudományi Kar Makroökonómia Tanszék.
- Plummer, P. S. 2000. *The modeling tradition*. In: Sheppard, E. és Barnes, T. J. (szerk.) *A companion to economic geography*. Malden-Oxford-Carlton: Blackwell Publishing. 27–40.
- Pohl, H.-J. 1970. Kritik der Drei-Sektoren-Theorie. *Mitteilungen aus der Arbeitsmarkt- und Berufsforschung*. 3(4): 313–325.
- Pratt, A. C. 2008. Creative cities: the cultural industries and the creative class. *Geografiska Annaler Series B: Human Geography*. 90(2): 107–117.
- . 2009. The creative and cultural economy and the recession. *Geoforum*. 40(4): 495–496.
- Prince, R. 2010. Policy transfer as policy assemblage: making policy for the creative industries in New Zealand. *Environment and Planning A*. 42(1): 169–186.
- Prösler, M. 1996. *Museums and globalization*. In: Maconald, S. és Fyfe, G. (szerk.) *Theorizing museums: representing identity and diversity in a changing world*. Oxford: Blackwell, The Sociological Review. 21–44.
- Rantisi, N. M., Leslie, D. és Christopherson, S. 2006. Placing the creative economy: scale, politics, and the material. *Environment and Planning A*. 38(10): 1789–1797.

- Rechnitzer J. 2001. *Szerkezeti változások a regionális gazdaságban*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Közgazdaság-tudományi Kara Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola.
- 2010. Elit a területi folyamatokban – Előszó egy kutatási programhoz. *Tér és Társadalom*. 24(2): 1–3.
- Rechnitzer J. (szerk.) 1995. *Fejezetek a regionális gazdaságtan tanulmányozásához*. Győr, Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja.
- Rédei M., Jakobi Á. és Jeney L. 2002. Regionális specializáció és a feldolgozóipari tevékenység változása. *Tér és Társadalom*. 16(4): 87–108.
- Reimer, S. 2007. Geographies of production I. *Progress in Human Geography*. 31(2): 245–255.
- 2009a. Geographies of production II: fashion, creativity and fragmented labour. *Progress in Human Geography*. 33(1): 65–73.
- 2009b. Geographies of production III: knowledge, cultural economies and work (revisited). *Progress in Human Geography*. 33(5): 677–684.
- Rittgasszer I. 2009. Kreatív kistérségek Magyarországon. *Tér és Társadalom*. 23(4): 27–44.
- Ryten, J. 2004. *Statistics, social relevance, policy, and analysis: why they are bound together*. In: Ryten, J. (szerk.) *The sterling public servant. A global tribute to Sylvia Ostry*. Montreal: McGill-Queen's University Press. 169–184.
- S., A. 1949. Fourastié Jean. Le grand espoir du XXe siècle. *Population*. 4(2): 380.
- Sadler, D. 2000. *Concepts of class in contemporary economic geography*. In: Sheppard, E. és Barnes, T. J. (szerk.) *A companion to economic geography*. Malden-Oxford-Carlton: Blackwell Publishing. 325–340.
- Ságvári B. és Lengyel B. 2008. *Kreatív atlasz. A magyarországi kreatív munkaerő területi és időbeli változásáról*. Budapest: DEMOS Magyarország Alapítvány.
- Said, E. W. 2000. *Orientalizmus*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Sárfalvi B. 1965. *A mezőgazdasági népesség csökkenése Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1991. *Magyarország népességföldrajza*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Sárfalvi B. (szerk.) 1971. *Válogatott tanulmányok a gazdasági földrajzból*. Világnézeti nevelésünk természettudományos alapjai. VI. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Sárfalvi B. és Szegedi N. 1972. A társadalmi átrétegződés folyamata két nyugat-magyarországi település – Óriszentpéter és Apátistvánfalva – fejlődése tükrében. *Földrajzi Értesítő*. 21(2–3): 237–245.
- Sassen, S. 2007. *A sociology of globalization*. New York: W.W. Norton.
- Sayer, A. 1985. *The difference that space makes*. In: Gregory, D. és Urry, J. (szerk.) *Social relations and spatial structures*. London: Macmillan. 49–66.
- 1992. *Method in social science*. 2nd ed. London, New York: Routledge.
- 2006. *Realism as a basis for knowing the world*. In: Aitken, S. és Valentine, G. (szerk.) *Approaches to human geography*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage. 98–106.
- Sayer, A. és Walker, R. 1992. *The new social economy: reworking the division of labor*. Oxford: Blackwell.
- Schamp, E. W. 1995. The geography of APS in a goods exporting economy: The case of West Germany. *Progress in Planning*. 43(2-3): 155–171.
- Scheuplein, C. 2003. Der Paradigmenwechsel als große Erzählung. *Geographische Revue*. 5(2): 59–66.
- Schlottmann, A. 2008. Closed spaces: can't live with them, can't live without them. *Environment and Planning D: Society and Space*. 26(5): 823–841.
- Scott, A. J. 2004a. Cultural-products industries and urban economic development: prospects for growth and market contestation in global context. *Urban Affairs Review*. 39(4): 461–490.
- 2004b. A perspective of economic geography. *Journal of Economic Geography*. 4(5): 479–499.
- Sekula, A. 1988. Geography lesson: Canadian notes. *Assemblage*. (6): 25–47.
- Sheppard, E. 2002. The spaces and times of globalization: Place, scale, networks, and positionality. *Economic Geography*. 78(3): 307–330.
- Sikos T. T. 2009. A marketingföldrajz kialakulásáról és feladatairól. *Magyar Tudomány*. 170(6): 642–650.
- Sikos T. T. és Hoffmann I.-né 2004. *A fogyasztás új katedrálisai*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ.
- Smith, A. 2002. Imagining geographies of the “new Europe”: geo-economic power and the new European architecture of integration. *Political Geography*. 21(5): 647–670.
- Smith, A. és Rochovská, A. 2007. Domesticating neo-liberalism: everyday lives and the geographies of post-socialist transformations. *Geoforum*. 38(6): 1163–1178.
- Smith, A. és Timár, J. 2010. Uneven transformations: Space, economy and society 20 years after the collapse of state socialism. *European Urban and Regional Studies*. 17(2): 115–125.
- Smith, A., Stenning, A., Rochovská, A. és Świątek, D. 2008. The emergence of a working poor: Labour markets, neoliberalisation and diverse economies in post-socialist cities. *Antipode*. 40(2): 283–311.
- Smith, N. 1987. Social relations and spatial structures. *Annals of the Association of American Geographers*. 77(2): 294–297.
- Soja, E. W. 1985. *The spatiality of social life: towards a transformative retheorisation*. In: Gregory, D. és Urry, J. (szerk.) *Social relations and spatial structures*. London: Macmillan. 90–127.

- Sokol, M. és Rochovská, A. 2010. *Post-socialism in crisis: forgotten geographies of finance?* Regional Studies Association Annual International Conference. Pécs, 2010.05.24–26. <http://www.regional-studies-assoc.ac.uk/events/2010/may-pecs/presentations/Sokol.pdf>
- Staudacher, C. 1995. Dienstleistungen als Gegenstand der Wirtschaftsgeographie. *Die Erde*. 126(2): 139–153.
- Stenning, A. 2005. Post-socialism and the changing geographies of the everyday in Poland. *Transactions of the Institute of British Geographers*. 30(1): 113–127.
- 2008. For working class geographies. *Antipode*. 40(1): 9–14.
- Stenning, A. és Hörschelmann, K. 2008. History, geography and difference in the post-socialist world: Or, do we still need post-socialism? *Antipode*. 40(2): 312–335.
- Stenning, A., Smith, A., Rochovská, A. és Świątek, D. 2010. Credit, debt, and everyday financial practices: low-income households in two postsocialist cities. *Economic Geography*. 86(2): 119–145.
- Storper, M. 2009. Roepke lecture in economic geography. Regional context and global trade. *Economic Geography*. 85(1): 1–21.
- Strangleman, T. 2008. Sociology, social class and new working class studies. *Antipode*. 40(1): 15–19.
- Szabari V. 2009. Bourdieu és „a tudomány”. *Replika*. (67): 79–97.
- 2010. *Határmunkálatok a magyar szociológiában: burzsoá kontra marxista szociológia*. In: Kutrovácz G., Láng B. és Zempléni G. (szerk.) *Határmunkálatok a tudományban*. Budapest: L'Harmattan. 101–115.
- Teleki P. 1936. *A gazdasági élet földrajzi alapjai*. Budapest: Centrum Kiadóvállalat Részvénytársaság.
- 1996. *A földrajzi gondolat története*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Tésits, R., Tóth, J. és Vonyó, J. (szerk.) 2005. *Atypical forms of employment expansion. Experience of the Visegrád countries*. Pécs: Doctoral School of Earth Sciences, Baranya County Labour Centre.
- Thrift, N. és Olds, K. 1996. Refiguring the economic in economic geography. *Progress in Human Geography*. 20(3): 311–337.
- Țichindeleanu, O. 2010a. Towards a critical theory of postcommunism? Beyond anticommunism in Romania. *Radical Philosophy*. (159): 26–32.
- 2010b. *Nem kapitalista gazdaságok és a posztkommunista átmenet*. In: Angel J. (szerk.) *A pult mögött. A posztszocialista gazdaság jelenségei a kortárs művészetben*. Budapest: Műcsarnok. 98–110.
- Tickell, A. 1999. The geographies of services: new wine in old bottles. *Progress in Human Geography*. 23(4): 633–639.
- 2002. Geography of services: progress in the geography of services III – time to move on? *Progress in Human Geography*. 26(6): 791–801.
- Timár J. 2001. *A modern társadalomföldrajz szemlélete és módszerei*. In: Nemes Nagy J. (szerk.) *Geográfia az ezredfordulón: az ELTE Földrajz Tanszékcsoport millenniumi rendezvénysorozata*. Regionális Tudományi Tanulmányok. 6. Budapest: ELTE Regionális Földrajzi Tanszék. 49–60.
- 2002. *Restructuring labour markets on the frontier of the European Union. Gendered uneven development in Hungary*. In: Rainnie, A., Smith, A. és Swain, A. (szerk.) *Work, employment and transition. Restructuring livelihoods in post-communism*. Routledge studies of societies in transition. London: Routledge. 134–154.
- 2003. Lessons from postsocialism: “What’s left for emerging critical geography to do in Hungary?” *Antipode*. 35(1): 24–33.
- 2006. The transformation of social and cultural geography during the transition period (1989 to present time) in Hungary. *Social & Cultural Geography*. 7(4): 649–667.
- 2007. *Társadalmi nemek, aprófal- és közösség tanulmányok*. In: Kovács É. (szerk.) *Közösség tanulmányok*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem BTK Kommunikációs Tanszék. 115–133.
- 2009. *Communist and post-communist geographies*. In: Kitchin, R. és Thrift, N. (szerk.) *The International Encyclopedia of Human Geography*. Oxford: Elsevier. 214–220.
- Tóth E. Zs. 2005. Munkásság és oral history. *Múltunk*. 50(4): 78–99.
- 2008. Nők férfias terepeken és férfi foglalkozásokban: a „férfias” és a „nőies” munka világa a szocialista időszakban. *Sic itur ad astra*. 19(1): 269–282.
- Tóth J. 1977. *Az urbanizáció népességföldrajzi vonatkozásai a Dél-Alföldön: A centrumok szerepe a népesség foglalkozási átrétegződésében és területi koncentrációadásában*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1988. *Urbanizáció az Alföldön*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tóth J. (szerk.) 2002. *Általános társadalomföldrajz I*. Budapest, Pécs: Dialóg Campus Kiadó.
- Tóth Z. 1987. Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatistikában. *Statistikai Szemle*. 65(1): 62–86.
- Trejvis, A. 2008. *Posztindusztriális regionális folyamatok és a régiók újraiparosítása*. In: *Regionális fejlődés és politika az átalakuló Oroszországban*. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja. 171–198.
- Tufts, S. és Savage, L. 2009. Labouring geography: negotiating scales, strategies and future directions. *Geoforum*. 40(6): 945–948.

- Váradi, M. M. 2005. *Increasingly fossilised labour market structures and strategies of livelihood: Chances of disadvantaged groups in the labour market*. In: Barta, Gy., G. Fekete, É., Szörényiné Kukorelli, I. és Timár, J. (szerk.) *Hungarian spaces and places: patterns of transition*. Pécs: Centre for Regional Studies. 289–306.
- Varga A. 2006. *Térszerkezet, technológiai fejlődés és makrogazdasági növekedés*. Habilitációs előadások. 7. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Közgazdaság-tudományi Kara Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola.
- Vaspál V. 2009. *A Kádár-korszak emlékezete. A „fogyasztói szocializmus” fogalmának újraértelmezése életút-interjúk alapján*. Szakdolgozat. ELTE Bölcsészettudományi Kar Atelier Európai Társadalomtudomány és Historiográfia Tanszék.
- Vidéki I. 2008. *Az ipar jelentősége*. In: Vidéki I. (szerk.) *Fejezetek ipar- és közlekedésföldrajzból*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 7–14.
- Walker, R. 1985. *Class, division of labour and employment in space*. In: Gregory, D. és Urry, J. (szerk.) *Social relations and spatial structures*. London: Macmillan. 164–189.
- Wallner, E. 1973. Néhány kiegészítés falvaink szociálgeográfiai vizsgálatának kérdéséhez. *Földrajzi Értesítő*. 32(2–3): 311–319.
- 1981. A település- és városföldrajzi vizsgálat szemléletéről. *Földrajzi Értesítő*. 30(1): 102–113.
- Ward, K. et al. 2009. The future of research monographs: an international set of perspectives. *Progress in Human Geography*. 33(1): 101–126.
- Webster, E., Lambert, R. és Bezuidenhout, A. 2008. *Grounding globalization: labour in the age of insecurity*. Malden, Oxford: Blackwell.
- Werlen, B. 1993. *Society, action and space: an alternative human geography*. London: Routledge & Kegan Paul.
- 2008. *Sozialgeographie. Eine Einführung*. 3. Ausgabe. Bern, Stuttgart, Wien: Haupt Verlag.
- Whatmore, S. 1991. Agricultural geography. *Progress in Human Geography*. 15(3): 303–310.
- 1993. Agricultural geography. *Progress in Human Geography*. 17(1): 84–91.
- 2002. *Hybrid geographies*. London: Sage.
- Wills, J. 1999. Political economy I: global crisis, learning and labour. *Progress in Human Geography*. 23(3): 443–451.
- 2000. Political economy II: the politics and geography of capitalism. *Progress in Human Geography*. 24(4): 641–652.
- 2001. Uneven geographies of capital and labour: the lessons of European Works Councils. *Antipode*. 33(3): 484–509.
- 2002. Political economy III: Neoliberal chickens, Seattle and geography. *Progress in Human Geography*. 26(1): 90–100.
- Wills, J., Cumbers, A. és Berndt, C. 2000. The workplace at the millennium: new geographies of employment. *Environment and Planning A*. 32(9): 1523–1528.
- Winter, M. 2003. Geographies of food: agro-food geographies making reconstructions. *Progress in Human Geography*. 27(4): 505–513.
- 2004. Geographies of food: agro-food geographies – farming, food and politics. *Progress in Human Geography*. 28(5): 664–670.
- 2005. Geographies of food: agro-food geographies – food, nature, farmers and agency. *Progress in Human Geography*. 29(5): 609–617.
- Withers, C. W. J. 1996. Encyclopaedism, modernism and the classification of geographical knowledge. *Transactions of the Institute of British Geographers*. 21(1): 275–298.
- Wolfe, M. 1955. The concept of economic sectors. *The Quarterly Journal of Economics*. 69(3): 402–420.
- Woods, M. 2010. Performing rurality and practising rural geography. *Progress in Human Geography*. 34(6): 835–846.
- Yeung, H. W.-chung 2000. Organizing ‘the firm’ in industrial geography I: networks, institutions and regional development. *Progress in Human Geography*. 24(2): 301–315.
- 2001. Regulating ‘the firm’ and sociocultural practices in industrial geography II. *Progress in Human Geography*. 25(2): 293–302.
- 2002a. Industrial geography: industrial restructuring and labour markets. *Progress in Human Geography*. 26(3): 367–379.
- 2002b. The limits to globalization theory: A geographic perspective on global economic change. *Economic Geography*. 78(3): 285–305.
- 2005. Rethinking relational economic geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*. 30(1): 37–51.
- Zétényi A. 2005. *Mendöl Tibor hatása Lettrich Edit monográfiáiban*. Kézirat.
- Zukin, S. 1995. *The cultures of cities*. Cambridge: Blackwell.

ÖSSZEFOGLALÓ

A foglalkoztatottak gazdasági szektorok közötti átrétegződése a hazai földrajztudományban az 1960-as évektől kezdve elsősorban a gyors ütemű iparosítás miatt kedvelt kutatási téma volt, süllyesztve viszont a tudományon belül az elmúlt két évtizedben – a rendszerváltást követő szintén gyors gazdasági szerkezetváltozási folyamatok ellenére – csökkent.

Hangsúlyosan tudományelméleti, részben tudománytörténeti és tudomány-szociológiai doktori értekezésem a foglalkozási átrétegződés mint tudományos diskurzus változó hangsúlyait elemzi a hazai társadalomföldrajzon belül, egyúttal ütközteti azt a nemzetközi (elsősorban angolszász és német) földrajz és a társadalomtudományok irányzataival.

Az elemzés során számos elméleti megközelítést ötvözök. A realista szemléletből átveszem a körülöttünk lévő világ és az arról szóló tudás viszonyára vonatkozó álláspontot, építek a kritikai földrajz osztályokat és osztályozásokat mint társadalmi konstrukciókat a vizsgálat tárgyává tevő szemléletére, a tudományos diskurzusok elemzésében merítek a posztstrukturalista szemléletmódból. Ezáltal a dolgozatot elhelyezem abban a nemzetközi kontextusban, amelyben az 1980-as évek társadalmi-területi munkamegosztását vizsgáló kutatások a társadalomtudományi „fordulatok” hatására kibővültek és átalakultak, az úgynevezett munkaföldrajzi kutatásokba fordultak át.

A dolgozatban három különálló, de több ponton össze is kapcsolódó történetben kritikai módon elemzem a foglalkozási átrétegződéshez kapcsolódóan a földrajzi diskurzusok létrehozásának, fenntartásának, háttérbe szorításának okait és körülményeit.

A dolgozat első nagyobb egységében a közgazdász Jean Fourastié nevéhez köthető háromszektoros foglalkozási átrétegződési elképzelést dekonstruálom, bemutatom, hogy az hogyan darabolja fel a társadalmat, a teret és az időt. Részletesen megvizsgálom, hogy az eredeti forrás milyen formában áramlott át a magyar társadalomföldrajz egyes kutatói gyakorlataiba, ezáltal a megértési mezőben újrarendezem a hazai, valamint részben a nemzetközi társadalomföldrajz kapcsolódó írásait.

A második nagyobb egység a szocialista földrajz foglalkozási átrétegződésről szóló koncepcióit, valamint hangsúlyosan Lettrich Edit makro- és mikroszintű vizsgálatokat összekapcsoló elképzeléseit helyezi szélesebb tudománytörténeti és tudományelméleti összefüggésrendszerbe. Azokat a folyamatokat elemzem részletesen, amely a foglalkozási átrétegződés tudományos gondolatát hatékony eszközként használták fel a hatalmi mezőben folytatott küzdelmekben.

A disszertáció harmadik részében arra keresem a választ, hogy a gazdaságföldrajzban a poszt-szocializmushoz is kapcsolódó új elméleti közelítések milyen vizsgálati irányokat nyitnak-nyithatnának meg a hazai kutatásokban a munkával, a munkásokkal, egyúttal a gazdasági átalakulásokkal kapcsolatosan. E fejezet és egyúttal a disszertáció végén a gazdaságföldrajz kulturális fordulatával összhangban egy esettanulmányban azt dolgozom fel, hogy a munkások és a munka világa hogyan jelenik meg kortárs művészeti alkotásokban, valamint hogy egy ilyen kutatás hogyan vezethet a poszt-szocialista állapot sokrétűbb megértéséhez, egyúttal a magyar gazdaságföldrajz általam szükségesnek tartott átalakulásához.

SUMMARY

Restructuring of workers between economic sectors used to be a popular research topic in Hungarian geography in the 1960s and 1970s emerging partly because of the rapid industrialisation of the country, however it has lost importance as a field of study in the past two decades despite marked structural changes in postsocialist economies.

My PhD dissertation focuses primarily on the philosophy of geography, but also on the history of the discipline and the sociology of scientific knowledge. I provide an in-depth reading of the changing discourse of occupational restructuring within Hungarian human geography, and contrast it with approaches of international (mostly Anglo-American and German) geography and social sciences.

The dissertation builds on several theoretical standpoints. I borrow the idea of the relationship between the world and our knowledge of it from realism, I define the social production of class and classifications as objects of study from a critical geographical viewpoint, and I draw upon post-structuralism in analysing scientific discourses. These accounts usefully situate the dissertation within the changing international disciplinary context which – because of different ‘turns’ in social sciences – has experienced a recent shift from studies on the socio-spatial division of labour to a labour geographies research agenda.

Within this dissertation I critically examine three different, but in several ways interlinked stories which all revolve around causes and conditions of establishing, maintaining and effacing geographical discourses.

The first part of the dissertation deconstructs the economist Jean Fourastié’s three-sector hypothesis of economic and occupational transformation by showing how it dissects society, space and time. I discuss in detail how the original idea as a travelling theory can be traced in scientific practices of some Hungarian geographers. Using this approach I attempt to rethink related books and papers in Hungarian (and partly in international) human geography literature.

By putting the ideas in a broader historical and theoretical disciplinary context the second part of this dissertation re-evaluates concepts of occupational restructuring in Hungarian socialist geography and in the geographer Edit Lettrich’s research programme which establishes links between studies on the macro- and micro-level. I take a thorough look at how the scientific concept of occupational restructuring was used as an effective weapon in clashes within the scientific field.

The third part of the dissertation examines which research topics and approaches may emerge in Hungarian economic geography in the postsocialist condition, as postsocialism as a new era and a new epistemology both enables and encourages us to rethink the discipline, as well as topics of work, workers and economic change within that. To round off this part and the dissertation I present in a brief case study – which draws on the ‘cultural turn’ in economic geography – how workers and work is represented in contemporary works of art, and how this kind of study can lead us to deeper and multi-faceted understandings of the postsocialist condition. I hope as well that this part underlines the compelling need of a re-orientation of mainstream Hungarian economic geography.